

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Нађа В. Бобичић

**Југословенски социјалистички феминизам
у односу на савремене теорије
настале на пресјеку питања класе и рода**

докторска дисертација

Београд, 2020.

University of Belgrade
Faculty of Political Sciences

Nađa V. Bobičić

**Yugoslav Socialist Feminism in Relation to
Contemporary Theories that Emerged at the
Intersection of Gender and Class Issues**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

МЕНТОРКА:

Проф. др Гордана Даша Духачек, редовна професорка

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Проф. др Вукашин Павловић, професор емеритус

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Проф. др Нада Секулић, редовна професорка

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Датум одбране:

Нађа Бобичић

**Југословенски социјалистички феминизам
у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода**

Сажетак

Развој југословенског социјалистичког феминизма, у периоду од 1975. до 1990, из угла савремених теорија насталих на пресеку анализа рода и класе, тема је ове докторске дисертације. Како би се одредило мјесто југословенског социјалистичког феминизма у љевичарској феминистичкој историји, прати се историја динамичног односа покрета за женску и радничку еманципацију од краја деветнаестог вијека, преко љевичарских феминистичких струја тзв. другог таласа, до савремених тенденција.

Упоредном методом, интерпретирају се опуси Виде Томшич, Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић, према три критеријума: како ове ауторке реинтерпретирају класике марксизма; како објашњавају однос појмова класе и рода; и какав став имају према тзв. женском питању у оквиру радничког покрета, односно према феминистичким организацијама. На основу тога, у раду се препознају два оригинална југословенска љевичарска феминистичка приступа: *самоуправни приступ женском питању*, који настаје у традицији класичног марксизма, повезујући је са теоријом самоуправљања, и *југословенски социјалистички феминизам*, који критички приступа класичном канону, те премрежава и надграђује друготаласне лијеве приступе са теоријом и праксом самоуправљања.

Проучавање овог корпуса текстова не задржава се само на интерпретацији прошлости, већ поставља питања од кључног значаја и за савремени тренутак, која се тичу могућности савезништва између феминизма и марксизма, као и других прогресивних покрета. Такође, успоставља се, током деведесетих година прошлог и прве деценије овог вијека накратко прекинут, континуитет са љевичарском феминистичком традицијом у регионалним оквирима, чиме се интервенише у поље југословенске историје теоријске мисли и феминизма и марксизма.

Кључне ријечи: југословенски социјалистички феминизам, женско питање, феминизам, класични марксизам, самоуправљање, СФРЈ, историја феминизма.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Културолошке науке и комунологија

УДК: 141.72:316.342.2(141.8)

Yugoslav Socialist Feminism in Relation to Contemporary Theories that Emergred at the Intersection of Gender and Class Issues

Summary

The subject of this PhD thesis is the development of Yugoslav socialist feminism between 1975 and 1990, from the point of view of contemporary theories that emerged at the intersection of gender and class analysis. In order to delineate the position of Yugoslav socialist feminism in the history of leftist feminisms, we trace the dynamic relationship of women's and workers' liberation movements from the end of the 19th century, via so-called second-wave leftist feminist currents, to the modern tendencies.

In particular, the thesis provides a comparative interpretation of the works by Vida Tomšič, Blaženka Despot and Nada Ler-Sofronić, according to these three criteria: how do these authors reinterpret the classics of Marxism; how do they explain the relationship of the concepts of class and gender; and what was their opinion on the so-called women's question within the workers' movement, that is, on feminist organizations. Based on this, we identify two original Yugoslav leftist approaches to feminism: the *socialist self-management approach to the women's question*, which emerged from the tradition of classical Marxism, linking it with the Yugoslav self-management theory, and the *Yugoslav socialist feminism*, which critically approaches the classical cannon, intersects and develops further on the second-wave leftist approaches in relation to the theory and practice of socialist self-management.

In addition, the study of this corpus goes beyond mere interpretation of the past. It also addresses important questions for the present moment, regarding the possibilities of forging alliances between feminism and Marxism, as well as the other progressive movements. By doing so, we aim at re-establishing a continuity with the leftist feminist tradition in the region, a continuity that was briefly interrupted during the 1990s and 2000s, and thus, at intervening into the history of Yugoslav thought on feminism and Marxism alike.

Key words: Yugoslav socialist feminism, the women's question, feminism, classical Marxism, socialist self-management, SFR Yugoslavia, history of feminism.

Scientific area: Political Science

Subfield: Cultural and Communication Studies

UDC: 141.72:316.342.2(141.8)

САДРЖАЈ

1. Уводна разматрања	1
1.1. Предмет и циљ дисертације	2
1.2. Теоријско-методолошки оквир и научни допринос	7
2. Класични приступи женском питању	10
2.1. Маркс и Енгелс	11
2.2. Клара Цеткин и Александра Колонтај	26
3. Феминизам и марксизам у Југославији	46
3.1. Истраживања периода до 1975.	47
3.2. Истраживања периода од 1975. до 1990.	53
4. Вида Томшич – женско и класно питање у самоуправљању	57
4.1. Постављање темеља	63
4.2. У традицији класичног приступа женском питању	67
4.3. Женско питање као друштвено питање	75
4.4. Одмак од буржоаског феминизма	85
5. Љевичарски феминизми од друге половине 20. вијека до данас – кроз метафору брака	89
5.1. Осамдесете године: настанак метафоре и почетак дебате	91
5.2. Југословенски поглед	96
5.3. Деведесете и двијехиљадите: период краја историје	98
5.4. Посљедња деценија: нови полет и нова савезништва	100
6. Од (буржоаског) феминизма до феминизама	105
6.1. Феминизми	105

6.2. Одговор академске заједнице на феминистичке критике	119
7. Блаженка Деспот – марксизам и феминизам у „ванбрачној заједници“	127
7.1. Феминистичка реконцептуализација класика – ново утемељење „женског питања“	129
7.2. Неофеминизам – женско питање без наводника	146
8. Нада Лер-Софронић – неофеминистичка реконцептуализација социјалистичког самоуправљања	151
8.1. Историја женске опресије и женских борби	154
8.2. Феминизам и марксизам – гдје смо сада?	165
9. Закључна разматрања – савремени поглед на југословенски социјалистички феминизам	167
9.1. Два југословенска љевичарска приступа еманципацији жена	168
9.2. Шта нам поручују теоретичарке из прошлости?	170
Литература	172

1. Уводна разматрања

Проучавање односа љевичарских феминизама и марксизма у савременом контексту подједнако је изазовно, колико и неопходно. Изазовно је на теоријском нивоу, због комплексности самих ових концепата; на историјском, због динамичне историје пресијецања борби за ослобођење жена и ослобођење радничке класе. Неопходно, зато што обије струје антикапиталистичког мишљења и револуционарне праксе дају алате за системску критику и превазилажење неолибералног капитализма.

Феминизми лијевих провенијенција, указивањем на вишеструкост женске подређености у неолибералном капитализму, уједно указују на неодрживост цјелокупног система. То значи да се родна неједнакост не тиче „само“ једне друштвене групе, па макар она била и бројнија половина људског рода, већ да је та неједнакост управо један од темељних стубова капитализма. Другим ријечима, без потпуне еманципације жена нема ни могућности да се овај неправедни систем превазиђе. Марксистичка теорија, с друге стране, претендује на то да да најпотпунији оквир за анализу капитализма и њему иманентних контрадикторности, које све више заоштравају јаз између повлашћене мањине и експлоатисаних већина.

За овдашњи контекст, када је у питању однос женске и општедруштвене еманципације, конститутивно је југословенско искуство социјалистичког самоуправљања. То је искуство, током посљедње три деценије, у јавном дискурсу, и већим дијелом у академском, систематично затирано, услед потпуне доминације неолибералних идеја и њима прилагођене продукције знања. С друге стране, када није била ревизионистички окарактерисана као „тоталитарна“ и „ауторитарна“, теорија и пракса самоуправљања је врло симптоматично остала занемарена и у поп-културним, некритичким и носталгичним присјећањима на Социјалистичку Федеративну Републику Југославију.

Освјетљавање посљедње фазе југословенског социјалистичког уређења, из једне фокусиране перспективе настале на пресеку феминистичких и марксистичких идеја, омогућава да се избјегну редукционистичке крајности у приступу. Утолико више што су југословенске љевичарске теоретичарке онога времена не само изнијеле неке од првих и најбоље аргументованих критика тада надлазећег конзервативизма, већ зато што су доиста размишљале у правцу отвореног марксизма, те полазећи од нужности женске еманципације реконцептуализовале саму идеју самоуправљања. Упоредно читање тог корпуса из савремене перспективе у овом раду отвара могућност успостављања континуитета са југословенском љевичарском феминистичком традицијом двадесетог вијека.

1.1. Предмет и циљ дисертације

Предмет ове дисертације јесте анализа развоја југословенског социјалистичког феминизма из угла савремених теорија насталих на пресеку феминистичке и марксистичке анализе. Овакво одређење проблема примарно се фокусира на теоријске поставке југословенског социјалистичког феминизма у периоду од његовог заснивања средином седамдесетих до почетка деведесетих година прошлог вијека. Као почетна година анализираних корпуса узима се 1975, када је проглашена Међународна година жена од стране УН, након које је услједила и Декада жена. Хиљаду девесто деведесета представља граничник друге стране корпуса, јер тада наступа процес насилног урушавања социјалистичког самоуправног система.¹ У складу са тим измијењеним околностима, и феминистички покрет такође улази у нову фазу. Само у неколико конкретних случајева корпус је проширен, из разлога који су на тим мјестима детаљније и објашњени.

Упоредном интерпретацијом опуса трију југословенских теоретичарки – *Виде Томшич, Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић* – реконструише се развој и смјена генерација два типа приступа насталих на пресеку родне и класне анализе, односно два типа југословенских социјалистичких теорија о женској еманципацији. Намјера овог рада, стога, јесте критички повратак марксистичкој традицији мишљења и смјештање југословенских ауторки у историју не само феминизма тзв. другог таласа, већ специфично – мапирање и успостављање континуитета левичарских феминизма у југословенској регији.

На почетку је неопходно објаснити *основне појмове* који се у овом раду користе, као и разлоге фокусирања управо на текстове ове три теоретичарке, који су објављивани у периоду од 1975. до 1990. године.

У најширем смислу, феминизам се може дефинисати као теорија и пракса борбе за еманципацију жена. Међутим, у односу на то како се појмови „борбе“, „еманципације“, у крајњем, и „жене“, конципирају, разликују се многобројне феминистичке струје. И сâмо категоризовање тих феминизма, који су у том смислу у множини, може се извести на основу најразличитијих критеријума. Ипак, то што постоји више струја феминизма не значи да су све подједнако развијене и утицајне у свим контекстима (и темпоралним и просторним), као ни да су њихови домети и потенцијали у правцу даље женске еманципације истовјетни.

У овом се раду полази од феминистичких претпоставки лијевих провенијенција, из два кључна разлога. Прво, зато што на теоријском нивоу ови приступи развијају оквир за анализу системске условљености родне и класне неједнакости у неолибералном капиталистичком контексту. То у практичном смислу отвара простор и за политичка савезништва између прогресивних антикапиталистичких снага, с претпоставком да је родна неправда један од конститутивних темеља. И друго, зато што су за овдашњи контекст левичарски

¹ Мада је заокрет „удесно“ у југословенском друштву почео још раније, крајем осамдесетих и почетком деведесетих се интензивирао, тако да су 1991. почела прва ратна дејства.

приступи женској еманципацији, и у теорији, као и у пракси социјалистичког самоуправљања, од највећег значаја били у периоду од Другог свјетског рата до распада Југославије, што је уједно и период највећих еманципаторских достигнућа на овим просторима. Међутим, са рестаурацијом капитализма, и марксистичка знања су потиснута, а са њима и она феминистичка која су настајала на пресеку са марксизмом, утолико више узме ли се у обзир да су феминистичка истраживања и иначе још увијек често потиснута на маргину. Због овог диспаритета између развијености и актуелности љевичарских анализа за данашњи тренутак, и заборављања југословенских, како доминантних, тако и критичких приступа, из друге половине 20. вијека, фокус овог рада је на проучавању југословенских теорија насталих на пресеку рода и класе.

Већ сама синтагма „љевичарски феминизми“ указује на то да и у оквиру овог нешто уже дефинисаног феминистичког поља има више различитих струја и приступа. Под ову одредницу спадају марксистички, социјалистички, анархистички, материјалистички феминизми, као и савременији приступи попут теорије социјалне репродукције.² Такође, ова одредница се може конципирати и нешто шире, као „антикапиталистички феминизми“, па би се се у њу могли уврстити и приступи који повезују феминизам са критикама „расне“ неједнакости, антиколонијалним критикама, квир (*queer*) теоријом,³ и сличним.

За овај рад је од посебног значаја разлика између три сродна приступа: класичног марксистичког приступа женском питању, марксистичког и социјалистичког феминизма. Класичномарксистички приступ, који је конципиран у периоду друге половине 19. и почетком 20. вијека, од стране комунисткиња попут Кларе Цеткин (Clara Zetkin) и Александре Колонтај (Александра Коллонтај), заснивао се на идеји да је женско питање једно парцијално питање унутар најширег оквира класне борбе за изградњу новог социјалистичког друштва. То што је парцијално, не значи да је мање важно, или секундарно, што је најчешћа интерпретација овог приступа, о чему ће више бити ријечи у наредном поглављу. Како ће у раду такође бити поменуто, дебатовало се и о томе да ли синтагму женско питање треба писати са или без наводника, и какве то теоријске и практичне посљедице има за улогу и положај жена у оквиру радничког покрета.

Према класификацији феминизма на либерални, радикални, марксистички и социјалистички, коју уводи Алисон Џагар (Alison Jaggar), марксистички феминизам приоритет даје борби за економску независност жена, подразумијевајући како ће са економском услиједити и општедруштвена, па самим тиме и женска еманципација. Према овој подјели, класични приступ „женском питању“ је претеча марксистичке феминистичке струје друге половине 20. вијека (може се додати, у западном контексту). Социјалистички феминизам, како своју позицију одређује и сама Алисон Џагар, премрежава традицију марксистичког, који приоритет даје класној анализи, и радикалног феминизма, који се фокусира на анализу женске опресије. Социјалистички феминизам узима у обзир и класну и родну перспективу, те положај жене види као

² Према дефиницији Сузан Фергусон (Susan Ferguson), теорија социјалне репродукције полази од претпоставке да су продукција добара, услуга и продукција живота дио интегралног процеса, или другим ријечима – поимање да се расна и родна опресија појављују капиталистички (Ferguson 2016).

³ Квир теорија је критичка теорија која се почетком деведесетих година прошлог вијека развила из теоријског и активистичког ЛГБТ покрета. Неке од најпрепознатљивијих представница су Џудит Батлер (Judith Butler) и Ив Кософски Сеџвик (Eve Kosofsky Sedgwick); детаљније у: Džagouz (2006).

двоструко опресован (Jaggar 1983; и сажето у Duhaček 2014, 65–71). Критика социјалистичког приступа углавном се заснивала на томе што су ове теоретичарке два система – капитализам и патријархат – објашњавале као два паралелна система опресије, те није до краја било јасно како су они међусобно условљени. С друге стране, предност методе марксистичког феминизма јесте у томе што омогућава да се објасни сама капиталистичка структура из родне перспективе. Наравно, у питању су врло суптилне разлике између ових струја, па је често и у самим текстовима изазовно, а понекад аналитички сувишно, разлучити да ли је у питању један или други приступ. У овом раду предност се даје термину *социјалистички*, јер се њиме упућује на историју социјалистичког самоуправљања, а по сличној логици коју предлаже Даша Духачек, када пише како се ово одређење може односити не само на феминисткиње са Запада, већ и на теоретичарке из држава реалног социјализма, попут Александре Колонтај (Duhaček 2014, 69).

На најужи ниво, у југословенском контексту између 1975. и 1990, односи се типологија коју је конципирала Адриана Захаријевић. Она препознаје три приступа:

1) еманципаторски – у којем и даље доминирају марксистичке теорије о „женском питању“. У контексту овог тока Захаријевић спомиње Виду Томшич и Марију Шољан, које су биле још предратне комунисткиње (Zaharijević 2017, 269–217);

2) неофеминистички или социјалистички – за које ова ауторка као карактеристично наводи да су женско и класно питање посматрали одвојено, у смислу да је женско питање структурно и временски старије, али да су они уједно виђени и као неодвојиви дио заједничке борбе, против капитализма. Међу представницама ове струје, према овој класификацији, јесу Нада Лер-Софронић, Надежда Чачиновић-Пуховски, Блаженка Деспот (исто, 217–274);

3) либерационистички – како га Захаријевић назива, у складу са примарним фокусом ове струје феминизма на ослобођење женске свијести и на питања рода. Унутар ове струје наводи Раду Ивековић, Славенку Дракулић-Илић, Лепу Млађеновић, Жарану Папић, Лидију Склевицки (Lydia Sklevicky) (исто, 274).

У овом раду, примарно се говори о првој и другој струји, које би се према подјели Алисон Џагар могле одредити као марксистичка и социјалистичка. Разлика у односу на претходну подјелу је у коришћењу појма *неофеминизам*. Он се користи као општи термин за све оне теоретичарке млађе генерације, које су своју позицију експлицирале као феминистичку. Дакле, унутар неофеминизма препознаје се једна социјалистичка, и друга струја аутономног феминизма. Појам аутономни се користи како би се указало на одвајање ових феминисткиња од марксистичке теоријске мисли у класичном смислу. То не значи да је у питању струја која није задржала прогресивне идеје, већ да не полази из ужег марксистичког дискурса. С тим у вези је својеврсна дефиниција неофеминизма коју конципира Рада Ивековић: „Neofeminizmom nazivam novije ženske pokrete (od šezdesetih godina naovamo), zajedno sa njihovim teorijskim utemeljenjem; oni su redovno lijeve političke orijentacije“ (Iveković 1980, 5). Под „лијевим“ у овом цитату подразумевају се прогресивне новољевичарске струје, настале у контексту студентских револуција из шездесет осме.

Текстови три теоретичарке, који су у фокусу овог рада, на основу претходно реченог, могу се одредити на следећи начин. Писање и дјеловање Виде Томшич примјер је класичног приступа женском питању, а може се читати и као претеча марксистичког феминизма. Блаженка Деспот и Нада Лер-Софронић припадају неофеминистичкој струји у ширем, а социјалистичком (нео)феминизму у ужем смислу. Сем што се на овај начин упоређују два типа југословенског феминистичког, левичарског приступа, избор дјела управо ове три ауторке има и тематске разлоге. Њихови текстови су одабрани зато јер се екстензивније фокусирају на: а) мање или више критичко приказивање класичномарксистичких поставки; б) реконцептуализацију односа питања рода и класе; и в) тематизацију напетог односа између феминистичких и класичномарксистичких приступа женској еманципацији. Нит компарације у овом раду чиниће одговори сваке од ових ауторки на три кључна питања: како читају класике; како објашњавају однос појмова класе и рода; какав однос имају према феминизму? Осим њих три, у корпус су укључени текстови већег броја теоретичара и теоретичарки оног времена како би била описана шира мапа тадашњих југословенских дебата и доминантних токова у приступу женској еманципацији.

Циљ овог рада, стога, јесте компаративна интерпретација југословенских социјалистичких феминизма из угла савремених тенденција у феминистичким теоријама насталим на пресеку класе и рода, како би се показала оригиналност тих феминистичких приступа како у пољу политичке филозофије, тако и у пољима марксизма и феминизма, и то нарочито на мјестима пресека ова два теоријска правца.

Важно је напоменути како се у овом раду прави јасна разлика између феминизма као теоријског правца и феминизма као активистичког покрета – који није тема ове дисертације. Историјски приступ феминистичком активистичком покрету, као и његовим кључним темама, може се наћи у докторској дисертацији Жофије Лоранд (Zsófia Lóránd) (2015). Насупрот овом историјском приступу, области које се повезују у овој дисертацији јесу југословенске студије као мултидисциплинарна област која се у посљедње вријеме све динамичније развија, историја феминизма, феминистичка епистемологија и феминистичка историја филозофије, а како би се редефинисао досадашњи начин приказа развоја феминистичких теорија у СФР Југославији, и њихов однос према теорији и пракси самоуправљања.

Али циљ дисертације није ограничен само на реинтерпретацију историје, већ се другачијим погледом на скорију историју југословенског социјалистичког феминизма уједно развија и савремена левичарска феминистичка теорија у регији. Ова дисертација је, стога, још један прилог у низу покушаја да се освијетли и разумије до скоро занемарена традиција југословенских лијевих феминизма.

Савремене теорије које се баве пресеком појмова класе и рода укључују и истраживања везана за поновна читања историје феминизма, и с тим у вези посебно је пробуђено ново интересовање за југословенски социјалистички феминизам. Критичком реинтерпретацијом теоријских поставки тих струја југословенског феминизма, ова дисертација уједно представља и прилог дебати о односу марксизма и феминизма у савременим теоријама рода. У дисертацији ће, стога, посебна пажња бити посвећена специфичностима овог типа социјалистичке теорије и праксе (самоуправљања), која је омогућила развој оригиналних приступа женском питању, али и лијевих феминистичких теорија у СФРЈ. Критичком анализом кључних текстова

југословенских социјалистичких феминисткиња освјетљавају се теоријски домети овог правца у односу на савремене тенденције у регионалном и западном социјалистичком феминизму.

Из овога слиједи како се приступ у овој дисертацији фокусира на *љевичарски* ток феминистичке мисли на (пост)југословенским просторима, за разлику од приступа Жофије Лоранд, који се разликује не само дисциплинарно, како је већ поменуто, него и стога што се доминатно бави аутономним феминистичким покретима млађе генерације.⁴ У њеној студији *Феминистички изазов социјалистичкој држави у Југославији* (енгл. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*) перспектива на женски покрет из позне фазе СФРЈ дата је само из угла млађе генерације феминисткиња. Такође, Лоранд долази из струје мишљења која је, ако не експлицитно антимарксистичка, онда свакако изразито критичка према тадашњем југословенском систему. То се види и у начину на који чита дјеловање феминисткиња, у једну руку, кроз њихову сарадњу са државним системом, а у другу, као „дисентско“, радије него дисидентско – што ипак имплицира како је тај систем проблематичан и репресиван. За разлику од тог, више либералног приступа, овај рад се усмјерава на критику „изнутра“, ка критици слабости самоуправног система, која се формулисала из самог марксистичког дискурса, у правцу даљег развијања отвореног марксизма и критике догматизма. Дакле, интерпретирањем тадашње смјене генерација као „сукоба“ на феминистичкој левизици.

Када је ријеч о савременим феминистичким приступима у регији, југословенски социјалистички феминизам је неправедно занемарен јер је фокус академских феминистичких истраживања примарно усмјерен на женске покрете који му претходе (попут АФЖ-а), или на оне који га насљеђују (мисли се примарно на феминистичке пацифистичке покрете из периода деведесетих година). Ипак, посљедњих година се повећава интересовање и за овај период феминизма јер се уочава његов велики значај у редефинисању класичне марксистичке мисли о женском питању. Такође, југословенски социјалистички феминизам одликује рад већег броја оригиналних теоретичарки, чије су интерпретације феминизма и марксизма и данас врло актуелне, када су лијеве теорије поново доминантне у прогресивним академским заједницама.

Осим раније помињане докторске дисертације (Lorand 2015) и типологије Адриане Захаријевић (2017), овим се феминистичким правцем највише бавила Кјара Бонфиљоли (Chiara Bonfiglioli), која је 2008. одбранила мастер рад о конференцији *Друга жена* (Bonfiglioli 2008), у којем је анализирала атмосферу која је до ње довела, ток конференције, као и њен потоњи значај. Бонфиљоли је ауторка и краћег текста о раду Виде Томшич у оквиру темата часописа *Aspasia* о односу комунизма и феминизма, десет година након што је први број овог часописа такође био посвећен истој теми (Bonfiglioli 2016, 145–151). Детаљнијем прегледу досадашњих истраживања посвећено је треће поглавље.

⁴ Лоранд, наравно, укратко скицира повезаност једне струје југословенског феминизма и марксистичке мисли, али се на томе и задржава (Lóránd 2018, 48–51).

1.2. Теоријско-методолошки оквир и научни допринос

Кључно *истраживачко питање* у овој дисертацији јесте како је текао развој југословенског социјалистичког феминизма посматран из угла савремених теорија насталих на пресеку питања класе и рода?

С овим у вези је и друго истраживачко питање, а то је да ли је у оквиру теоријских поставки југословенског социјалистичког феминизма на оригиналан начин дошло до повезивања феминистичких теорија другог таласа и теорија рода, класе као и, у том контексту, праксе самоуправљања, чиме би се овај теоријски правац битно разликовао у односу на друге лијеве правце феминизма другог таласа (западни социјалистички и марксистички феминизам)?

При анализи текстова југословенских социјалистичких феминисткиња примјењују се *методе упоредног читања, методе критичког тумачења и појмовне анализе*. Овим методама ће се покушати потврдити хипотезе које се тичу оригиналности југословенског социјалистичког феминизма, тако што се издвајају основне поставке теоретичарки овог феминистичког правца, као и начин на који се у тим поставкама повезују теорије рода и теорија самоуправљања. Анализа појмова, фокусирана на тумачење концепта рода, самоуправљања, односа класе и рода и сл., омогућава и да се упореде начини на који се ови концепти проблематизују у текстовима различитих теоријских феминистичких правца.

Те методе се преузимају од социјалистичке феминистике Алисон Џагар (1983). Наиме, како би показала да је социјалистички феминизам у САД аутономан теоријски правац у односу на друге лијеве феминизме попут радикалног и марксистичког, ова ауторка критички тумачи појам „људске природе“ (*human nature*) и пореди начине на које се он развија у тим сродним, али ипак аутономним теоријским правцима. По аналогiji са поступком Алисон Џагар, и у овом раду се аргументује оригиналност још једног правца унутар ширег спектра лијевих феминизама другог таласа, само што се умјесто анализе појма „људске природе“ критички тумаче и анализирају односи класе и рода у текстовима југословенских социјалистичких феминисткиња, наспрам њима сродних лијевих феминизама другог таласа.

У овом раду се узима скорија историја лијевих феминизама (од 1975. године) како би се објаснио динамичан однос теорија феминизма и теорије и праксе самоуправљања, али и са друге стране, како би се развио савремени лијеви феминизам на некадашњим југословенским просторима, редефинисањем и грађењем сопствене феминистичке историје, између осталог и препознавањем оригиналности југословенског социјалистичког феминизма. Коначно, како би се дошло до успостављања једне инклузивније историје феминистичких теорија, користе се и најчешће методе *феминистичке историје филозофије*, као што су родна интерпретација филозофског канона (текстова), феминистичка апропријација канона и феминистичка ревизија канона (Witt 2004). Само, у овом случају предмет критике феминистичке историје филозофије није доминантни мушки канон, већ је у питању ревизија сопствене историје на првом нивоу. На другом, када су у питању сами текстови из анализираних корпуса, прије свега оних које су писале Блаженка Деспот и Нада Лер-

Софронић, њихове критичке анализе марксистичких класика могу се читати као пионирски подухвати феминистичке историје филозофије на овим просторима.

С тим у вези, примјењује се и специфичан метод феминистичке историје филозофије, тзв. праћење филозофске *фортуне* (енгл. tracing a philosopher's *fortune*), који је осмислила Сара Хатон (Sarah Hutton). Наиме, овај се метод састоји у томе да се прати историја рецепције текстова из прошлости, са идејом да на интерпретацију не утиче само тренутни контекст, већ и слојеви претходних контекста, били они из прошлости, других култура, или чак и савремени (Hutton 2020, 35). Када је у питању југословенски социјалистички феминизам, није ријеч о текстовима из давније прошлости, али прошло је довољно времена, и догодила се већ једна смјена интелектуалне парадигме, у смислу брисања марксистичког југословенског знања, па је могуће пратити историју рецепције ових праваца. Према овом методу, важно је анализирати и позитивне и негативне аспекте утицаја, тј. фортуне теоретичарки из прошлости (исто, 36). На једном нивоу, о југословенским социјалистичким теоретичаркама писано је у западном контексту, у којем су се водиле дебате о томе да ли је постојао феминизам у државама различитих социјалистичких типова (о чему ће бити ријечи и у трећем поглављу). На другом, о овом правцу у регионалном контексту, и када се пише, углавном се бира историјски метод усмене историје. Из тадашњих интерпретација се искључује цијели један аспект везан за оригиналну марксистичку анализу. Метод праћења *фортуне* у овом раду се примјењује и на метанивоу, у смислу да се прате промјене у приступима самих југословенских критичарки у односу на њихове претходнице и претходнике.

Како је раније наведено, овој теми до сада се углавном приступало парцијално и на начин који се задржавао у оквирима историјског приказа феминистичких праваца, док се тек у појединим текстовима радило на аналитичком и критичком приступу кључним поставкама југословенског социјалистичког феминизма и његовој неодвојивости од теорије и праксе самоуправљања, у односу на које теоретичарке овог правца реагују и које даље развијају. Стога је *научни допринос* ове дисертације прије свега у покушају да се објасни међузависност теорија рода и теорије самоуправљања, а да се при томе не пренебрегне ни феминистичка историја с једне стране, ни историја југословенске теоријске мисли с друге. С тим у вези, ова је дисертација још један прилог области југословенских студија (Petrov & Filipović 2017), која добија све већи замах из разумљивих разлога великог значаја југословенског периода за нас данас, како у друштву тако и теоријски. Такође, она је и прилог тежњама феминистичке теорије, како у регији тако и глобално, да стално исписује занемарена поглавља властите историје, чиме уједно и чини видљивим раније напоре жена на академији, али и шире женске борбе за постизање равноправности. Та историја не припада само архивима и прошлости, већ утиче и на савремено друштво. Стога, проучавање југословенског социјалистичког феминизма представља могућност да се даље развије савремена лијева феминистичка теоријска мисао у регији.

Као и за друге теме из области родних студија, *друштвени допринос* ове дисертације се прије свега односи на покушај да се разумију узроци родне неправедности како у друштвима из прошлости (у овом случају СФРЈ), тако и у савременом друштву. Управо због тога је ова тема значајна и шире, не само у нашој академској заједници. Југословенске социјалистичке теоретичарке постављају питања о положају жена у приватној и јавној сфери, указују на двоструку оптерећеност жена,

анализирају могућности социјализма и његова ограничења када су у питању различити аспекти родне (не)равноправности.

Текст ове дисертације подијељен је у *девет поглавља*, укључујући уводно и закључно. Средишња структура дијели се на двије цјелине:

Прва цјелина се састоји од три поглавља у којима се реконструишу класични марксистички приступи женском питању, потом и југословенска историја односа борби за женску и радничку еманципацију, како би се корак по корак пратио пут који је довео до позног периода стваралаштва Виде Томшич.

Друга цјелина пресликава структуру прве, с том разликом што је у њој фокус на социјалистичкој феминистичкој струји. У петом поглављу анализира се метафора брака, чијим варијацијама се од тзв. другог таласа до данас најчешће описује однос феминизма и марксизма. Шесто поглавље бави се тадашњим дебатама у југословенском контексту и смјеном теоријских приступа од женског питања до неофеминизма. Текстови Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић читају се у односу на тај шири контекст.

Аргументација се у закључном поглављу заокружује одговором на питање шта то и данас југословенске теоретичарке из позног периода СФРЈ могу да нас науче о односу рода и класе, као и о могућностима сарадње феминизма и марксизма.

2. Класични приступи женском питању

У овом, уводном сегменту рада, биће ријечи о класичним марксистичким приступима женском питању. Они су одабрани као полазишна тачка из барем три разлога. Прије свега, зато што се на класике касније позивају и у складу са својим перспективама их интерпретирају и феминисткиње љевичарских провенијенција и теоретичарке женског питања. Један од метода ове (мета)анализе тих различитих приступа, а као својеврсни лакмус-папир, биће компарирање промјене у њиховом односу према, као и сам избор, класика. Зато је у уводу неопходно реконструисати етапе односа љевичарских феминизама и марксизма, од њихових почетака средином деветнаестог вијека до периода тзв. другог таласа, којем ће бити посвећено пето поглавље.

Други разлог јесте тај што ће се повратком на примарне текстове класика марксизма, показати како су њихове идеје о историји, положају и борби за женску еманципацију, односу женског и радничког покрета, потреби и границама аутономних женских организација унутар комунистичких покрета и сл., биле умногоме комплексније од онога како их се најчешће перципира и некритички репродукује. Слично се понавља и са текстовима наредних генерација, који се смјештају у предефинисане подјеле и круте категоризације, због чега се губи увид у специфичности појединачних аргументација и комплексну динамику дијалога између теоретичарки женске еманципације и/или феминисткиња с једне, и љевичарских теорија и покрета с друге стране.⁵ Управо токови промјене и развоја, те *начини* аргументација различитих теоријских струја насталих на пресеку класе и рода, од средишњег су интересовања за овај рад.

Трећи разлог зашто се почиње од класика марксизма јесте одмак од досадашњих феминистичких приступа југословенском контексту, а посебно промјени парадигме која је почела од друге половине седамдесетих година. Доминантним приступима том периоду још увијек недостаје љевичарска перспектива (о чему ће више ријечи бити у трећем одјељку). Промјене до којих је дошло читале су се махом из перспективе историје западних и доминантно либералних струја феминизама, деконтекстуализовано или редуковано у односу на динамичну традицију љевичарских феминизама. Намјера овог рада јесте критички повратак марксистичкој традицији мишљења и смјештање југословенских ауторки у историју не само феминизама тзв. другог таласа, већ специфично – мапирање и успостављање континуитета љевичарских феминизама у југословенској регији.

⁵ Илустративан примјер, о којем ће у наставку бити више ријечи, јесте деконтекстуализовано читање односа теорије женског питања спрам „буржоаског“ феминизма (с краја 19. и прве половине 20. вијека) као аргумента за одбацавање љевичарских феминизама од стране лијевих покрета, што се доста често истицало у вулгарномарксистичким приступима током друге половине двадесетог вијека. Данас је, барем у регионалним и западним контекстима, овај аргумент о немогућности сарадње феминизма и љевице, релативно риједак.

С тим у вези, а како би се могле ситуирати југословенске ауторке, нужно је прво скицирати ширу мрежу историје односа покрета и теорија о еманципацији жена насталих у дијалогу са марксизмом. Такође, ова мрежа схваћена је тако да опус сваке од теоретичарки представља динамично и потенцијално промјењиво чвориште за себе. Такво конципирање историје омогућава да се и унутар сродне групе текстова уоче fine међусобне разлике. А у неким случајевима, како ће опсежније бити аргументовано у средишњем дијелу рада, анализирани опуси, чак и појединачних ауторки, временом се развијају, рефлектујући шире промјене парадигме. Као три кључна чворишта одабрани су опуси Виде Томшич, Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић, објављивани у периоду од 1975. до почетка распада СФРЈ.

Због ова три разлога, као и чињенице да су многа од питања отворених прије вијек и по (уз све друштвене промјене до којих је од тада дошло) на неки начин отворена и данас, мапа почиње од класичних приступа. У тим је почетним етапама, дакле, постављен оквир који су наредне генерације, једним дијелом, мање или више репродуковале, а другим, реконцептуализовале у складу са сопственим контекстима, борбама и дилемама. Треба, с тим у вези, имати на уму да су у тренутку настајања ова промишљања била авангардна, а не „класична“. Зато њихово осавременењено читање подразумијева освјетљавање тог револуционарног потенцијала, кроз отворену дебату и критички поглед.

2.1. Маркс и Енгелс

Наслиједили смо од њих дилеме на које они никада у потпуности нису могли да одговоре. Већина онога што су нам оставили тек треба да се разреши у историји, и да се распетља и схвати у теорији (Rowbotham [1974] 2014).⁶

Овај је пододјељак посвећен Марксовим (Karl Marx) и Енгелсовим (Friedrich Engels) анализама положаја жена и женске еманципације, а које су од значаја и за каснија феминистичка читања, и као лајтмотив ће се понављати кроз цијели рад. Могу се издвојити два кључна аспекта⁷ везана за тзв. женско питање, којима су се оба филозофа заједнички, али и самостално бавила.

Први се везује за интерпретације дијалектичког односа класне и родне неједнакости у оквирима тадашњег деветнаестовјековног капиталистичког система, највише у смислу промјена до којих је дошло уласком великог броја радница на тржиште рада. Други је аспект везан за то како се родна и класна припадност жена повезују са њиховом политичком активношћу. Или конкретније, како организовати

⁶ “We inherit from them the dilemmas they were never able to answer fully. Much of what they left us has still to be worked out in history, and disentangled and understood as theory.”

⁷ Енгелс и Маркс писали су, мање или више систематично, и о теми репродукције, која је јако важна за савремене феминисткиње и теорију социјалне репродукције. Како је, међутим, тема овог рада однос женског питања/феминизма и марксизма, тј. како се концепција тог односа дијахронијски мијењала, тај је аспект остављен за нека будућа истраживања.

раднице у оквиру љевичарских партија и покрета, наспрам грађанских феминистичких покрета.

Маркс и Енгелс су својим писањем утрли пут за два најчешћа марксистичка приступа женском питању, који се могу пратити све до савремених љевичарских и феминистичких теорија. Потоњи теоретичари и теоретичарке освртали су се на њихове поставке, критикујући их и развијајући их у новим правцима. С једне стране, на Марксов метод су се надовезивале марксисткиње од Кларе Цеткин, све до савремених теоретичарки социјалне репродукције. С друге, Енгелсово писање било је од кључног значаја за различите феминистичке струје, посебно од другог таласа наовамо, и утицао је како на радикалне феминисткиње, тако и на социјалистичке (детаљније у: Vogel 1996, 129–130).

Маркс је, макар у квантитативном смислу, о женском питању писао фрагментарно и успутно (сажет преглед у: Draper 1970), као секундарном у односу на класна питања, иако се често цитира теза коју је преузео од Фуријеа (Fourier) о томе како је „stepen ženske emancipacije prirodna mera opšte emancipacije“ (Marx i Engels [1845] 1968, 172). До скоро, тачније, од критика љевичарских феминисткиња тзв. другог таласа, као општеприхваћена важила је теза како је Маркс био несензитивисан за специфичност женског положаја. Стога је и узет као симбол оних љевичарских приступа који су подразумевали да ће се женско питање разријешити, малтене, само од себе, када нестане класне неједнакости. Према тим тумачењима, инсистирање на посебности женског може бити само секташење и неразумијевање економских законитости, које важе без обзира на родне⁸ разлике. Али, како ће у наставку бити ријечи, ако се узме у обзир Марксова дијалектичка критика капитализма, као и новија истраживања његове заоставштине (о чему ће бити ријечи у наставку), ова се „секундарност“ женског питања у његовом приступу барем до једне мјере може проблематизовати. Показаће се, наиме, како су његове анализе значајно комплексније, те да се тешко може повући јасна граница и дати приоритет класном у односу на женско питање, јер су она дијалектички условљена.

С друге стране, Енгелс је овој теми посветио засебну студију *Поријекло породице, приватног власништва и државе* ([1884] 1973). Она је, из феминистичког угла, нарочито занимљива. У студији се настанак родне и класне подјеле друштва смјешта у исти тренутак – у тренутак настанка цивилизације. Утолико би овај спис, поред свих познијих критика, могао да се чита као протофеминистички.⁹ Као друга заокружена студија таквог типа – прва је Бебелова (August Bebel) *Жена и социјализам*, објављена пет година раније ([1879] 1913) – често се сматра почетном тачком „савезништва“ између феминизма и марксизма. Међутим, и *Поријекло породице...* је у неку руку резултат заједничког четрдесетогодишњег рада, јер је инспирисана Марксовим етнолошким

⁸ У тексту дисертације, осим у цитатима, користиће се термин *род* и када се говори о дјелима ауторки и аутора из ранијих епоха, јер се овај термин у савременим феминистичким приступима користи како би се указало на друштвену конструисаност полних разлика (а чак је и *пол* као термин проблематизован у оквиру квир теорија).

⁹ Ово одређење је одабрано због тога што аутор није експлицирао своју позицију као феминистичку, иако се у његовој аргументацији препознају елементи потоњих феминистичких дискурса. О Марковом и Енгелсовом писању као протофеминистичком, у контексту деветанестог вијека, више у: Carver (1998).

биљешкама. Истина, заједнички рад у овом случају не значи истовјетност ставова, већ варијације на исту тему коришћењем сличног метода, али са другачијим акцентима. А објављивање Марксових етнолошких биљежака (Marx [1880–1882] 1974) седамдесетих година прошлог вијека, показало је до које се мјере разликују Марксове забиљешке и Енгелсова слободнија реинтерпретација.

Врати ли се корак унатраг, на почетак њихове сарадње,¹⁰ о положају жена пише се већ у *Комунистичком манифесту*: „Животни услови старог друштва већ су уништени у животним условима пролетаријата. Пролетаријат *нема својине*; његов однос *према жени и деци*”¹¹ нема више ништа заједничко с буржоаским породичним односом [...]“ (Маркс и Енгелс [1848] 1945, 43). Према томе, услед промјене друштвених односа мијења се и однос према породици, а он је у директној вези са својином. Уколико жене и дјеца нису својина мушкарца, онда је нужно да се и односи моћи у оквиру породице промијене, аргументују Маркс и Енгелс у наредном кораку. А те су промјене условљене и капиталистичким захтјевима да се смање трошкови производње, због чега и раднице излазе на тржиште рада као јефтинија радна снага: „Уколико ручни рад захтева мање умешности и испољавања снаге, тј. што се модерна индустрија више развија, то се више рад мушкараца потискује радом жена и деце. За радничку класу више немају друштвене важности разлике у полу или старости. Постоје још само радна оруђа која према старости и полу проузрокују различите трошкове“ (исто, 39).

Кључно мјесто из *Манифеста* у вези са положајем жена у деветнаестовјековном капиталистичком друштву јесте:

„Али ви комунисти хоћете да уведете заједницу жена,^{12,13} виче на нас у хору цела буржоазија. Буржоа гледа у својој жени само једно оруђе за производњу. Пошто чује да оруђа за производњу треба заједнички да се експлоатишу, он и не може да ствар замисли друкчије него да ће судбина припадања заједници погодити и жене. *Он не слуги да се ради баш о томе да се укине положај у коме су жене само оруђе за производњу.* Уосталом, ништа није смешније од високоморалног ужасавања наших буржуја о тобожној званичној комунистичкој заједници жена. Комунисти немају потребе да уводе заједницу жена; *она је готово увек постојала.* Наши буржуји, не задовољавајући се тиме што им на располагању стоје жене и кћери наших пролетера, да о званичној

¹⁰ Шерон Смит (Sharon Smith), управо, аргументује како је њихов заједнички рад кулминирао у студији *Поријекло породице...*, али како женско питање није било додаток већ саставни дио њихове теорије од самих почетака (Smith 1997).

¹¹ Уколико није другачије наведено, наглашавања у цитатима су ауторке дисертације.

¹² У преводу Моше Пијаде синтагма „заједница жена“ дословно је преведена (њем. *Weibergemeinschaft*). Исто се понавља и у ревидираном преводу Бориса Будена из 1998. године (према издању прештампаном деценију касније: Marx i Engels, 2008). А како у критичкој студији о односу Маркса према породици и роду објашњава Хедер Браун, и како се из савременог превода на енглески језик читије види, мисли се на „заједнички приступ женама“ (енгл. *common access to women*) (према: Brown 2012, 59).

¹³ У *Економско-филозофским рукописима (1844)* Маркс пише како је обртање идеје брака „као облика ексклузивног приватог власништва (курзив К.М.)“ у заједницу жена гдје „жена постаје заједничко и друштвено власништво“ у ствари одлика „грубог и немислећег комунизма“: „Тај комунизам – time što svagdje negira čovjekovu ličnost – upravo je samo konzekventan izraz privatnog vlasništva, koje je sama ta negacija“ (Marx i Engels 1972, 235–236).

проституцији и не говоримо, налазе главно задовољство у томе да заводе супруге једни другима. *Буржоаски брак у стварности је заједница жена*. Комунистима би се највише смело пребацити да на место подлачки прикривене, хоће да уведу званичну, отворену заједницу жена. Уосталом, по себи се разуме да са *укидањем садашњих односа производње* ишчежава и заједница жена која из њих произлази, тј. званична и незванична проституција“ (исто, 50).

Према Марксу и Енгелсу, капиталисти жене виде као *сопствену* својину, „високоморално“ приграбљујући и дословно тргујући женама као било којом другом робом. Како Џоан Тронто (Joan C. Tronto) анализом дискурса *Манифеста* примјећује, у овом пасажу нестају све разлике између пролетерских жена, буржујских супруга и проститутки, које су све заједно жртве „сексуално алавих“ буржуја (Tronto 2015, 141). Реторички вјешто, примјећује она, не само да су тиме показали лицемјерје буржоаске класе, већ су себе представили као бранитеље жена од најниже до највише друштвене љествице (исто).¹⁴

У горенаведеном цитату, дакле, аутори *Манифеста* уочавају интеркласистички континуитет експлоатације жена:

а) у браку, што се имплицитно односи на жене из капиталистичке класе;

б) „на располагању“ капиталистима су жене и ћерке пролетера;

в) постоји паралелни систем проституције. Којој класи припадају те жене, да ли се оне могу сматрати тзв. лумпенпролетаријатом, односно да ли су припаднице најнижих класа или не, отворено је питање.¹⁵ Али јасно је да су посебна друштвена група, издвојена у односу на претходне двије.

Та, прије свега сексуална, подређеност жена мушкарцима унутар сваке класе, није у контрадикторности са идејом да су жене различитих класа и између себе у неједнаком положају. Припаднице буржоазије и радничке класе немају исту друштвену улогу и моћ дјеловања. Мада је у различитим новинским текстовима давао подршку како женама највиших класа (попут Lady Bulwer-Lytton), тако и сексуалним радницама (кроз анализу фикционалног карактера Fleur de Marie), када је дошло до тренутка револуције, Маркс не превиђа различите класне интересе међу женама, о чему пише Хедер Браун (Heather Brown, 2014). Маркс хвалећи значајну улогу жена у Париској комуни, контрастира „херојске жене Париза“ са „кокотама“ из виших класа, које су побјегле пред револуцијом (Marx i Engels 1977, 459; и код Brown 2012, 126).

¹⁴ Тумачење *Манифеста* ове ауторке занимљиво је и зато што показује да се по први пут радничка класа етаблира као покретачка снага. На другом нивоу, очито је ријеч о радницама, који као мушкарци треба да заштите своје жене и дјecu, у складу са традиционалним родним улогама. Такође, љевичарке попут Флоре Тристан (Flora Tristan), као и сифражетски покрети који су тада били у повоју, нису ни поменути у *Манифесту*, додаје Тронто (2015).

¹⁵ Маркс слично пише и у *Економско-филозофским рукописима из 1844*. када цитира истраживања о тадашњој распрострањености проституције, доводећи их у директну везу са екстремним сиромаштвом (Marx i Engels 1972, 192–193).

И баш ова двострукоост политичког положаја жена, представљаће изазов за све касније генерације марксисткиња. Да ли је женама радничке класе ближа феминистичка или радничка борба? Шта се под феминистичком борбом уопште и подразумева, да ли само тзв. буржоаски феминизам виших друштвених класа? Да ли у пракси оне морају да бирају између солидарности са једним или другим покретом? И на које начине, практично и теоријски, могу да превладају ову напетост у борби против класне и родне подређености? То су нека од кључних питања која ће се понављати у већини текстова који се баве односом феминизма и марксизма.

Тема масовног изласка радница на тржиште рада, која је у *Манифесту* кратко споменута, у првом тому *Капитала* се темељније обрађује. Маркс жене и дјецу прије свега помиње као допунску радну снагу, које капиталиста користи како би снизио цијену наднице, и умјесто да купује мушкарца као јединог радног члана, за мало више новца може да откупи све чланове породице. У коначници, капиталиста је на добитку, закључује Маркс (Marx i Engels [1867] 1974, 350). Нешто раније, пишући о експлоатацији, Маркс даје примјере двају у потпуности различитих занимања – кројачког и ковачког – како би показао да капитал никога не штеди (исто, 227).

Када пише о промјенама до којих доводи тадашња индустријска револуција, он се посебно осврће на то како рад утиче на мајчинство. При томе, даје два супротна и подједнако проблематична стереотипна примјера. У једном случају, придружујући се надничарским групама, жене постају „распојасане“ чедоморке склоне „активном и независном животу“ (исто, 353). У другом, даје примјер фабриканта који намјерно запошљава удате жене, које су пожртвованије у раду јер су условљене потребом да зараде за породицу: „Tako se vrline, i to one svojstvene ženskom karakteru, izvrću njemu nauštrb – tako se sve što je moralno i nežno u njihovoj prirodi pretvara u sredstvo za njihovo ropstvo i njihove patnje“ (исто, 356). Оба су примјера пренијета из других извора. Први дјелимично, а други у цјелости пребачени у фусносту, без ауторовог експлицитнијег коментара или оградe. Мада је мајчинство неупитно за тадашње поимање женске „природе“, ови дјелови текста не могу се друкчије читати него као контекстуално условљени традиционализми. Уједно, они звуче посебно проблематично упореде ли се са неким Марксовим напредним ставовима. На примјер, као када избјегава предрасуде морализаторског оптуживања сексуалних радница, већ њихов положај анализира узимајући у обзир класне неједнакости и тржишни, уговорни карактер буржоаског брака. И не само то, већ и у смислу његове даље анализе, ови примјери дјелују поједностављено и готово сензационалистички, чак и ако нису директно његове ријечи, већ наведени из друге руке као посебно упечатљиви.

Хедер Браун, која је својом студијом из 2012. године „рехабилитовала“ Марксов опус из феминистичке перспективе, сматра да иако се несумњиво у овим сегментима *Капитала* патронизују жене у складу са пуританским идејама о њима као њежнијим бићима, оно што је важно јесте да се у самој анализи показује коју су улогу оне имале у промјени радних услова (Brown 2012, 91). Та се анализа јасније разрађује у одјељку о фабричком законодавству:

„Međutim, nije zloupotreba roditeljske vlasti stvorila neposrednu i posrednu eksploataciju nezrele radne snage od strane kapitala, već je, obrnuto, kapitalistički način eksploatacije, ukidajući ekonomsku podlogu koja odgovara roditeljskoj vlasti, ovu vlast pretvorio u zloupotrebu. No ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo

stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, *dodjeljujući izvan oblasti domaćinstva, u društveno organizovanim procesima proizvodnje, odlučujuću ulogu ženama, omladini i deci oba pola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba pola*. Razume se da je podjednako ludo smatrati hrišćansko-germanski oblik porodice apsolutnim, kao i smatrati takvim starorimski oblik, ili starogrčki, ili orijentalni, koji, uostalom, čine jedan niz u istorijskom razvitku. Takođe je shvatljivo da sastavljanje kombinovanog radnog osoblja od individua obaju polova i najrazličitijih uzrasta, koje se – u svom prvobitnom brutalnom, kapitalističkom obliku u kojem radnik postoji radi procesa proizvodnje, a ne proces proizvodnje radi radnika – prikazuje kao kužno vrelo kvareži i ropstva, pod odgovarajućim uslovima mora postati izvor humanog razvitka“ (Marx i Engels [1867] 1974, 312).

У овом одломку препознаје се метод историјског материјализма, повезан са, савременим терминима речено, родном перспективом. Маркова анализа гради се у неколико корака. У првом се детектују тадашње промјене у концепцији породице. Већ у следећем, промјене се дијалектички виде као простор да се превазиђе капиталистички облик породице. Маркс додаје и коментар о историчности форме породице, како би аргументовао да ни „хришћанско-германски“ облик, стога, не може бити посљедњи стадијум тог развоја. Аргумент о историчности и промјењивости облика заједнице по аналогiji се потом преноси и на праксу комбиновања радног особља без обзира на род. У датом се историјском тренутку та пракса перципирала као потенцијално проблематична и као недопустиво прекорачење правила о подијељености мушке и женске сфере. Сто педесет година касније, када би у већини држава свијета родно сепаратисање особља било препознато као дискриминација, Марков закључак је историјски потврђен. Како, међутим, још увијек нема системске родне равноправности у домену рада, марксистичка анализа се и даље чини отвореном и примјењивом на савремене околности.

Још једно, готово успутно мјесто из Марковог писања је веома познато када је ријеч о његовом приступу женама и било је занимљиво за често у потпуности супротне интерпретације каснијих генерација марксисткиња и феминисткиња (курзив у оригиналу К.М.; наглашавање масним словима Н.Б.):

U odnosu prema *ženi* kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja izražena je beskrajna degradacija u kojoj čovjek postoji za sebe samog, jer tajna tog odnosa ima svoj *nesumnjiv, odlučan, otvoren, otkriven* izraz u odnosu *muškarca* prema *ženi* i u načinu kako se shvaća *neposredni, prirodni* rodni odnos. **Neposredan, prirodan, nuždan odnos čovjeka prema čovjeku je odnos muškarca prema ženi.** [...] Iz karaktera toga odnosa slijedi koliko je *čovjek* postao za sebe i koliko je sebe shvatio kao *rodno biće, kao čovjeka*; **odnos muškarca prema ženi je najprirodniji odnos čovjeka prema čovjeku.** U njemu se, dakle, pokazuje, koliko je *prirodno* одношење *čovjeka ljudsko* ili koliko je *ljudska* suština njemu postala *prirodnim* bićem, koliko je njegova *ljudska priroda* postala njemu *prirodom*. U tom se odnosu također pokazuje koliko je *čovjekova potreba* postala *ljudskom* potrebom, koliko mu je, dakle, *drugi* *čovjek* kao *čovjek* postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i društveno biće“ (Marx i Engels 1972, 236).

Чак и не улазећи у искључиву хетеронормативност овог пасажа, поистовјеђивање жене и природе за феминистичке анализе значи позив на опрез, јер оно нужно подразумијева објективизовање, пасивизовање жена и свођење њихове

егзистенције на репродуктивну функцију. Додатна несретна околност Марксовог фрагментарног писања о женама јесте и то што се у каснијим интерпретацијама ти дјелићи често истргну из ширег контекста на које се односе. Тако ће и интерпретације конкретно овог одломка умногоме зависити и од тога како се тумачи однос природе и човјека у раном периоду Марксовог рада.

Један начин интерпретације био би онај који су развиле Раја Дунајевскаја (Raya Dunayevskaya) и Хедер Браун. Оне овај одломак тумаче у том смислу да се односи на ширину људског отуђења, које је захватило све аспекте људског, чак и однос између мушкарца и жене, да без промјене свих ових односа неће доћи до суштинскије промјене друштва (Brown 2012, 28–32; слично и у: Rowbotham [1974] 2014). Како Маркс пише о дијалектичкој природи природе, друштва и рада, то у ствари значи, сматрају ове ауторке, да не даје предност друштву у односу на природу, што је опет у складу са феминистичким тумачењима (исто).

Питање мајчинства и „природе“ жене, још једно је које ће се често покретати у теоријским расправама и пракси каснијих марксистичкиња. Било да се ради о радним правима жена пред и након порођаја, или праву на абортус, на дјечији додатак, на оснивање колективних установа за његу и бригу о дјеци, ове дебате ће указивати на напетости између женског и класног питања. Неријетко, доста пластично откривајући конзервативне заостатке у левичарским приступима еманципацији жена.

Марксове *Етнолошке биљешке* (*The Ethnological Notebooks of Karl Marx*) на Западу нису биле познате све до седамдесетих година, када су приређене и преведене на енглески језик.¹⁶ Све до њиховог објављивања и касније феминистичке анализе из угла Раје Дунајевскаје, и скорије Хедер Браун, на њих се могло позивати само као на биљешке које Енгелс помиње у студији *Поријекло породице, приватног власништва и државе* као инспирацију и обавезу да доврши оно што му је пријатељ прије смрти повјерио. Директним увидом у забиљешке постало је очито да се Марксов и Енгелсов начин анализе тадашњих етнолошких налаза у неким важним аспектима разликују.

На овом је мјесту, а прије даље анализе *Биљешака*, потребно недвосмислено нагласити како се Марксова и Енгелсова тумачења развоја људског друштва у овом раду не посматрају из етнолошке перспективе. Она се помињу у контексту историје комплексног односа између марксистичких и феминистичких теоријских струја. Између осталог, као што је у уводу овог сегмента објашњено, ради компарације потоњих приступа кроз њихов однос према класицима. То је стога што анализа начина на који се читају класици и праве канони (који текстови се откривају, који падају у заборав), може много да открије о каснијим приступима, у овом случају о различитим интерпретацијама динамике између класе и рода.

Како Марксове тезе тумаче Крејдер (Lawrence Krader) и Дунајевскаја, у складу са историјско-материјалистичким методом, он констатује да опресија уопште, а посебно она везана за жене, настаје унутар, односно из самих примитивних друштава, не тек на самом крају цивилизације укидањем матријархата. У самим егалитарним друштвима

¹⁶ Код нас су преведене у издању *Етнологија и антропологија у Маркса*, за које је поговор написао праксисовац Гајо Петровић (Krader 1980). Такође, текст Раје Дунајевскаје о Марксовим етнолошким биљешкама објављен је у интернационалном издању *PRAXIS International* (Dunayevskaya 1983).

већ су постојале „опозитне клице – касте, аристократија, материјални интереси, оне су паралелне постојећем поретку“ (Krader 1974, 14–16; Dunayevskaya 1981, 180–181).¹⁷ Дунајевскаја још и додаје: „Маркс је одбио Морганов биологизам, исто као и Дарвинов“ (исто).¹⁸ Она такође истиче како је дијалектички начин анализе досљедан ономе који је Маркс развијао током свог цјелокупног дјеловања. Оваква интерпретација уједно значи, пише Хедер Браун контрастирајући је са Енгелсовом, како се никада није десио „историјски пораз жене“, већ да од многобројних околности зависи положај жене и могућност женске побуне и еманципације (Brown 2012, 134).

Према досадашњим читањима ове Марксове студије, дакле, кључна разлика између његових биљежака и Енгелсовог списка управо јесте у дијалектичкој методи, која му дозвољава да уочи динамику унутар преисторијских друштава. Насупрот томе, Енгелсов присуп они читају као више схематизован, чак и идеализован. Тамо гдје Енгелс види искључиво утицај спољашњих фактора, Маркс сукоб препознаје у самој друштвеној структури, каже Браун (Brown 2012, 173–175). Такође, као предност Марксовог приступа, ова ауторка наводи то што он даје примјере агенсности жена чак и у тако патријархалним друштвима попут старе Грчке. То значи да у његовом погледу на историју женске подређености нема детерминизма, нити механицистичког тумачења које би било искључиво предетерминисано економским промјенама, закључује Браун (исто). За оваква тумачења је индикативан текст Марте Хименез, која у Енгелсовој студији одваја „марксистичке“ од „немарксистичких“ елемената анализе ([1987] 2009).

На основу свега претходно наведеног може се сумирати како је Маркс у својим теоријским и новинским списима континуирано, али успутно и не до краја развијено, писао о различитим аспектима специфично женског положаја. Мада је у појединим опаскама понављао предрасуде свог времена (нпр. о мајчинској улози жена), оне нису биле толико суштинске да би га одвукле од покушаја да објасни *зашто* до промјена долази, не само да их моралистички и конзервативно осуди. Посебно значајно јесте то што је он у тим промјенама, чак и када су мотивисане суровом логиком капитала, дијалектички претпоставио могућности за отпор и превазилажење управо тог капиталистичког система. Писао је, како је раније било ријечи – о промјенама до којих је дошло изласком радница на тржиште; о подређености жена различитих класа мушкарцима¹⁹ сопствене класе; али и о класним неједнакостима између жена; о храбром и значајном учешћу револуционарки у току Париске комуне; а у касније откривеним забиљешкама дотакао се чак и историје женске опресије.

Кључни недостатак Марксове анализе остаје то што он ни у једној својој довршеној или недовршеној студији нити полази од, нити у средиште поставља специфично родну перспективу на начин као што је то случај у Енгелсовој студији

¹⁷ По сличном принципу могу се читати и тенденције у модерној породици 19. вијека, што се види у цитату из *Поријекла породице*: „Marx dodaje: »Moderna porodica sadrži u klici ne samo ropstvo (servitus), već i kmetstvo, jer se ona otpočetka odnosi na službe u zemljoradnji. Ona sadrži u sebi u minijaturi sve one suprotnosti koje će se kasnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi.«“ (Engels [1884] 1973, 59).

¹⁸ „Marx rejected biologism in Morgan as he had in Darwin“ (Dunayevskaya 1981, 181).

¹⁹ Хедер Браун наводи дјелић из писма Кугелману (Kugelman), у којем Маркс хвали рад синдиката из САД у који су укључене жене, критикујући енглески и француски синдикат, који не раде довољно на укључивању жена (Brown 2012, 117–118).

Поријекло породице, приватног власништва и државе.²⁰ То не значи да је у потпуности превиђао специфичан положај жена, нити је оправдано редукционистичко тумачење његових анализа, према којима се закључује да је женско питање супсумирано под општије класно. У крајњем, ноторно је скретати пажњу на то да, у случају да је доиста женско свео на класно, не би било потребе ни фрагментарно помињати жене и њихов положај. Сва анализа би могла да буде сведена на примјер из *Капитала* са ковачем и кројачицом, који су подједнако угрожени због лоших услова рада. Други горе наведени одломци Марксовог писања показују да то ипак није био случај. Између осталог, да није узео у обзир специфичности изласка радница на тржиште рада, не би могао ни да објасни трансформације кроз које је пролазило капиталистичко, западноевропско друштво 19. вијека.

Ако се, дакле, примарно бавио другим аспектима анализе, из тога се не може напречац извести недвосмислен закључак да су за њега положај жена и женска еманципација сводиви на претпостављену општу еманципацију друштва. На другим теоретичарима и теоретичаркама је било да, на основу познавања његовог опуса у цјелини, у разбацаним исјечцима прво препознају континуитет Марксове дијалектичке анализе, потом да критикују њена ограничења, али и да увиде потенцијал за њену даљу разраду (између осталих, о значају тог метода и могућности да се он феминистички преобликује пишу: Hearn 1991, Gimenez 2005, Brown 2012, Federici 2018).

За разлику од Маркса, који се углавном узима као значајан за феминизам и женски покрет због развијања *методе* историјско-материјалистичке анализе, још од када је Клара Цеткин написала текст „Шта жене дугују Карлу Марксу“ (енгл. “What the Women Owe to Karl Marx”, [1903] 2015a), Енгелсова књига *Поријекло породице, приватног власништва и државе* ([1884] 1973) једна је од конститутивних *цјеловитих студија* канона левичарских феминизама, било да се она прихвата са мање или више сумњичавости у односу на етнолошке претпоставке на којима се заснива. Иронично, чак би се могло рећи да је она значајнија због тога што је провоцирала многобројне и разнолике феминистичке критике, него да су саме Енгелсове тезе представљале вјерну рекреацију развоја цивилизације.

Ипак, један од најпознатијих цитата из његове студије јасно показује зашто је Енгелсово тумачење настанка цивилизације било инспиративно феминисткињама:

„Ukidanje matrijarhata bilo je svjetskohistorijski poraz ženskog spola. Muškarac je prigrabio krmilo i u kući, žena je bila lišena svog dostojanstva, podjarmljena, pretvorena u robinju njegove pohote i puko oruđe za rađanje djece. Ovaj poniženi položaj žena, koji se naročito otvoreno pokazuje među Grcima herojskog doba i još više klasičnog doba, postepeno je uljepšavan i licemjerno prikrivan, a mjestimično ispoljavan u blažem obliku, ali nije nikako uklonjen“ (Engels [1884] 1973, 58).

У предговору другом издању из 1891. године, Енгелс се приклања струји од Бахофена (Bachofena) до Моргана, као супротној у односу на „шовинизмом надахнуту енглеску прахисторијску школу“ (исто, 12), коју оптужује да прешућује, а ипак преузима

²⁰ Разлог томе није само у материјалној чињеници да је студија објављена као засебна и заокружена књига, а не нађена у форми несређених забиљешки. Уосталом, написана је фрагментарно са неуједначеном аргументацијом. Већ због Енгелсовог обртања перспективе, у смилу да се у анализи креће од положаја жена како би се објаснили узроци и начини одржавања друштвене неједнакости.

Морганове резултате. Ово је битан сигнал, јер на другом нивоу открива како је управо и Енгелсова самосвјесна интенција антишовинистичка, односно протофеминистичка. Обртање перспективе, кроз идеју преузету од утописта (детаљније у: Rowbotham [1974] 2014), да је некада постојао систем у којем су жене биле на позицији моћи, у аналитичком смислу отворило је нове просторе реконцептуализације односа мушкараца и жена, и уопште идеје о развоју и различитим облицима породице, о историчности породице. Укратко, Енгелс, као и Маркс, утопистичке идеје развија и допуњује историјском анализом.

Сажето речено, у овој студији Енгелс реконструише настанак цивилизације као постепен процес у три (и по) етапе. У свакој од њих је заступљен одговарајући облик брака и концепција власништва:

„Divljaštvu odgovara grupni brak, barbarstvu – sindijazmički brak, civilizaciji – monogamija dopunjena preljubom i prostitucijom. Na višem stupnju barbarstva, između sindijazmičkog braka i monogamije uklopljeno je komandovanje muževa nad robinjama, i poligamija“ (Engels [1884] 1973, 74).

Кроз овај процес Енгелс показује како се женама постепено одузимају моћ и слобода, све до кулминације овог процеса уласком у цивилизацију, када жене остају у потпуности ограничене на приватну сферу и сведене на робу за размјену. Моногамска породица, према овој анализи, заснива се на „владавини мушкараца“, који контролишу женско тијело и сексуалност са циљем рађања дјеце са „неоспорним очинством“ (исто, 62). У таквом односу, додаје се, само муж може да раскине брак, док жена то право нема (исто).

Енгелс, надовезујући се на једну од ријетких Марксових биљешки које директно цитира (иако, како су већ променуте Хедер Браун и Раја Дунајевскаја примијетиле, те биљешке укупно имају скоро стотину страница: Brown 2012, 135–136), анализи додаје то да из родне подјеле рада проистиче и прва класна супротност и класно угњетавање:

„Monogamija se javlja kao podjarmljivanje jednog spola od strane drugog, kao proklamacija suprotnosti spolova koja je dotle nepoznata u cijeloj prethistoriji. U jednom starom neštampanom rukopisu, koji smo 1846. napisali Marx i ja, nalazim ovo: »Prva podjela rada je između muškarca i žene radi rađanja djece«. A danas mogu da dodam: *Prva klasna suprotnost koja se javlja u historiji poklapa se s razvojem antagonizma muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje — s ugnjetavanjem ženskog spola od strane muškog*. Monogamija je bila veliki historijski napredak. Ali ona u isti mah, pored ropstva i privatnog vlasništva, otvara epohu koja traje do danas, u kojoj je svaki napredak istodobno relativni nazadak, u kojoj se blagostanje i razvoj jednih ostvaruje stradanjem i suzbijanjem drugih. Ona je čelija civiliziranog društva na kojoj već možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivrječnosti koje se u punoj mjeri razvijaju u tom društvu“ (isto, 65–66).

Претходни образац развоја кроз етапе често је критикован као схематизован и детерминистички. С друге стране, Енгелс ту схему допуњује објашњењима попут оног о двострукој особености моногамије. Моногамна породица је као „хелија“ конститутивна за друштва цивилизације, али дијалектички у себи носи клице које су јој преостале од претходних етапа развоја, сматрају Маркс (како је раније истакнуто) и Енгелс. Односно, према овако дијалектички посматраном развоју, групни брак је оставио двоструко

наслеђе, с једне стране моногамију, с друге проституцију (исто, 67). Тако схваћен положај жене у моногамној заједници, понајвише, у ствари, подсећа на викторијански брак. Опет, помало иронично, као да Енгелсу у самој анализи промиче да уочи контекст који је утицао на његово тумачење. То је различито од Марксове анализе, у којој се врло конкретно пише о „хришћанско-германском“ типу брачне заједнице, која је такође, само један од облика породице, и као такав нужно промјењив.

Моногамни брак и проституција као његово наличје, као и даљи дијалектички развој облика породице, кроз промјене које се прије свега одвијају у пролетерској породици, а како је претходно наведено, помињу се још у *Манифесту* и *Капиталу*. Тако посматрано, доиста се опус Маркса и Енгелса о положају и еманципацији жена (не искључујући међусобне разлике) може читати у једном широком луку као константа њиховог рада од самих почетака до доцнијих студија, како то и предлаже Шерон Смит (Smith 1997).

Циљ прехисторијске анализе, стога, није само покушај реконструкције настанка цивилизације, већ анализа промјена до којих долази у контексту деветнаестог вијека. Енгелс наставља претходно започету аргументацију, описом лицемјерности, увијек из користи закљученог брака, и његовог наличја проституције, у капиталистичком, класно подијељеном свијету. Жена у браку се тако, сматра он, од куртизане која своје тијело „најамно издаје на комад“, разликује само по томе што га „једном за свагда продаје у ропство“ (Engels [1884] 1973, 71). Као контраст оваквој капиталистичкој концепцији брака он супротставља пролетерску заједницу.

„Полна љубав“, према Енгелсу, могућа је само у класи пролетера, јер су у таквој заједници укинута кључне одлике моногамије. Пошто пролетери немају власништва, аргументује се даље, тиме изостаје и основни разлог постојања моногамије изражен у потреби мушкараца да обезбиједе наслеђивање приватног власништва (уп. са ранијим наводима из *Манифеста*). Потом, додаје Енгелс, ни грађанско право се не односи на пролетерске заједнице, јер је оно исувише скупо и намијењено је само вишим класама. И треће, како је крупна индустрија „премјестила жену из куће на тржиште рада и у творницу и начинила је често хранитељком породице, тиме је уклоњен и посљедњи остатак владавине мушкарца [...]“ (уп. са ранијим наводима из *Капитала*). Та реченица има и један, за феминистичку анализу, веома значајан додатак: „– осим можда нешто бруталности према жени, која је узела маха откако је уведена моногамија“ (исто, 71–72). Енгелс уочава да постоји још један ниво родних односа, онај који није сведен само на економске односе зависности, али га сматра нуспродуктом који ће нестати када нестане и његових материјалних узрока. Тиме, управо на феномен родно заснованог насиља он пропушта да примијени дијалектички метод анализе, што би дало увид у то да постоји двострука подређеност жена, и класна и родна, о чему су писале феминисткиње друге половине двадесетог вијека, чега је то насиље управо и материјални доказ, не нуспродукт.

За разлику од анализе насиља, овај метод Енгелс примјењује (слично као у претходно поменутих дјелима) како би до краја извео закључке о посљедицама изласка пролетерки на тржиште рада. Услјед капиталистичке потражње за радом пролетерки (код Маркса је то „додатна радна снага“), почиње се мијењати од почетка цивилизације установљена подјела на јавно и приватно, због чега је испрва вођење домаћинства и постало „приватна служба“ (исто, 73). Повезано са тим јесте и једно јако

важно мјесто анализе, на којем ће се касније градити и теорије и праксе љевичарских феминизама: „Модерна инокосна породица основана је на отвореном или прикривеном домаћем ропству жене [...]“ (исто). Зато се у новом комунистичком систему, као кључан корак потпуне друштвене еманципације најављује подруштвљавање кућног рада (исто, 76). Слично, како је за потпуну једнакост између мушкараца и жена потребно испунити два предуслова – аболицију капиталистичке експлоатације и приватног кућног рата – пише и у писму Кауцком (Kautsky) из 1885. године (према: Hunt 2010).

У буржујској породици, сматра Енгелс, муж је *буржуј* јер обезбјеђује породицу, док је жена *пролетаријат* јер зависи од њега. Ово се поређење директно надовезује на ону претходну идеју о првој класној супротности као супротности између мужа и жене у моногамији. Такође, ако се оде још један корак уназад, може се упореди са тезом о интеркласистичкој женској подређености, која се помињала већ у *Манифесту*. Како би се превазишла моногамска породица, закључује Енгелс, потребно је да се цијели женски род „укључи у јавну радиност, а да ово опет изискује уклањање својстава инокосне породице као друштвене привредне јединице“ (исто, 74).

У закључном сегменту, када укратко скицира које последице ће имати све ове револуционарне промјене за будуће комунистичко друштво, он се поновно враћа готово непромијењеним идејама из *Манифеста*. Према Енгелсу, тек превазилажењем капиталистичке производње отвориће се пут новој моногамији, која је само етимолошки слична оној претходној, док ће суштински она изгубити сва кључна обиљежја старе моногамије: „превласт мужа“ и „нераскидивост брака“ (од стране жене) (исто, 82). У том, новом друштву не нестаје моногамије, већ долази њен сљедећи степен, а како нестаје потреба за најамним радом нестаје и проституција. Промјене утичу и на мушкарце, и како подвлачи, све жене (исто, 75). И ово обраћање свим женама одјек је дебата које почињу већ тих година крајем 19. вијека, а тичу се позиционирања теоретичарки и активисткиња женског питања према све јачем покрету тзв. буржоаског феминизма. Изазов који ће се поставити тада наступајућој генерацији комунисткиња биће да однесу превагу у дебати о томе да љевица, а не општеженски покрет, гарантује потпуну еманципацију *свих* жена.

На самом крају овог сегмента, Енгелс се поново позива на Моргана и историчност породице као аргумент да су тадашње промјене неминовне (исто, 83). Али је важно и то што се ипак ограђује од строгог детерминизма, као и то да је врло опрезан у пројекцијама будућег облика љубавних заједница, иако је одломак написан у помало утопистичком тону. Зато каже како се оно што може наслутити о родним односима углавном задржава на негативним одређењима, на ономе чега неће бити, а да ће се оно наредно што долази:

„[...] riješiti kad poraste novo pokoljenje: pokoljenje muškaraca koji nikada u svom životu nisu došli u priliku da kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći podavanje žena, i pokoljenje žena koje nikada nisu došle u priliku da se podaju muškarcu iz bilo kakvih drugih obzira osim istinske ljubavi, niti da ljubljenom uskrate podavanje iz straha od ekonomskih posljedica. Kad se pojave ti ljudi, bit će im posljednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju vlastitu praksu i svoje odgovarajuće javno mnjenje o praksi svakog pojedinca – i tačka“ (исто, 82–83).

Феминистичке критике Енгелсове студије кретале су се у више праваца. Оне сакупљене у зборнику *Поново о Енгелсу* (енгл. *Engels Revisited* [1987] 2009), у којем су објављени текстови настали на основу излагања поводом обиљежавања стогодишњице његове смрти, написане су из различитих дисциплина. Можда и најчешће су оне критике које Енгелсу замјерају да приступа борби родова као константној и вјечној. Критикује се његово контрадикторно приказивање породице с једне стране као историчне, а с друге тај однос између мушкараца и жена као есенцијализован, због чега је превидио чињеницу да улазак жена на тржиште не може трансформисати родне односе. Ти односи зависе од промјене у породици, као и ван ње, о чему пише Мојра Маконахи (Moira Masonachie [1987] 2009). Она такође додаје како се есенцијализам родних улога не поклапа са етнолошким подацима, према којима су жене у различитим друштвима и периодима редовно доприносиле друштвеној продукцији, те нису биле ограничене само на приватну сферу (исто). А комбиновање историјског и аисторијског приступа већ поменута Марта Хименез препознаје кроз, знаковито их називајући, тзв. марксистичке и немарксистичке елементе Енгелсове анализе (Gimenez [1987] 2009). Истина, ова имплицитна разлика између „енгелсијанских“ и „марксистичких“ елемената, одјек је тадашњих феминистичких дебата на линији двију струја мишљења о односу класне и родне опресије, тј. у двосистемским и унитарним теоријама (о чему ће више ријечи бити у петом одјељку). Десетак година раније и Шила Роуботам је скренула пажњу на то да је поистовјеђивање класе и рода у овој Енгелсовој студији збуњујуће. Између осталог, зато што се побједом пролетаријата укида и класна неједнакост, док крај подређености жена не значи аболицију мушкараца, примјећује она (Rowbotham 1973, 68–69). Прилог из зборника ауторке Нанек Ретклиф (Nanneke Redclift) тиче се критике Енгелса из антрополошке перспективе, уз контекстуализовање и праћење традиције која почиње од Моргана и приоритет даје анализи сродства. Ауторка предлаже да се, када се жели описати могућност женске агенсности, развија анализа која у обзир узима повезаност моћи, рода и сродства у конкретним културним системима, те како се у тим системима даје симболичко значење процесима који осигуравају контролу репродуктивних права (Redclift [1987] 2009).

Очит недостатак Енгелсове студије јесте то што је неуједначена, а важне идеје су често само успут споменуте и неразрађене. Вогел, стога, предлаже да се Енгелсова студија чита као својеврстан палимпсест, настао из неколико слојева извора. Тачније, у тексту је присутна Морганова студија, трансформисана кроз Марксова читања у биљешкама, и коначно уз Енгелсов сопствени допринос, сматра Вогел (Vogel 1996, 131). Узимајући у обзир контекст тадашњих политичких превирања, она књигу чита не само као Енгелсово враћање дуга Марксу, већ и као Енгелсову потребу да се одмакне од Бебеловог тумачења историје родних односа, и понуди солидније основе на којима би социјалистички покрет могао да изграђује потпунији приступ еманципацији жена (исто). Посебно упечатљиво је како Вогел описује ову студију, коју доживљава и као напабирчен спој свега и свачега: „неповезан спој Моргановог сувог материјализма и радикалних идеја о сексуалном ослобођењу – зачињен стварним увидима у природу својине и друштвених односа, и издашно попрскан Енгелсовом топлином и духовитошћу“ (исто, 141).²¹

²¹ “[...] an unintegrated mix of Morgan's dry materialism and a radical view of sexual liberation – seasoned with genuine insights into the nature of property and social relations, and liberally sprinkled with Engels's warmth and wit.”

Осим овог аспекта везаног за женско питање, а које се тиче анализе историје и промјена у облицима породице, као и потенцијалима будуће родне равноправности, пред крај живота Енгелс је имао прилике да подржи оснивање специфично женских органа у њемачкој социјалдемократској партији (о чему више у наредном пододјелку, 2.2.), да охрабри младе комунисткиње попут Еленор Маркс (Eleanor Marx) у њиховим тежњама (Draper & Lipow 1976, 217–218), као и да присуствује почецима све заоштренијег сукоба између комунисткиња и буржоаских феминисткиња. По аналогiji са борбама за радна права и проширење демократије грађанског типа, и тежње за правним изједначавањем жена сматрао је тек почетном степеницом, која ће створити предуслове за револуционарне промјене (Engels [1884] 1973, 83). У писму њемачкој феминисткињи Гертруди Гијом-Шак (Gertrud Guillaume-Schack), Енгелс објашњава:

„Што се мене тиче, морам признати да сам више заинтересован за здравље будућих генерација него за потпуну, формалну једнакост међу половима током посљедњих дана капиталистичког начина производње. Права једнакост између мушкараца и жена, може, или је то барем моје убјеђење, постати реалност тек онда када буде укинута експлоатација и једних и других од стране капитала, као и када се приватни рад у домаћинству трансформише у јавну дјелатност“ (према: Hunt 2010).²²

Такав став га, како даље наводи Тристрам Хант (Tristram Hunt), није спријечио да ипак да свој глас сифражеткињама када су га замолиле да учествује у једном од гласања (исто). С овом темом у вези, посебно је индикативна Енгелсова врло позитивна реакција када је сазнао да се Клара Цеткин побунила против потписивања петиције за права жена, али само оних из више класе, у контексту о којем ће више ријечи бити у наредном пододјелку (према: Draper & Lipow 1976, 201–202).

На основу претходно реченог може се закључити како у Марксовом и Енгелсовом приступу, као и у њиховим самосталним приступима, однос женског и класног питања није недвосмислено ријешен у правцу свођења цијеле аргументације на класну неједнакост. Напротив, како Шерон Смит примјећује: „Оптужба се најчешће заснива на лажној претпоставци да је марксизам подвео женску опресију значајнијем подручју класне борбе. Темелјна претпоставка је, наравно, да је коријен женског угњетавања барем дјелимично личне природе и нема везе с класним друштвом – производ чисто неједнаких личних односа између жена и мушкараца“ (Smith 1997).²³ И даље, цитирајући предговор Еленор Ликок (Eleanor Leacock)²⁴ издању *Поријекла породице...* из 1972. године: „У западним академским круговима знање из друге руке (или

²² “As for myself, I must confess that I am more interested in the health of the coming generation than in absolute, formal equality between the sexes during the final years of the capitalist mode of production. True equality between men and women can, or so I am convinced, become a reality only when the exploitation of both by capital has been abolished, and private work in the home been transformed into a public industry.”

²³ “The accusation usually rests on the false assumption that Marxism subordinates women’s oppression to the more important arena of the class struggle. The underlying assumption is, of course, that the root of women’s oppression is at least partly personal in nature, and unrelated to class society—a product purely of the unequal personal relationships between women and men.”

²⁴ Ријеч је о једном од пионирских приступа Енгелсу током тзв. другог таласа феминизма. Текст ове ауторке био је уврштен у зборник *Антропологија жене*, који су уредиле Лидија Склевицки и Жарана Папић.

претпоставке о) марксистичким идејама су многобројне, али Марксов и Енгелсов рад су ријетко читани²⁵ (према: Smith 1997).

Као што је у уводу овог пододјелка речено, праћена су два аспекта у Марковом и Енгелсовом писању о женском питању, док су се кроз детаљнији критички приказ примарне и секундарне грађе, отворила још специфичнија и нова потпитања, која се могу структурирати на сљедећи начин:

- а) *како* објаснити дијалектички однос класне и родне неједнакости у оквиру капиталистичког система;
 - i. *како* се тај однос мијењао кроз историју;
 - ii. које су посљедице масовног изласка жена на тржиште рада (и касније, након великих ратних сукоба, њиховог масовог повлачења);
 - iii. а *како* се он одвија у различитим класама жена (нпр. када класа буржујских жена почиње да излази из приватне сфере, са којим мотивима, који тип послова обавља, које захтјеве има у односу на послове, услове рада и захтјеве радница)
- б) *како* се родна и/или класна припадност жена преносе на њихову политичку активност;
 - i. с тим у вези, да ли раднице треба да буду дијелом радничког и/или женског покрета;
 - ii. да ли треба да постоје специфично женске секције унутар љевичарских партија;
 - iii. да ли су раднице равноправне чланице у свим фазама борбе (у условима штрајкова, револуција, сукоба)
 - iv. *како* се односити према тзв. буржоаском феминистичком покрету

Ова, условно речено, схема ће се у наставку користити као нека врста компаративне матрице у односу на коју се могу позиционирати потоњи приступи женском питању и феминистички љевичарски приступи. Наравно, та матрица ће бити модификована и мијењана у односу на контекстуалне промјене у друштву, али и у самом развоју теоријских праваца.

Како је на почетку истакнуто у цитату Шиле Роуботам, показате се ипак како средишња питања која су покренули Маркс и Енгелс, у нешто измијењеном облику, фигурирају и до данас. Управо однос између те константе и многобројних варијација са фокусом на југословенске од 1975. до 1990, од средишњег су значаја за ову тезу.

²⁵ "In Western academic circles second-hand knowledge of (or assumptions about) Marxist ideas are legion, but Marx's and Engels' works are all too seldom read."

2.2. Клара Цеткин и Александра Колонтај

Za razliku od brojnih socijalista tog doba, Zetkin je vjerovala da je mijenjanje odnosa između muškaraca i žena aktuelna, a ne neka buduća socijalistička bitka.
Lise Vogel (према: Schulte 2017)

За нас данас, границе до којих је Колонтај могла да иде, очите су нам колико и релевантност њених идеја за наше дилеме.
Sheila Rowbotham (1971)²⁶

У овом сегменту ће бити приказано како су Клара Цеткин и Александра Колонотај даље развијале левичарске приступе женском питању. Оне су дјеловале у турбулентним историјским околностима, краја 19. и почетка 20. вијека, што значи да је немогуће, а и непотребно, строго одвајати њихове теоријске концепције од практичног рада, говоре на скуповима од мање или више опсежних студија. Њихове тежње настају у традицији једанаесте тезе о Фојербаху, стога се у цјелокупности тог дјеловања пракса и теоријска промишљања дијалектички надопуњују. Оне су изабране као најпрепознатљивије представнице пролетерског женског покрета из периода Друге и почетка Треће интернационале, јер су тај покрет конципирале и утемељиле, због чега су имале немјерљив утицај на комунистичке широм свијета током претходних стотињак година.

Важи слично као и у претходном пододјелку, намјера овог сегмента јесте да се прегледом етапа борби кроз које су пролазиле марксистичке тог времена, мапира још једна значајна тачка у „мрежи“ левичарско-феминистичке историје. Ове етапе готово истовјетно ће се препознавати и у другим сродним покретима, чак и у тако различитим контекстима као што су самоуправни југословенски, или новољевичарски настао на Западу након револуција из '68. Такође, на промишљања Кларе Цеткин и Александре Колонтај ће се често надовезивати и наводити их касније теоретичарке женског питања и феминистичке лијеве провенијенције, баш као што се и оне саме позивају на Маркса, Енгелса и Бебела. Коначно, што је од посебног значаја за овај рад, неке од темељних поставки из овог периода постају образац и за то како ће се конципирати приступ женском питању у Комунистичкој партији Југославије од 1940. године, који ће дуго доминирати и у послјератном периоду.

Прегледности ради, прво ће бити приказан опус Кларе Цеткин, а потом Александре Колонтај, иако су оне биле сараднице и путеви су им се често преклапали. У складу са кључним изазовима са којима су се суочавале, фокус ће бити на двострукости њиховог положаја, који је с једне стране одређен унутарпартијским динамикама

²⁶ “For us now, the limitations on how far it was possible for Kollontai to go are as clear as the relevance of her ideas for our dilemmas.”

Овај текст Шиле Роуботам преведен је у часопису *Naše teme* 1980, а био је и међу преведеном литературом на конференцији *Друг-ца жена* (1978), о којој ће више ријечи бити у наставку. Међутим, како примјећује Рада Ивековић, има незанемариве грешке, зато је мото преведен на основу оригинала (Iveković 1981, 31).

везаним за оснивање женских тијела унутар тадашњих комунистичких партија²⁷ и агитацију међу радницама, као и покушајем да се љевичарски приступ женском питању постави на солидне темеље, и с друге стране, одмаком од тзв. буржоаског феминизма.

Прије него почнемо са детаљнијим приказом приступа женском питању ових двију марксисткиња, потребно је скренути пажњу на терминолошку збрку везану уз појам „буржоаски феминизам“. Наиме, Дрејп и Липоу у вези са најчешће коришћеним њемачким термином *Frauenrechtlerinnen*, или у преводу „женскоправашице“, објашњавају:

„Uobičajeni termin „sufražetkinje“ u potpunosti je neadekvatan i pogrešan; „buržoaske feministkinje“ je nešto bolji izraz, ali ni on nije naročito precizan. Marksistkinje su koristile termin „ženskopravašice“ kako bi opisale one feministkinje kojima je krajnji cilj osigurati zakonska prava za žene (unutar postojećeg društvenog poretka), tako što će *prava žena pretvoriti u zasebno pitanje, odvajajući ga od osnovnih društvenih problema*“ (у оригиналу: Drape & Lipow 1976, 180; овај превод према: Schulte 2017).

Међутим, како ће бити очито из одломака текстова који ће у наставку бити наведени, ни само термин „женскоправашице“ се не користи еклузивно, већ се често наилази на његове многобројне изведенице, попут „буржоаске сифражеткиње“ (енгл. „*bourgeois suffragettes*“ у: Zetkin [1903] 2015, 95). Такође, термини које помињу Дрејп и Липоу се односе на текстове Кларе Цеткин и оне настале на њемачком језику, док се у текстовима Александре Колонтај најчешће користи израз „феминизам“/„феминисткиње“, уз одређења „буржоаски“ (рус. буржуазныя феминистки), „чисто-феминистички“ (нпр., рус. чисто-феминистское общество), у неколико случајева „радикални“ (са и без наводника) (рус. „радикальныя“ феминистки), „лијеви“ (такође са и без наводника) (рус. лѣвыя феминистки) (Коллонтај 1909).

Било да припаднице тих покрета експлицитно називају феминисткињама, или сифражеткињама, или женскоправашицама, оно што је заједничка одредница свих ових варијација и на шта марксисткиње које су дјеловале прије стотињак и више година превасходно мисле, јесте то да је ријеч:

- 1) о покретима који се искључиво баве женским правима као специфичним и одвојеним у односу на остале политичке опције,
- 2) о покретима који захтијевају *правну* једнакост жена, у оквирима постојећег капиталистичког система,
- 3) из чега слиједи да се ти покрети приказују као „аполитични“, док у ствари имплицитно подржавају буржоаски поретак, из сопствених класних интереса,

²⁷ Клара Цеткин је била чланица Социјалдемократске партије Њемачке до 1917, потом спартакистичког крила Независне социјалдемократске партије (1917–1922), и на крају, Комунистичке партије Њемачке (1920–1933).

Александра Колонтај је била чланица Руске социјалдемократске радничке партије, потом је у различитим фазама сарађивала и са мењшевичком и са бољшевичком фракцијом, да би пред Револуцију одлучила да подржи Лењина.

- 4) што се често огледа у фактичком искључивању радница из постављених захтјева (нпр. захтјев да само жене које имају имовину добију право гласа) и уопште несензитивисане су за специфичне потребе радничке класе (нпр. када су против ограничавања броја радних сати за жене, јер подржавају идеју о „потпуној“ равноправности).

Вијек касније, најчешћа су она читања која марксистичке борбе за једнакост жена из овог периода виде као дио динамичне историје сарадње покрета за радничку и покрета за женску еманципацију (о чему ће детаљније бити ријечи у петом одјељку). Дакле, као важну тачку у историји љевичарских феминизама. Мада у савременим приступима, доста ријетко, персистирају, ипак, и тумачења која не узимају у обзир промјене до којих је у међувремену дошло и у теорији и пракси феминистичких и марксистичких покрета, и која се држе конвенционалног тумачења. Тако Гаидо и Френсија приказују тезе Кларе Цеткин о „оштром резу“ према феминистичким струјама, и у фусноти успутно констатују како би за њу синтагма „социјалистички феминизам“ била оксиморон (Gaido & Frencia, 299). Недостатак дијахронијског погледа, који омогућава да се увиди потенцијал термина да се кроз различита времена и контексте другачије конципирају и мијењају своја значења, кључни је недостатак оваквих читања.

Опет, за овај рад, посебно су важне дебате покренуте у СФРЈ током средине седамдесетих година, које ће се одвијати на истом овом трагу. Наиме, у контексту посљедње фазе југословенског самоуправљања доћи ће до сучељавања двију генерација теоретичарки и њихових идеја о односу марксизма и женског питања, односно феминизма. Већ сам одабир термина „феминизам“ или „женско питање“ биће индикатор за то којим позицијама су ауторке ближе. Условно речено, класично-марксистичким о којима је ријеч у овом и претходном одјељку, чија становишта карактерише јасан рез према *феминизму*; или друготаласним феминистичким, о којима ће бити више ријечи у петом поглављу.

Ти, наизглед саморазумљиви термини носе више слојева значења. Прво питање које треба поставити јесте *о каквом* феминизму марксистичке с краја 19. и почетка 20. вијека говоре? Како је горе наведено, ријеч је о оним струјама које се од тзв. другог таласа феминизма називају *либералним* феминизмом. С друге стране, лијеви феминизми другог таласа као дио своје историје инкорпорирају класичне приступе, па тако и њихово неповјерење према либералним феминизмима заснованим на идеји да је могуће освојити родну равноправност у оквиру постојећег капиталистичког система. Када се на то дода југословенска перспектива (или тачније, перспективе) и искуства више генерација југословенских теоретичарки, умјесто јасних бинарних подјела, „мрежа“ односа се додатно компликује.

Једино што се са сигурношћу може тврдити, јесте то да су марксистичке које су дјеловале прије вијек или нешто дуже, биле супротстављене женскоправашком, буржоаском феминизму, под којим су подразумијевале ексклузивно женске, реформаторске покрете. Који термин би оне користиле у другачијем контексту, не може се знати, нити је то аналитички оправдано претпостављати. Друго, оно што је из садашње перспективе дио историје и такође је оправдано закључити јесте да су оне у току друге половине двадесетог вијека биле читане као канонске ауторке друготаласних феминизама блиских љевичарским (не само марксистичким) правцима.

Зато их се у литератури од тог периода често назива феминисткињама, уз додатна одређења попут „социјалистичке“, „радикалне“, „совјетске“ и сл. феминисткиње.

Јер, како аргументује Даша Духачек, термин социјалистички феминизам може се односити и на теоретичарке женског питања из земаља реалсоцијализма (Duhaček 2014, 69). У том случају, социјалистички феминизам се подједанко може односити како на рад Александре Колонтај (о којој ауторка у том сегменту књиге пише), тако и на југословенске феминисткиње (исто), које су у средишту интересовања овог рада.

У овом раду, ипак, мада се читају из перспективе социјалистичког феминизма, дакле као један од чворова у „мрежи“ заједничке љевичарске историје, ове се ауторке не називају феминисткињама, него неком од варијација термина марксисткиње, или синтагми које укључују термин женско питање. Примарни разлог јесте термилошка прецизност у смислу поштовања избора ријечи којим су се саме марксисткиње оног доба користиле да одреде властиту позицију, као и како би се направила разлика у односу на социјалистичке феминисткиње у ужем смислу, које су дјеловале током тзв. другог таласа. Тако се и на термилошком нивоу олакшава праћење и приказ развоја историје *социјалистичких феминизама* у више фаза, и у различитим контекстима.

Између осталог, феминизам као термин није прихваћен у свим срединама нити данас, нити код свих теоретичарки и активисткиња које су у прошлости дале неизмјеран допринос борби за женску еманципацију. Зато се битнијим од инсистирања на једном термину, и доминацији једног љевичарског приступа, сматра термилошка прецизност и поштовање принципа самоодређења сваке од ауторки, као и признавање постојања термилошке разноликости, некада чак и кроз више фаза опуса једне ауторке. Ова мноштеност, као и могућност постојања вишестуруких традиција као комплементарних, укључене су у својеврсну „savremenu definiciju socijalističkog feminizma“ Џоане Бренер (Johanna Brenner) и Ненси Холмстром (Nancy Holmstrom):

„Definišemo socijalistički feminizam široko, tako da on uključue sve feministkinje (bilo da se one identifikuju kao takve ili ne) koje vide klasu kao ključni problem, ali koje ne svode odnose moći i povlastice određenih privilegovanih grupa (po pitanju npr. roda, seksualnosti, rase/etničke pripadnosti) – na klasnu represiju. Umesto toga, socijalističke feministkinje smatraju da su ovi aspekti naših života nerazdvojni i sistemski povezani, te da je glavni zadatak da se pokaže kako taj sklop funkcioniše, a da se potom ta analiza upotrebi za razvoj učinkovitih strategija za okončanje tlačenja žena. Socijalistički feminizam počinje tamo gde i većina feminizama: od toga da emancipacija žena mora doći od samih žena, ali da je ne možemo postići same...“ (Brenner i Holmstrom [2013] 2017, 41–42).

Клара Цеткин се покрету социјалиста придружила непосредно прије него што је Бизмарк (Bismarck) забранио све социјалистичке активности, због чега је емигрирала у Швајцарску и Француску (према: Schulte 2017). По повратку у Њемачку, први изазов са којим се суочила био је како да, на једном фронту, охрабри раднице да се учлане у синдикате и социјалдемократску партију – паралелено се, на другом фронту, опирајући конзервативизму радника. Уз подршку Бебела и Енгелса покренут је лист *Једнакост* (њем. *Die Gleichheit*), који је она и уређивала од 1892. до 1917. године.

Тих година долази и до првог раскола када је ријеч о приступу женском питању, између прогресивних и конзервативних снага љевнице: „Na kongresu u Erfurtu 1891.

godine njemačke socijaldemokrate podržale su ravnopravnost žena, zahtijevajući ukidanje svih zakona u sferi javnog i privatnog prava kojima se žene stavljaju u podređen položaj u odnosu na muškarce”, пишу Дрејп и Липоу (превод према: Schulte 2017). Женско питање се тако, према овој анализи, од самог његовог установљавања у партији повезивало са снагама које су се противиле реформистичким Бернштајновим (Bernstein) идејама. Тај раскол се у наредном периоду само заоштравао, како би коначно кулминирао у периоду пред, током и непосредно након Првог свјетског рата, и завршио се поразом Спартакистичке лиге, заокружују анализу Дрејп и Липоу (исто).

У наставку ће анализом текстова са почетка Друге и Треће интернационале бити приказане борбе Кларе Цеткин за женску еманципацију унутар радничког покрета. У том турбулентном периоду на прелазу вјекова, све шире друштвене, и уже унутарпартијске промјене, рефлектовале су се и на промјене у приступу женском питању. Испрва неповољан и изолован положај жена у радничком покрету све више се поправљао како су оне постајале важан и активан политички субјект, било да је ријеч о женском учешћу у револуционарним промјенама, било зато што је женско право гласа постајало све извјеснија политичка реалност.

На почетку тог процеса, уз сва превирања између револуционарног и реформистичког приступа, једна од главних препрека за пуноправно и масовније укључивање радница у покрет био је тадашњи конзервативизам. И поред радикалних промјена до којих је дошло изласком жена на тржиште рада, традиционализам се није брзо, нити сам од себе повлачио. Напротив, отпори еманципацији жена били су и прва реакција већине радника. На чињеницу да су смањене наднице због уласка жена и дјеце на тржиште (уп. са раније помињаним дјеловима из *Манифеста* и *Капитала*), често се предлагало да се жене врате у приватну сферу. Како је то противно марксистичкој дијалектичкој анализи, и политичкој пракси која се управо заснива на подстицању промјена и отпору *statusu quo*, у обраћању на Међународном радничком конгресу у Паризу, Цеткин почиње свој говор констатацијом како је не зачуђује да „реакционарни елементи имају реакционе ставове по питању женског рада“, али да такав став чуди од социјалиста (курзив К.Ц.; подвлачење масним словима Н.Б.):

„Bez pomoći muškaraca, štoviše, **često i protiv njihove volje**, žene su stupile pod barjak socijalizma. Mora se priznati da su u određenim slučajevima, čak i protivno vlastitim namjerama, bile snažno potaknute na taj korak – *naprosto na osnovu jasnog razumijevanja ekonomske situacije*. No sada stoje pod tim barjakom i ostat će pod njim! [...]“

Stupajući uz socijalističku radničku partiju, spremne su podnijeti sav teret i sve žrtve koje ova borba donosi, ali su *isto tako čvrsto odlučne nakon pobjede zahtijevati sva ona prava koja im pravično pripadaju. Što se tiče žrtvava, obaveza kao i prava, one ne traže ni više ni manje od svojih muških drugova* koji su pod istim uvjetima primljeni u redove boraca“ (Zetkin [1889] 2017a).

Неколико важних теза садржи се у претходно цитираним ријечима Кларе Цеткин. С једне стране, износи се недвосмислена критика оних струја које положај жена не анализирају у складу са економском реалношћу, због чега се и одбацују као реакционарне. С друге је стране критика допуњена, пажњиво примијећеном, имплицитаном напетостју између материјалних основа и „власитих намера“, односно „воље“, како мушкараца, тако и жена. Из тога слиједи да се њена становишта не

ограничавају на вулгарном материјалистичком детерминизму. Узроци промјена можда леже на економским основама, стога јесу неминовност, али су уједно праћени отпорима старог поретка. Слично као у Енгелсовом и Марксовом писању, ти услови дијалектички отварају простор за прокативну, револуционарну борбу која ће довести до пада старог, капиталистичког поретка.

На још једном нивоу може се прочитати и њена одлучност, као и одлучност других жена, да једном када су спознале да су њихови интереси истовјетни интересима радничке класе, остану у покрету. Што значи да су жене као политички субјект у неку руку авангардни дио радничке класе, јер су свјесне да је њихово учешће у комунистичком покрету неминовно како би цијели покрет остварио своје циљеве.

У другом говору из овог периода, изложеном четири године касније, Цеткин питање учешћа жена у покрету тумачи као прије свега стратешко, не морализаторско питање. Ако су капиталисти искористили раднице како би смањили надницу, она рјешење види у бољој организацији радница, које су до тада биле разједињене и злоупотријебљене. Тако уједињене оне активно доприносе борби за побољшање услова рада: „[...] *tim prije će se, i tim više povećati ženske nadnice te će se uskoro ostvariti i princip: jednaka plaća za jednaki rad bez obzira na razliku u spolu. Organizirana i ekonomski ravnopravna radnica prestaje biti nelojalna konkurencija radniku*“ (Zetkin [1893] 2017b). Зато, даље напомиње, радници морају престати гледати на жену у покрету само тако да јој се „*mogu udvarati, napastvovati je*“, ²⁸ већ је потребно да је посматрају као „*ravnopravnu, neizostavnu saborkinju u klasnoj borbi*“ (исто).

Цеткин се на ову тему често враћа и у наредном периоду, када објашњава да је учешће жена „један од предуслова за побједу социјалистичке идеје и за изградњу социјалистичког друштва“ (Zetkin [1896] 2015b, 83).²⁹ И деценију касније, образлажући нужност подржавања универзалног права гласа (о чему ће у наставку бити више ријечи), каже:

„Овакав пролетаријат не може водити своје економске и политичке битке без учешћа сопствених жена, које, пробуђене класне свијести, организоване и припремљене, не буду опремљене друштвеним правима“ (Zetkin [1907] 2015c, 101).³⁰

Повратком на други дио одломка из обраћања Кларе Цеткин у Готи, описује се пун круг. Одломак је уједно и индикативан за њен цјелокупан рад, јер се заснива на захтјеву пуноправног учешћа радница у радничком покрету. Под тим она подразумева једнака *права* и једнаке *обавезе*, од тренутка приступања жена у покрет, преко заједничких борби (дакле свих типова борби, као у: Zetkin [1921] 2015d, 786), до касније праведне расподеле освојених права (Zetkin [1889] 2017a). Како ће у овом раду бити показано, жене ће свој дио погодбе по правилу испуњавати, и поред свих отпора и

²⁸ Овај коментар Кларе Цеткин важи и у савременом контексту, јер родно насиље у левичарским покретима још увијек није искоријењена пракса.

²⁹ “[...] is one of the prerequisites for the victory of the Socialist idea and for the construction of a Socialist society.”

³⁰ “This proletariat cannot fight its economic and political battles without the participation of its women who, awakened to class consciousness, organized and trained, have been equipped with social rights.”

препрека, али ће њихов готово саморазумљив захтјев тек понекад бити дјелимично испуњен, никада до краја. Зато ће га изнова понављати свака генерација левичарских феминисткиња и марксисткиња до данас. Могло би се отићи и корак даље – управо зато што ти захтјеви нису испуњени до краја, капитализам још увијек није превазиђен.

Тридесетак година касније, у извјештају Женског комунистичког секретаријата на Трећем конгресу Треће интернационале, Клара Цеткин ретроспективно се присјећа развојног пута женског радничког покрета. У међувремену је тај покрет постао масован и у Њемачкој, али и у другим европским социјалдемократским и комунистичким партијама, па чак и шире. Поред неоспорног успјеха и доприноса радница, тек уз подршку фигура попут Лењина (Владимир И. У. Ленин), захтјеви жена почињу да се прихватају као званични ставови Интернационале. Њене су ријечи готово истовјетне онима које је говорила три деценије раније:

„У многим земљама, остварења комунистичког женског покрета постигнута су без подршке комунистичке партије, напротив, у неким случајевима против њеног отвореног или прикривеног противљења [...] Активност жена је била посматрана [мисли се на период Друге интернационале] као мање или више у служби јединства партије, и њен одистински значај утицајног фактора у пролетерској борби за ослобођење није био препозната [...] А што се тиче другова који не окупљају и не обучавају жене да буду свјесни савезници у револуцији, зовем их свјесним саботерима револуције“ (Zetkin [1921] 2015d, 780–781).³¹

Њен посао ни тада није био готов, јер иако су у том тренутку жене у партији имале више моћи и масовније се прикључивале комунистичком покрету, Цеткин сматра да су биле троструко издате од бирократије синдиката. Први пут, каже, синдикат их је издао када се одрекао слогана „једнака права за једнак рад“. И не само то, већ као другу издају она види подршку коју је синдикат дао да жене након рата прве буду избачене из фарбика и са радних мјеста. Трећа је издаја било то што се синдикати нису борили против неправде према незапосленим женама које су отпуштене са мањом, или без компензације, у односу на отпуштене мушкарце (исто, 786–787).

Те неправде, и уопште занемаривање потреба радница од стране социјалдемократских и комунистичких партија, Цеткин посматра као озбиљну стратешку грешку. Као што је раније писала о томе да је нужно оспособити и ојачати жене како би се заједнички борили за боље услове рада, јер су жене као група са мање друштвене моћи посебно разједињене, рањиве и склоне манипулацији, тако и у периоду након Првог свјетског рата упозорава:

„Жене, које су сада често препрека револуционарној борби, треба да постану њена водећа снага. Јер, немојмо се заваравати, другови, или ће

³¹ “In most countries, the gains of the Communist Women’s Movement have been achieved without support from the Communist Party, indeed in some instances against its open or hidden opposition. [...] Women’s activity was regarded [тј., у периоду прије Првог свјетског рата] more or less as that of a servant to the party or union, and its true significance as a meaningful factor in proletarian struggle for liberation was not recognised. [...] As for the comrades who do not gather and train women to be conscious partners in revolution, I call them conscious saboteurs of the revolution.”

*револуција придобити жене, или ће то урадити контрареволуција!“ (исто, 785).*³²

Зато, на наредном, Четвртном конгресу, Клара Цеткин захтијева да агитација међу женама не буде само женски посао, већ да га као један од најважнијих праваца дјеловања прихвате партије свих земаља Комунистичке интернационале (Zetkin [1922] 1977). Охрабрујући мушке чланове да узму учешћа у том раду, она констатује како Женски комунистички секретаријат није само пуки скуп појединачних женских органа, већ самостално тијело које има аутономију у дјеловању и доношењу одлука (Zetkin 1922). Супротстављајући се реакционарним праксама, она предлаже да партије оснују дјелимично аутономне женске органе, и то не из сепаратистичких тежњи (чиме се хоће дистанцирати од „женскоправашких“ идеја), већ због специфичности њиховог положаја и потреба. Жене су ограничене остацима конзервативизма који:

*„[...] дјелују кроз друштвене институције, породични живот, и постојеће друштвене предрасуде. Препознајемо утицај који су хиљаде година подаништва оставиле на женске душе и психологију. Због тога, и поред свега што повезује ову организацију, потребне су посебне структуре, посебне мјере, како би се успоставила веза са женским масама, како би се оне удружиле и едуковале као комунисткиње“ (исто, 785).*³³

Као и у претходној анализи, када узима у обзир „вољу“ мушкараца и жена у друштвеним процесима, и на овом мјесту Клара Цеткин чини интерпретативни скок у односу на економски детерминизам. У овом се одломку препознају утицај претходника, превасходно Бебела и Енгелса, када се говори о хиљадама година женског подаништва. Уједно се антиципирају и друготаласни приступи, који родну неравноправност препознају и изван материјалне базе, у породичним односима, предрасудама, психологији, и осталим аспектима тзв. друштвене „надградње“.

Намјера њеног и иступања њених саборкиња, између осталих и Александре Колонтај, на овом конгресу била је да се избори изгласавање програма о успостављању аутономних женских структура унутар комунистичких партија, које би било праћено и охрабривањем жена да се активније укључе и да буду на водећим позицијама (исто, 792–793). На основу вишедеценијског рада са женама, Цеткин закључује да те праксе дају најбоље резултате и да умногоме доприносе јачању покрета. Међутим и поред свих чињеница које су говориле у прилог потреби оснивања аутономних женских структура, већина партија је због конзервативизма и неразумијевања степена важности овог питања, жене третирали неједнако, недовољно и нерадо се бавећи еманципацијом радница. Сљедећи цитат је екстензивнији, али је од посебног значаја, јер врло сликовито описује и сажима кључне позиције Кларе Цеткин о важности и потпуном приоритету женског учешћа у комунистичким настојањима:

³² “Women, who are now often obstacles to revolutionary struggle, must become its driving force. For let us not be deceived, comrades: either the revolution will win the women or the counterrevolution will do it!”

³³ „[...] acting through social institutions, family life, and existing social prejudices. We recognise the impact that thousands of years of servitude has left in women’s soul and psychology. That is why, in addition to all that the organisation has in common, it needs special structures, special measures, to link up with the masses of women, bring them together, and educate them as Communists.”

„Али то такође говори комунистичким партијама свих земаља да уколико се жене не буду саборкиње у борби, не може се изградити комунизам. У својим борбама да свргне капитализам и да оствари комунизам, пролетаријату је потребна сарадња жена, и не само због квантитативних фактора на које сам реферисала раније. Не, ми говоримо пролетерима који жуде за слободом и који су је освојили, да је наша сарадња такође незамјењива *због квалитета доприноса наших постигнућа. Хвала небесима, ми нисмо ваше мајмунолике имитаторке, нити ваше пропале, инфериорне копије. Ми убризгавамо наше специфичне интелектуалне и моралне вриједности у револуционарну борбу и револуционарну изградњу. А то није знак пријетње или слабљења револуционарне борбе, већ радије њеног јачања и зоштравања. То није знак да ће живот у новим друштвима бити осиромашен, или деформисан, или површан, већ да ће бити богатији, разноликији, и софистициранији* (исто, 788–789).³⁴

Тај посебан квалитет које жене уносе у борбу, ипак, већим дијелом је резултат тадашњих есенцијалистичких идеја о разлици између мушкараца и жена, слично као код Бебела и Енгелса. Но, другим дијелом, специфичност жена везује се за другачије друштвене околности које утичу на женска искуства, што се помиње у једном од претходно наведених цитата.

Овај завршетак говора Кларе Цеткин један је од увјерљивијих контрааргумената тези према којој су марксисткиње класичног приступа женско питање подводиле под класно. Томе напротив, жене су доживљене као равноправне чланице, чак и предводнице комунистичких покрета. Свакако, њихово учешће се не оставља за накнадни период након револуција, већ је оно виђено као предуслов будућег друштва.

Коначно, огромне заслуге комунисткиња из овог периода на омасовљавању комунистичког покрета и доприноси борбама током револуција од Русије до Њемачке, као и супротстављање империјалистичком Првом свјетском рату, допринијеле су њиховом утицају (у СССР-у је већ од 1919. основана организација Женотдел, рус. *Женотдел*, која се бавила искључиво женском еманципацијом). Како Шила Роуботам у уводу књиге *Раднице се боре за своја права* (енгл. *Women Workers Struggle For Their Rights*) објашњава, проактивнији однос према женском питању унутар љевичарских партија везује се, с друге стране, и за јачање сифражетског покрета и све реалнију политичку опцију женског права гласа (Rowbotham 1971). Или ријечима саме Александре Колонтај: „Учешће радница у општем пролетерском покрету је престало да

³⁴ “But it also tells the Communist parties of every country that unless women join in collaboration and struggle, communism cannot be built. In its battles both to surmount capitalism and to achieve communism, the proletariat needs the collaboration of women, and not merely because of the quantitative factors I referred to earlier. No, we tell proletarians who long for freedom and who have achieved it that our collaboration is also indispensable because of the qualities contributed by our achievements. Thank heavens, we are not your ape-like imitators, not failed, inferior copies of yourselves. We inject our distinctive intellectual and moral values, in both revolutionary struggle and revolutionary construction. And that signifies not a threat or a lessening of the revolutionary struggle but rather its intensification and sharpening. It signifies not that life in the new society will be impoverished, or deformed, or superficial, but that it will be richer, more diverse, more profound, and more sophisticated.”

буде 'луксуз', и постало је основна потреба за успјех револуционарне борбе" (Kollontai [1919] 1971).³⁵

Уз помоћ неколико важних савезника, попут Лењина, и позивањем на ауторитет Енгелса, Маркса и Бебела,³⁶ на Трећем конгресу су усвојене тезе о положају жена³⁷ и принципима будућег дјеловања са њима. Међу њима су и они да жене треба посматрати као равноправне чланове у партијама и другим сродним организацијама (попут синдиката, задруга и др.); да жене укључене у све аспекте борбе, подразумијевајући и оружане, такође треба да буду укључене у изградњу нових друштвених темеља који подразумијевају организацију производње и живота на заједничким, комунистичким основама; да мајчинска улога треба бити призната као друштвена функција, итд. (*Theses* [1921] 2015, 1015).

Усвајање принципа на међународном комунистичком нивоу била је можда и посљедња побједа марксисткиња ове пионирске генерације, пред реакционарни стаљинистички период у СССР-у, и прије него што је ревизионистичка варијанта њемачке социјалдемократије отворила врата нацизму. Ипак, упркос овим контраударима традиционализма, дometи њиховог утицаја шириће се у другим контекстима, па ће између осталог бити преузети као конститутивни и за југословенске комунистичке.

Осим борбе за аутономију унутар комунистичког покрета, као што је раније речено, на другом фронту марксисткиње су се супротстављале буржоаским феминистичким покретима, који су се развијали и омасовљавали паралелно са њима. Одвајање ове двије линије дјеловања марксисткиња – према комунистичком и према феминистичком покрету – могуће је због прегледности, иако се те двије линије кроз њихова обраћања, текстове и дјеловања, често преклапају и међусобно условљавају. Марксистичке теоретичарке своју позицију у партији изграђују у контрасту према аутономном феминистичком покрету. И то зато што сматрају да само у оквиру комунистичке револуције може доћи до еманципације жена. Не *након*, не *пored*, него током те револуције као конститутивни сегмент борбе, како је врло експлицитно писала Клара Цеткин. Та се позиција, примарно због отпора у доминантно мушком покрету, показује као врло несигурна за жене, које су прве на удару кад год дође до реакционарних помјерања. Распоућеност између аутономије и савезништва, за жене у љевичарским покретима константа је и у наредним генерацијама.

Однос према женскоправашким покретима унеколико је једноставнији, јер марксисткиње ове генерације полазе од претпоставке да реформаторске промјене могу бити припрема и могу се користити као добродошло оруђе за даље борбе, али нису довољне за потпуну еманципацију жена до које долази револуционарном абoлицијом

³⁵ "The participation of women workers in a general proletarian movement has ceased to be 'a luxury', and has become a basic necessity for the success of the revolutionary struggle."

³⁶ Иако су били савезници женском покрету кроз писања и јавне активности, у приватним и односима у партији, често су рекреирали сексистичке праксе. То се добро види у начину на који су третирали Розу Луксембург (Rosa Luxemburg), о чему детаљније у: Ćakardić 2019a.

³⁷ Посебно је занимљива шеста теза, у којој се користи израз двострука оптерећеност жена, како би се објаснило да су оне уједно експлоатисане од стране капитала, али и погођене традиционалном зависношћу од породице, што је на трагу Енгелсовог писања (*Theses* 2015, 1015).

капитализма, а тиме и самих темеља како класне тако и „полне“ неједнакости. Ове супротстављене почетне претпоставке најјасније се очитују и у различитим приступима које ове двије струје мишљења и дјелања, имају према тада најургентнијој теми женског права гласа.

Један од раних сукоба између Кларе Цеткин и партијског водства (годину дана прије него што је почео ревизионистички заокрет у партији, према: Draper & Lipow 1976, 201) тицао се управо њеног одбијања да потпише петицију буржујки у вези са захтјевом да се омогући организовање и састајање жена, што је по тадашњем њемачком закону било забрањено (Zetkin [1895] 2015e). Овај је захтјев већ био прихваћен у социјалдемократској партији као један од кључних за побољшање положаја жена, а потписивање петиције са много редукованијим захтјевима, која при томе и није била у интересу радница, Цеткин је сматрала штетним и непринципијелним (исто). Њена је реакција објављена јануара 1985. године, са опсежним уредничким коментарима у фуснотама, као својеврсним обликом цензуре и притиска од стране руководства. Вијест о дебати је дошла и до Енгелса, који је преминуо неколико мјесеци касније. У писму пријатељу он је ентузијастично похвалио реакцију Кларе Цеткин (према: Draper & Lipow 1976, 202), што се поклапало и са његовим раније поменути ставовима према женскоправашком покрету.

Још раније, у поменутом говору Кларе Цеткин у Паризу, осим о односу комунистичког покрета према радницама, говори се и о различитим приступима борбама за женско право гласа. Добијање права гласа без освајања „економске слободе“ за њу не значи суштинску промјену (Zetkin [1889] 2017a). То је становиште потврђено у историјском искуству, све до данас. За њу, еманципација жена и цјелокупног човјечанства могућа је само у оквиру: „[...] *emancipacije rada od kapitala. Žene, kao i radnici, u potpunosti će ostvariti svoja prava tek u socijalističkom društvu*“ (исто).

Касније, када тема женског права гласа долази у центар политичких дебата, иако препознаје домете реформи постојећег система, она ипак допушта да, барем када је у питању конкретан захтјев за женско право гласа, социјалистичке могу да се боре поред буржоаских сифражеткиња. Тачније, каже да „оне могу марширати одвојено, али се борити заједно“ (Zetkin [1907] 2015c, 101).³⁸ То је парафраза можда и најпознатијег цитата из Бебелове књиге *Жена и социјализам*. Он прво каже како жене у буржоаском покрету не схватају потребе за радикалним друштвеним промјенама и због својих привилегија јачање пролетерског женског покрета³⁹ виде као опасност коју желе да сузбију. Из тога закључује како класна супротност постоји и у женском покрету, и додаје:

„Pa ipak imaju te razdvojene sestre više dodirnih točaka u svojoj borbi, nego ljudi, razdvojeni klasnom borbom, pa se s toga mogu *zajedno boriti nastupajući razdvojeno, ali navaljujući u slozi*. То је случај на свим полјима, gdje dolazi u pitanje *ravnopravnost žena sa ljudima*⁴⁰ u današnjem *državnom i društvenom uređenju*:

³⁸ “They may march separately but fight together.”

³⁹ Занимљиво је примјетити, у вези са терминолошким варијантама поменути на почетку овог поглавља, како Бебел користи синтагме „*пролетерски женски покрет*“ и „*буржоаски женски покрет*“.

⁴⁰ У питању је стари превод Бебела, када је било уобичајено користити именицу *човек* када се мислило на мушкарца.

naime djelovanje žene na svim poljima, za koja dostaju njezine snage i sposobnosti, i potpuna građanska i politička ravnopravnost sa čovjekom“ (Bebel [1879] 1913, 7).

У наставку овог одломка, Бебел ипак, баш као и Клара Цеткин, закључује како пролетерке нарочитог рачуна имају да се боре уз раднике, јер крајњи циљ није равноправност у постојећем друштвеном и државном уређењу, што је како каже „циљ буржоаског женског покрета“, већ да се: „[...] otklone svi okovi, koji dovode u zavisnost čovjeka prema čovjeku kao i jedan spol prema drugome. Ovakovo riješenje ženskog pitanja isto je kao i riješenje društvenog pitanja“ (исто; као и у: Zetkin [1889] 2017a; Zetkin [1907] 2015c, 101). За обоје је борба за грађанско женско право гласа само једна етапа борбе ка потпуној равноправности, и класној и „полној“.

Без детаљније контекстуализације стања на терену и шта је у пракси значило то да буржоаски женски покрет има другачије интересе од пролетерског, њихов став можда изгледа идеолошки искључив. Међутим, када се загребе испод површине, сукоби интереса се умногоме компликују. Наиме, први сукоб је настао у томе што је буржоаским покретима у интересу било да само жене које су већ повлашћене добију право гласа, сматра Цеткин. Да ово право дакле, не буде универзално, што би за директну посљедицу имало то да раднице остану закинуте. Како Клара Цеткин објашњава, дјелимичним правом гласа жене се не еманципују зато што су жене, већ управо супротно, добијају пуноправни грађански статус због посједовања богатства (Zetkin [1907] 2015c, 104). Супротан приступ, који би, према њеном мишљењу требало да прихвати социјалистичка партија, заснивао би се на борби за универзално право гласа, а дјелимично право би одбацио „као фалсификат и карикирање принципа једнакости за жене,⁴¹“ додаје Цеткин. С друге стране, ни комунистичке партије у више европских земаља нису се показале као нарочито лојалне овом захтјеву, као у случају поменуте петиције. О овом аспект у ће више ријечи бити и на наредним страницама, када будемо анализирали писање и дјеловање Александре Колонтај.

Ако су им интереси класе којима припадају испред њихових интереса као жена, а опет постоји интеркласистичко угњетавање жена, конкретно организационо, и уједно теоријско питање тада постављено, и до данас је остало отворено, тиче се (не)могућности и степена сарадње између левичарских и грађанских женских покрета. Марксисткиње прве генерације могућност опсежније сарадње су у принципу одбацивале, дајући за то неколико типова аргумената који ће у наставку бити критички реконструисани.

У говору који је изложила у Готи 1986. године, Цеткин опсежније анализира класне разлике међу женама:

„Али ми засигурно женско питање проналазимо унутар оних друштвених класа које су управо дјеца савременог начина производње. Постоји женско питање пролетаријата, буржоазије, интелигенције и горњих десет хиљада [тадашњи израз еквивалентан данашњем „један посто“ најбогатијих]. Оно

⁴¹ “Today the Socialist parties must emphatically declare that they can only fight for universal women's suffrage and that they decisively reject limited women's suffrage as a falsification and mockery of the principle of the equality of women.”

поприма другачији облик у односу на класну ситуацију сваког од слојева“ (Zetkin [1896] 2015b, 74).⁴²

Према Клари Цеткин, положај жена више класе одређен је само тиме ко у породици посједује приватно власништво. Усљед нових начина производње и промјена на тржишту рада, средња класа и ситна буржоазија све мање ступа у брак, објашњава она. Жене из ових кругова нису једнаке мушкарцима исте класе, а како би то постале оне имају два захтјева, додаје Цеткин. Један је захтјев за могућност професионалног усавршавања, други за једнаке пословне могућности. Као директну посљедицу тог развоја и отварања свих послова за жене, Цеткин види све већу конкуренцију између жена и мушкараца ових друштвених слојева. У тој конкуренцији, закључује, основа је неједнакости ове класе (исто, 75–76).

Двадесетак година касније, као посљедица промјена након Првог свјетског рата и све јаче побуне многих професионализованих жена, посебно интелектуалки, учитељица, јавних службеница и др., однос између мушкараца и жена средње класе додатно се заоштрава, а и сама „средња класа постаје пролетеризована“ (Zetkin [1922] 1977). У томе Цеткин види прилику: „Штавише, оне могу пронијети немир, врење и неслогу у табор буржоазије, наших смртних непријатеља, и тиме га ослабити“ (Zetkin [1921] 2015d, 781).⁴³

Ова анализа, како и сама Клара Цеткин напомиње, заснива се превасходно на анализи економских односа. Када су буржујке у питању, њихов излазак на тржиште отежан је зато што се мушкарци плаше конкуренције, што је како сматра суштински разлог иза честих псеудобиолошких аргумената, попут оних да жене имају мањи мозак, или да им је у природи да буду мајке. Осим ових економских разлога, она има разумијевања за потребе ове класе жена да „развију своју индивидуалност и духовну храну“:

„Баш у овим слојевима проналазимо ове трагичке, а опет психолошки занимљиве фигура Нора, жена којима је дојадио живот попут лутке у кућици за лутке и које желе да узму учешћа у развоју модерног друштва. Економски, као и интелектуални и етички напори буржоаских активисткиња за женска права су у потпуности оправдани“ (Zetkin [1896] 2015b, 76).⁴⁴

Како је њена биографикиња Луиз Дорнеман (Luise Dornemann) примијетила, иако је политички постављала јасну границу између својих тежњи и оних од стране буржоаских феминисткиња, оне нису имале бољу савезницу од Кларе Цеткин.

⁴² “But we certainly find a women's question within those classes of society who are the very children of the modern mode of production. There is a women's question for the women of the proletariat, the bourgeoisie, the intelligentsia and the Upper Ten Thousand. It assumes a different form according to the class situation of each one of these strata.”

⁴³ “Moreover, they can carry unrest, ferment, and discord into the camp of the bourgeoisie, our deadly enemy, and thus weaken it.”

⁴⁴ “It is exactly among these strata that we find these tragic, yet psychologically interesting Nora figures, women who are tired of living like dolls in doll houses and who want to share in the development of modern culture. The economic as well as the intellectual and moral endeavors of bourgeois women's rights advocates are completely justified.”

Одржавала је пријатељске везе са буржоаским феминисткињама, и у часопису који је уређивала активно пратила њихова настојања, било да су се тицала реакција на конкретне неправде и потребе жена да се образују, да напредују на професионалном плану, и, савременим језиком речено, промовисала њихове разноразне активности и догађаје (према: Draper & Lipow 1976, 202). И у претходном цитату је очито исто то подржавање и разумијевање за положај жена средње класе, и поред свијести о непремостивим разликама у материјалним околностима између те двије класе, које се рефлектују на њихове политичке борбе (ови различити интереси помињу се и у контексту другачијих стратегија у борби за женско право гласа у: Zetkin [1907] 2015c, 100–101).

Коначно, када је у питању класа пролетера, што је у складу са идејама које иначе заступа, у интересу радница и радника јесте аболиција капитализма. На трагу анализе из *Капитала* Цеткин објашњава како се одвијао развојни пут радница, који је иницијално био мотивисан њиховом жељом да изласком на тржиште помогну породици. То је радницама омогућило да буду економски независне, за разлику од жена из средње и више класе, али ни њима није успјело да развију своју индивидуалност, „нити као жене нити као супруге“ (Zetkin [1896] 2015b, 77). Захваљујући економској аутономији за коју се вишеструко жртвују, Цеткин изводи закључак, како раднице немају мотива да се боре против радника, за разлику од конкуренције која је основа неједнакости у средњој класи. Зато: „Главни задатак, одиста, јесте буђење женске класне свијести и њихово укључивање у класну борбу“ (Zetkin [1896] 2015b, 79; слично и у: Zetkin 1909).⁴⁵

Клара Цеткин не само да користи марксистички метод историјског материјализма и посредно се надовезује на *Манифест* и *Капитал*, већ на годишњицу Марксове смрти, у прикладно апологетском тону, као његову заоставштину истиче критику свеопште женске борбе, постављене на ванидеолошким основама:

„У атмосфери материјалистичке концепције историје, 'романтичне бесмислице' о 'сестринству', које наводно уједињујућом машном може да повеже буржујске даме и пролетерке, распршило се као мноштво свјетлуцавих мјехурића сапунице. Маркс нас је избрусио и научио да користимо мач којим је пресекао врпцу између пролетерског и покрета буржоаских жена. Али је такође исковао ланац разборитости, којим је овај први нераскидиво повезан са социјалистичким радничким покретом и револуционарном класном борбом пролетаријата. Тиме је нашој борби дао бистрину, величанственост и узвишеност коначног циља“ (Zetkin [1903] 2015a, 96–97).⁴⁶

Овакав однос према буржоаском феминизму касније ће бити унесен у тезе и принципе Треће интернационале, који ће као основни постулат прихватити да не

⁴⁵ “The main task is, indeed, to awaken the women's class consciousness and to incorporate them into the class struggle.”

⁴⁶ “In the atmosphere of the materialist concept of history, the "love drivel" about a "sisterhood" which supposedly wraps a unifying ribbon around bourgeois ladies and female proletarians, burst like so many scintillating soap bubbles. Marx has forged and taught us to use the sword which has severed the connection between the proletarian and the bourgeois women's movement. But he has also forged the chain of discernment by which the former is inextricably tied to the Socialist labor movement and the revolutionary class struggle of the proletariat. Thus he has given our struggle the clarity, grandeur and sublimity of its final goal.”

постоји посебно женско питање (енгл. *special women's question*), као и да би укључивање пролетерки у капиталистички феминизам ослабио пролетерске борбе (*Theses* [1921] 2015, 1012).

И Александра Колонтај полази од историјско-материјалистичке методе, због чега одбија могућност постојања женског питања као сепаратног од општедруштвеног питања (Kollontai [1909] 1977a, 58).⁴⁷ Зато је основна интенција њене опсежне студије *Друштвена основа женског питања* (рус. *Социальные основы женского вопроса*), коју је писала крајем прве деценије 20. вијека, такође била разграничавање социјалистичког приступа женском питању у односу на тзв. буржоаски феминизам. То и сама експлицира, у ретроспективи овог периода: „Ово сам имала за рећи буржоаским феминисткињама (против којих је моја књига у цјелини била усмјерена)“ (Kollontai [1920] 1977b, 48).⁴⁸

Како би аргументовала да између пролетерског женског покрета и феминистичког не може бити дубље сарадње, она сукобљене интересе жена различитих класа, о чему су раније писали Бебел и Цеткин, анализира на неколико нивоа: економском, породичном, у односу на репродуктивна права, и на крају, у борби за политичка права. Овим нивоима одговарају и појединачна поглавља студије (Коллонтај 1909). Опет слично као и њени саборци и саборкиње, тежњу за револуционарним промјенама као крајњим циљем не види као разлог да се ускрати подршка реформама постојећег система. Супротно томе, свако право које жене освоје сматра приближавањем зацртаном циљу потпуне еманципације (Kollontai [1909] 1977a, 58). Неминовно ограничење сарадње условљено је понајвише тиме што феминисткиње, како каже, једнакост траже у оквиру система (слично и у: Kollontai [1913] 1984b),⁴⁹ па готово истовјетно Бебелу додаје:

„Женски свијет је подијељен, баш као што је и свијет мушкараца, у два табора; интереси и тежње једне групе жена ближи су буржоаској класи, док друга група има ближе везе са пролетаријатом, и њихови захтјеви за ослобођењем обухватају и потпуно рјешење женског питања. Стога, иако оба табора иду за општим слоганом „ослобођења жена“, њихови циљеви и интереси се разликују. Свака од ових група несвјесно као почетну позицију преузима интересе сопствене класе, који постављеним циљевима и задацима дају специфичну класну обојеност“ (исто, 59).⁵⁰

⁴⁷ Важно је примјетити како на овом мјесту она извор женске подређености види у економским факторима, док биолошке различитости сматра секундарним у том процесу. Иако га у потпуности не превазилази, она ипак чини извјестан отклон у односу на биолошки есенцијализам.

⁴⁸ “I had this to say to the bourgeois feminists (against whom my book was as a whole directed): [...]”

⁴⁹ О историјском контексту и подршци коју су мењшевици давали општеженском покрету, у односу на идеје Александре Колонтај, која је тада била блиска бољшевицима, детаљније у: Rowbotham 1971.

⁵⁰ “The women’s world is divided, just as is the world of men, into two camps; the interests and aspirations of one group of women bring it close to the bourgeois class, while the other group has close connections with the proletariat, and its claims for liberation encompass a full solution to the woman question. Thus although both camps follow the general slogan of the “liberation of women”, their aims and interests are different. Each of the groups unconsciously takes its starting point from the interests of its own class, which gives a specific class colouring to the targets and tasks it sets itself.”

Док жене из виших класа виде мушкарце као непријатеље који им одузимају привилегије, пролетерке, према њеном мишљењу, у радницима виде саборце, чак и ако су у том тренутку двоструко оптерећене, за шта извориште виде у капиталистичком систему, не у мушкарцима (исто, 60). Једнакост под таквим условима за раднице значи само „једнаки удио у неједнакости“, док припадницама буржоазије то отвара врата новим правима и привилегијама (исто; слично и код Кларе Цеткин). Колонтај чини и корак даље: ако се само жене виших класа изборе за своја права, то би им дало додатне алате да експлоатишу „млађе сестре“ (исто). У таквим условима, јединство о којем феминисткиње толико говоре, сматра немогућим.

Тема на коју се Колонтај често враћа јесте нужност познавања властите историје покрета радница. Зато критикује то што су жене средње класе и њихов феминистички покрет виђени као „авагарда женског покрета“, иако, како каже, раднице су те које су прве изашле у јавну сферу, чиме је и отворена могућност да се жене ангажују као политички субјекти (исто, 62). Тај општи женски покрет је, према њеном мишљењу, мало урадио за раднице, које су саме напорним радом морале да се боре за излазак из поданичког положаја (исто). На економском нивоу, нема темеља којим би се оправдало постојање женског покрета без обзира на класу, закључак је овог сегмента студије Александре Колонтај.

Помало реторички, она се пита, ако су већ раздвојени класом, може ли се сарадња између ова два покрета успоставити барем када су у питању породични односи и, савременим језиком речено, репродуктивна права. Да ли у овом домену феминистичке анализе предњаче (исто, 65)? Очекивани одговор, у складу са претходним обрасцем и цјелокупном системом мишљења Александре Колонтај, негативан је. Док буржоаске феминисткиње ова питања своде на побуне храбрих појединки, на парољу да се само „треба усудити“ како би се ослободиле породичног тлачења и: „У супротстављању правном и светом црквеном брачном уговору, феминисткиње се боре против фетиша“, ⁵¹ пролетерке се супротстављају самим узроцима који стоје иза тадашњих облика брака и породице, објашњава Колонтај (исто, 65–68).

Коначно, посљедње поглавље студије *Друштвена основа женског питања* посвећено је (не)могућности заједничке борбе за политичка права. Буржоаским феминисткињама Колонтај не негира да имају добре намјере, али им замјера што се повлаче сваки пут када се покрене питање класне борбе (исто, 72). (Ово мјесто треба посебно подвући, јер се може поредити са узроцима укидања југословенског феминистичког покрета непосредно пред Други свјетски рат.) Различити су циљеви и разумијевања политичких права у ова два покрета, што није у контрадикторности са чињеницом да им се преклапају тренутни задаци, иако то преклапање Колонтај карактерише као строго формалне природе. Она сликовито сумира суштину неповјерења од стране радница:

„Класни инстинкт – шта год да феминисткиње кажу – увијек се показује снажнијим од племенитог ентузијазма ‘изванкласне’ политике. Докле год су буржоаске жене и њихове ‘млађе сестре’ једнаке у својој неједнакости, ове прве могу са потпуном искреношћу да улажу велике напоре како би браниле опште интересе жена. Али, једном када препрека буде спуштена и буржоаске жене

⁵¹ “In opposing the legal and sacred church marriage contract, the feminists are fighting a fetish.”

буду добиле приступ политичком дјеловању, доскорашње бранитељке 'права свих жена' постају ентузијастичне бранитељке привилегија сопствене класе, спремне да оставе млађе сестре без икаквих права. Стога, када феминисткиње говоре радним женама о потреби за заједничком борбом како би се схватио 'општеженски' принцип, жене радничке класе су природно неповјерљиве" (исто, 73).⁵²

Годину дана прије него што је написала ову студију – која је требало да буде објављена 1908, али се загубила у транзиту па је публикување каснило – током говора у Штутгарту, на Првој међународној конференцији социјалистичких жена, готово истовјетну анализу као из претходно цитираног пасуса Колонтај завршава тиме да иако се буржоаске феминисткиње представљају као бранитељке права свих жена, у ствари важи обратно. Борбом за своја права раднице отварају пут за опште право гласа, које ће се заиста односити на све жене, сматра Колонтај (Kollontai [1907–1916] 1984, 41).

Овај говор је важан и из тог разлога што се у њему Колонтај осврће на положај женског питања унутар радничког покрета и сумира дебате о стратегијама у борби за женско право гласа, између припадница различитих љевичарских партија. Опет, као што је био случај са петицијом коју је Клара Цеткин одбила да потпише, у оквиру љевичарског покрета није постојао јасан приступ борби за женско право гласа, па Колонтај праксе појединих партија критикује као непринципијелне и погрешне. С једне стране су оне партије попут аустријске, које су категорички одбиле да сарађују са сифражеткињама, али је дјелимично право гласа за жене подржано од стране партије, из практичних разлога. Тај аргумент Колонтај одбацује, јер је борба за универзално женско право гласа један од темељних захтјева социјалистичких партија, и сматра да се основни захтјеви на којима почивају социјалистички покрети не могу одбацити сваки пут када се учини да би то било практично, јер онда не би било разлике између социјалиста и буржоаске дипломатије (исто, 43). Други тип, који сматра подједнако погрешним, види у пракси енглеске партије, чије припаднице активно сарађују и подржавају сифражетске захтјеве, иако они подразумевају дјелимично, а не универзално право гласа за жене (исто, 42). У оквиру исте конференције њемачке представнице су се залагале за постојање аутономних женских органа унутар социјалистичких партија (исто, 48).

Сумирајући 1918. године рад међународних конференција социјалистичких жена, Колонтај одговара на најчешће недоумице и препреке са којима су се жене у комунистичким партијама суочавале. Између осталог, како би објаснила и да аутономни женски покрет унутар партија није само „лијево крило буржоаског феминизма“ (исто, 55). Она исписује можда и прву историју љевичарских женских покрета, и за њихов почетак бира 1896. годину, четвртину вијека прије тренутка

⁵² "Class instinct – whatever the feminists say – always shows itself to be more powerful than the noble enthusiasms of "above-class" politics. So long as the bourgeois women and their "younger sisters" are equal in their inequality, the former can, with complete sincerity, make great efforts to defend the general interests of women. But once the barrier is down and the bourgeois women have received access to political activity, the recent defenders of the "rights of all women" become enthusiastic defenders of the privileges of their class, content to leave the younger sisters with no rights at all. Thus, when the feminists talk to working women about the need for a common struggle to realize some "general women's" principle, women of the working class are naturally distrustful."

писања овог текста. То је година када се тридесет жена делагаткиња окупило на сопственој конференцији у оквиру интернационалног радничког конгреса у Лондону. У току наредне деценије, жене су се масовно учлањивале у синдикате и радничке партије, што је био резултат њиховог све већег присуства на тржишту рада. Захваљујући тим промјенама, као и све значајнијем раду женских секција, 1907. је било могуће организовати конференцију у Штутгарту, пише Колонтај (исто). Три године касније, на Другој конференцији одржаној у Копенхагену, по први пут је предложено и усвојено да се 8. март слави као Међународни дан радних жена. О нужности оваквог специфично женског празника Колонтај пише 1913. (Kollontai [1913] 1984b, 62–65). Потом и деценију касније, јер су упркос свим друштвеним промјенама и Октобарској револуцији, и даље често постављана питања о нужности женске аутономије (Kollontai, [1920] 1997).

Овај период женског удруживања у комунистичком покрету био је праћен сталним отпорима од стране конзервативних мушкараца. Један од илустративнијих примјера догодио се 1906. године, када је Колонтај покушала да оснује Биро радних жена. Наиме, на дан када су жене резервисале просторију за састанке она је била закључана, а на натпису на вратима је писало да је женски састанак отказан, а да ће народног дана бити одржан искључиво мушки (према: Holt 1977, 30). Бољшевичка партија се све до 1917. није консолидовала када је у питању подршка женама, а како Аликс Халт (Alix Holt) примјећује, шира политичка превирања утицала су на то да Колонтај на крају и добије подршку (исто, 33–34). Између осталих, и Лењинову.

Поред осталих превода на српскохрватски језик, у антологији *Žensko pitanje* (коју је приредио Јован Ђорђевић), укључен је један сегмент разговора Кларе Цеткин и Лењина. Лењин се на почетку тог разговора осврће на важност коју је учешће жена имало у револуцији, као и на неопходност изградње снажног међународног женског покрета. Његов тон, међутим, са ове дистанце звучи посебно патронизујуће у оним аспектима када прекоријева своју саговорницу и Розу Луксембург,⁵³ због тога што се баве организовањем проститутки, јер како каже: „Ali, zar u Nemačkoj nema industrijskih radnica koje treba organizovati; za koje treba izdavati novine; koje treba povući u borbu? Tu postoji nezdravo skretanje“ (Cetkin [1929] 1975, 174–176). Проблем проституције он види као једно од области женског питања које треба да буде ријешено у Совјетском Савезу, тако што ће проститутке бити укључене у производњу. На ову критику надовезује се, како каже, „листа грехова“, јер сматра недопустивим у револуционарним условима да се пролетерке баве „питањима секса и брака“. Истина, не замјера им у моралистичком кључу, то што: „Znači, pitanja seksa i braka nisu shvaćena kao sastavni deo glavnih društvenih pitanja, nego obratno, krupna društvena pitanja se pojavljuju kao deo, kao neki dodatak problemu seksa. Najvažnije je potisnuto u drugi plan, kao nešto sporedno“ (исто, 178).

Када се осврће на теорију „чаше воде“ о ослобођеној сексуалности у оквиру новог поретка, критикује их позивајући се на Енгелсову студију *Поријекло породице...*, у којој

⁵³ Роза Луксембург је била једна од најзначајнијих теоретичарки марксизма и комунистичких револуционарки с краја 19. и почетка 20. вијека. Неке од њених кључних студија су *Социјална реформа или револуција?* и *Акумулација капитала*. За једно од скоријих феминистичких тумачења њеног дјела в. у: Čakardić 2019a.

препознаје дијалектичко објашњење идеолошке надградње и материјалне базе (уп. са дијаметрално другачијим читањем Енгелса од стране феминисткиња другог таласа):

„Hvala za taj marksizam, po kome se sve pojave i sve promene koje nastaju u ideološkoj nadgradnji društva svode neposredno, u pravoj liniji i bez ikakve rezerve isključivo na ekonomsku bazu. Stvar nije tako jednostavna kao što izgleda. Fridrih Engels je, već odavno, utvrdio ovu istinu istorijskog materijalizma. [...] Marksizam ne bi bio više shvatljiv ako bi promene u tim odnosima posmatrao odvojeno od svake ideologije i izvodio ih neposredno iz ekonomskih osnova društva. Težnja da se promene ovih odnosa svedu na ekonomsku osnovu društva nezavisno od cele ideologije bila bi ne marksistička, već racionalistika“ (исто, 182).

У наставку разговора Лењин прави разлику између сопствених политика и оних које су водиле феминисткиње, сматрајући женско питање неодвојивим дијелом друштвеног питања (Zetkin 1929). Као политички приоритет он изваја укључивање најширих маса жена: „Комунистички женски покрет мора по себи бити масовни покрет, поред општег масовног покрета. [...] Не може бити правога масовног покрета без жена“ (исто).⁵⁴ Мада се противи аутономистичким женским организацијама, он сматра нужним постојање различитих тијела у оквиру партије која би се бавила женском еманципацијом. Што је посебно важно, а слично као и Цеткин и Колонтај, долази до помјерања у односу на искључивији предратни курс. Мјесто у масовном покрету жена, према његовом мишљењу, имају не само пролетерке, већ и сиромашне сељанке и ситна буржоазија. Њихово укључивање види као практичну, револуционарну дјелатност (исто). Лењинове тезе да без масовног учешћа жена, и без радикалне промјене пракси у партији, која је до тог тренутка тек мањим дијелом укључивала жене, не може бити промјене, утицаће на многобројне револуције, па тако и на југословенску. На овом мјесту је можда и најочитије да текстови Колонтај, Цеткин и Лењина, који су настајали у пропагандном и политичком жанру, могу да се анализирају ван тог агитационог нивоа само до једне мјере. Између осталог и зато што су написани у кључу просвећивања, појашњавања основних теза најширим масама, са циљем врло конкретне борбе која се у том тренутку одвијала. Што је свакако у складу са идејом да филозофи свијет мијењају, не само да га тумаче.

Савремени приступи Клари Цеткин (о три најчешћа у: Jacobsen, s.a.), Александри Колонтај и другим марксисткињама оног доба дијеле се у барем двије струје. Једна је она која одбија да их њихово дјеловање интерпретира као дио феминистичког наслеђа, догматски тумачећи појам феминизам, као на почетку овог одјељка поменути Гаидо и Френсија. Чешћи су ипак приступи који уважавају историју развоја феминизма у протеклих стотину година, попут Даше Духачек, која предлаже ширу концепцију социјалистичког феминизма. Пишући предговор књизи Александре Колонтај, на средини овог развојног тока, прије тачно пола вијека, Шила Руботам објашњава:

„Важно је разумјети како феминизам женског ослобођења данас задобија другачију историјску форму, и били ми критички настројени према томе или

⁵⁴ “The communist women’s movement must itself be a mass movement, apart of the general mass movement. [...] There can be no real mass movement without women.”

не, погрешно је феминизам раног двадесетог вијека, о којем Колонтај пише, поистовјетити са феминизмом из 1970-их“ (Rowbotham 1971).⁵⁵

Тако су, интервенцијом феминисткиња другог таласа, марксисткиње које су дјеловале крајем 19. и почетком 20. вијека накнадно постале тачком у динамичној историји феминизма/женског питања и марксизма.

Два аспекта која су била представљена у писању Маркса и Енгелса, као двострука нит настављена су и у овом сегменту рада. Приказано је како су Цеткин и Колонтај преузеле и потом развиле идеје о дијалектичком односу класне и родне неједнакости, прије свега анализирајући искуства жена различитих класа, тј. укрштањем класне и родне анализе. Радикалне друштвене промјене услед масовног изласка жена на тржиште рада крајем 19. и почетка 20. вијека пратиле су из првих редова, активно доприносећи већем укључивању жена у раднички покрет.

Као главни изазов за ову генерацију марксисткиња показала се двострукоост њиховог положаја, који се заснивао на балансирању између конзервативних отпора у сопственим редовима, и с друге стране, буржоаског феминизма. Феминизам овог типа оптуживале су да подржава постојећи систем, изневјеравајући тиме раднице као огромну групу жена. Што значи да је, према њиховим позицијама, буржоаски феминизам (често обиљежаван само као феминизам) само номинално био покрет свих жена, суштински у ствари покрет привилегованих жена. Таквим тенденцијама оне су супротставиле своју концепцију женског питања као конститутивног класном. Како је на претходним страницама скицирано, њихов примарни циљ био је да изграде пролетерски женски покрет, за шта су сматрале неопходним да унутар социјалистичких и комунистичких покрета постоје различити органи који би се бавили питањем женске еманципације. Такође, као важан за овај период истиче се и почетак метапогледа на властиту историју насталу на пресеку класних и борби за женску еманципацију. Примјер за то је писање Александре Колонтај о историји развоја женског пролетерског покрета. Претпоставке од којих се пошло током Друге и почетка Треће интернационале биће предмет тумачења и реинтерпретације следеће генерације љевичарских, и посебно социјалистичких феминисткиња, што је тема наредних поглавља.

⁵⁵ “It’s important to understand that feminism in women’s liberation now has assumed a different historical form and whether we are critical of this or not it is wrong to substitute feminism of the early twentieth century which Kollontai talks about for feminism in the 1970s.”

3. Феминизам и марксизам у Југославији

Тема је овог дијела рада пресецање женског/феминистичког и радничког покрета у Југославији. Како је фокус рада на периоду од 1975. до 1990, поглавље је подијељено на два пододјелка. У првом су, на основу критичког приступа литератури до 1975, укратко мапиране етапе југословенског пута ка односу женског питања/феминизма и марксизма. У другом дијелу, посебна пажња даје се досадашњим истраживањима најуже везаним за средишњу тему рада.

Досадашња грађа о овој теми примарно долази из области историјских наука, док је значајно мање писано о историји развоја *теоријских* праваца, што је примарно интересовање овог рада. Такође, скицирају се и скорије дебате о кључним тачкама спајања и размимоилажења историје ових двају праваца у Југославији. На првом мјесту је ријеч о периоду активности и преобликовању АФЖ-а, као и о смјени генерација од средине седамдесетих година. Даје се простора и међуратном периоду, као конститутивном за успостављање практичних и теоријских веза између женског и радничког покрета.

Из критичког приказа досадашње литературе слиједи и мапирање два најчешћа савремена приступа историји женског питања/феминизма и марксизма у Југославији. С једне стране су приступи настали у традицији аутономистичког друготаласног феминизма.⁵⁶ Други се мање или више надовезују на љевичарске традиције мишљења и доводе у питање саму концепцију самосталности засновану на идејама западних феминизама, насталих у (пост)хладноратовским околностима. Треба скренути пажњу и на то да је ова подјела условна, јер је већина секундарне литературе радије писана у нијансираном, него у заоштреном кључу.

Питање које се, као константа, поставља јесте – да ли, када, у коликој мјери су жене биле самостални агенси унутар радничких покрета и/или током југословенске варијанте социјализма. У неким скоријим расправама, оно је преформулисано и у питање – да ли је постојао аутономни феминистички покрет у СФРЈ. Уопште, само ово питање и његове варијације могу се читати као насљеђе из осамдесетих, зато ће у наставку рада перспектива бити преусмјерена на формулисање другачијих питања, који између осталог не износе критику „од споља“ (од стране аутономистичких феминисткиња), већ критику „изнутра“ (из историје љевичарских феминизама). Југословенски социјалистички феминизам, његове варијанте, донети и ограничења, посматрају се из угла и као *сегмент* шире мреже и *љевичарске* и *феминистичке* историје, која обухвата приступе од класичномарксистичких до западноевропских љевичарских феминизама друге половине двадесетог вијека.

⁵⁶ Идеолошки, ти се приступи међусобно значајно разликују и подразумевају најшири спектар од – оних који се самоодређују као љевичарски, преко либералних, затим оних у којима се политика тумачи постструктуралистички, до нескривено ревизионистичких. Ови посљедњи нису укључени у преглед, јер нису релевантни за ово истраживање.

3.1. Истраживања периода до 1975.

Периодом између два свјетска рата до сада се најопсежније бавила Јованка Кецман, која је у студији *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941* (Кесман 1978) сакупила податке о пионирским покушајима организовања жена на левизици. Она конституише женског радничког покрета приказује у двије етапе, које на крају кулминирају одлукама КПЈ из 1940. године о нужности потпуног укључивања жена у покрет и будућу оружану борбу. Класичномарксистички приступ⁵⁷ Јованке Кецман такође подразумијева оштру критику тзв. буржоаских феминисткиња као недовољно радикалних и окренутих ка очувању капиталистичког система. Ипак, и поред тих критика, како би дала потпунију слику међуратног контекста, она опсежно приказује њихов рад, пратећи га паралелно са развојем женског радничког покрета.

Образац кроз који су прошле марксисткиње попут Колонтај и Цеткин готово истовјетно се понављао и у овдашњем контексту. Године 1910. Димитрије Туцовић је присуствовао Међународном конгресу у Копенхагену, током којег је организована и Међународна конференција социјалистичких жена, о чему је било ријечи у претходном поглављу. Исте године охрабрио је оснивање Секретаријата жена социјалдемократа и покренуо лист *Једнакост* (вјероватно по угледу на истоимено њемачко издање, које је уређивала Клара Цеткин). Непосредно пред почетак Првог свјетског рата, 8. марта 1914. први пут је у Југославији прослављен Међународни дан радних жена. Дакле, у првом (прет)кораку, оснивање посебних женских тијела подржала је водећа, мушка фигура – Димитрије Туцовић, слично као Енгелс, Маркс и Бебел прије њега.

Јованка Кецман пише о времену до шестојануарске диктатуре, и од 1929. до почетка рата. Већ 1918. је обновљен рад Секретаријата, али су чланицама одмах одбијене молбе за организацију аутономних женских тијела. Опет слично као и у искуству њемачких и руских радница, како је у архивској грађи открила Кецман, нити неки од југословенских социјалиста нису били имуни на конзервативизам, иронично, сматрајући да женама треба одузети право гласа „јер су конзервативне“ (исто, 78). На такве квазиаргументе већина је ипак негодовала, и неке од (малобројних) жена из покрета су иступиле (исто). Такође, као Цеткин, Колонтај и остале марксисткиње активне током Друге и почетка Треће интернационале, овако и југословенске пролетерке у Нацрту статута жена социјалиста –комуниста сажимају своју улогу у партији:

„Жене социјалисти (комунисти) усвајају максимални и минимални програм Партије комуниста Југославије и сматрају себе као део партијске целине. У исто доба оне искључују сваку засебну организацију жена, а себе сматрају техничким – извршним одбором у агитацији и организацији жена“ (према: исто, 78).

⁵⁷ Кецман се већ на почетку студије експлицитно позива на Маркса, Енгелса, Бебела, и посебно издаваја Клару Цеткин (Кесман 1978, 11–12).

Догађаји након 1920. и забране активности партије, као и сталне размирице између различитих фракција, рефлектовали су се и на несистематичан приступ укључивању жена. Број чланица партије константно је био низак. Кеџман је међу архивском грађом пронашла податак да је и поред оснивања Комисије за рад међу женама, 1926. године било само 50 жена у партији, од укупно 3000 чланова партије (исто, 137).

Друга етапа развоја женског пролетерског покрета у Југославији, од 1929. до 1941, почела је као и претходна, како пише Кеџман, с добијањем директива од стране Коминтерне, које у условима илегалног рада нису могле бити спроведене (исто, 197), као и отпорима и неразумијевањем значаја укључивања жена (исто, 206–207). Након 1935, односно смјерница са Седмог конгреса Коминтерне (исто, 392), долази до помјерања курса у односу према аутономистичким женским организацијама, јер су смјернице позивале на сарадњу са најширим фронтом прогресивних снага. Зато млађе комунисткиње почињу да се инфилтрирају у оновремене феминистичке организације, партија покреће листове намијењене женама, више се посвећује женском питању, како овај период реконструише Кеџман. Резултати се виде релативно брзо, иако ни тада нису оцијењени као задовољавајући. У извјештају партијске комисије за рад међу женама 1935. је утврђено да учешће жена у партији износи једва 1% (према: исто 413), на Петој земаљској конференцији 1940. нешто више, око 6% (према: исто, 414). На истој конференцији, рефератом Виде Томшич и подршком партијског руководства са Титом на челу, утврђен је став КПЈ према женском питању, који ће имати далекосежне посљедице током и након рата (о чему ће бити више ријечи у наредном поглављу, које за тему има рад Виде Томшич). Свакако, одлуке о пуноправном укључивању жена могу се читати не само као прихватање смјерница Коминтерне, већ и кроз паралелу са подршком коју је Лењин дао женама као активним и нужним саборкињама током и након револуције.

Тиме се описује готово истовјетан круг као и у случају њемачких и руских партија: подршка од стране важних мушких фигура – борба жена унутар покрета за (ограничену) аутономију – преламање унутарпатријских и ширедруштвених прилика на несистематичан рад међу женама – ниско учешће жена и неразумијевање њиховог значаја за успјешност покрета у цјелини – коначно, прихватање жена као равноправних у тренутку највећих друштвених превирања, ратова и револуција. Разлика је у томе што су након 1935. с највишег нивоа дошла охрабрења о дјелимичној сарадњи са тзв. буржоаским феминистичким организацијама, које су до тада биле углавном посматране као непријатељске. Иако су, како је у претходном поглављу детаљније објашњено, и Клара Цеткин и Александра Колонтај у неким аспектима „марширале поред“ феминисткиња.

Још један посебно значајан аспект ове студије свакако јесте и у томе што ауторка узима у обзир покрете у свим југословенским републикама, не задржавајући се само на грађи која се односи на Србију. Тај компаративни приступ, који је у тренутку настанка ове студије очекиван, након распада Југославије готово да је изгубљен. Намјера овог рада, избором текстова марксисткиња и феминисткиња из различитих земаља некадашње Југославије, јесте допринос поновном отварању простора за ширу, југословенску перспективу.

За разлику од критичког става Јованке Кецман према буржоаском феминистичком покрету, који тумачи у најбољу руку као простор у који су ушле младе комунисткиње како би га искористиле и разоткриле његову нереволуционарност, Лидија Склевицки у својим текстовима заузима опречну перспективу. Она дјеловање аутономних женских друштава види као разнолико и на високом ступњу организованости (Sklevicky 1984a; 1984b). За њу, из угла друготаласног феминизма, управо је аутономност и фокусираност тих организација на еманципацију жена оно што их чини политички ангажованим: „Za građanske ženske organizacije položaj žena je problem po sebi. Postavljaju ga same žene, njihove organizacije predstavljaju *rad žena za žene*. Autonomne ženske organizacije imaju kao svoj krajnji cilj integraciju žena u postojeći poredak“ (Sklevicky 1984b, 454). Међутим, баш у тој жељи да се integriшу у систем који на том ступњу развоја не би могао интегрисати жене као пуноправне грађанке, Склевицки чита авангардност овог покрета: „Iz današnje bi perspektive bilo apsurdno zamjerati im što nisu mogle misliti nešto drugo, treće npr. – revoluciju, u situaciji kada su njihovi zahtjevi za reformom avangardni po definiciji“ (исто). С друге стране, управо због непостојања аутономности у организовању, критикује женски покрет који је постојао у оквиру радничког покрета (Sklevicky 1984a, 416).

Склевицки такође прави разлику између, како их назива „грађанских женских организација“ и конзервативних вјерских организација жена (исто, 415). О три врсте женских покрета у времену између два свјетска рата пише и Јелена Петровић, а разврстава их као: грађански феминизам, женски пролетаријат и про-патријархално женско задругарство (Petrović 2011). Краћи преглед развоја левичарског женског покрета између два свјетска рата, на трагу писања Јованке Кецман, укључен је и у књигу *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* Неде Божиновић (Božinović 1996, 100–129; Božinović 1998). До данас, ово остаје једина студија која даје широк историјски преглед односа женског питања и марксизма, и посвећује пажњу свим етапама овог односа у Србији, а тиме, дијелом и у Југославији (то значи да се она као референца подразумијева и у прегледу који се односи на ратни и послеријатни период у наставку овог пододјелка). И Снежана Пејановић такође посвећује неколико страница овом периоду, у својој широко постављеној студији о женској еманципацији кроз историју (Pejanović 1984, 115–120). Кратки пресјек овог доба дат је и у тексту Славољуба Цветковића (Cvetković 1998).

У скоријим истраживањима, темом штрајкова у међуратном периоду бави се Ана Рајковић (Rajković 2019). Она освјетљава историју жена као предводница штрајкова, на примјерима борби за радничка права у фабрикама различитих дјелатности у којима су доминантно радиле жене, попут фабрике четака, стакла, текстила, свиле, радионицама женских шешира и других. Пролетерски женски покрет, из специфично књижевноисторијског угла, једним дијелом проучавала је и Станислава Бараћ, у докторској дисертацији која је потом објављена као студија *Феминистичка контрајавност: Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Бараћ 2015). Ова дисертација, мада примарно полази из уског дисциплинарног поља, даје шири увид у тадашње југословенске прилике и изазове са којима су се жене носиле. Такође, од посебног је значаја за овај преглед зато што су два поглавља посвећена дјеловању комунисткиња у женским часописима оног времена, и њиховим динамичним односом са феминистичким покретом.

Други свјетски рат и почетак послеријатног периода (до средине педесетих), односно истраживање масовног учешћа жена Југославије у Антифашистичком фронту жена, несумњиво је био најподстицајнија тема којом се бавио велики број феминисткиња. Хронолошка периодизација, на *током и после* рата, не поклапа се са тиме како већина савремених истраживачица са југословенског подручја приступа историји женског револуционарног покрета у Југославији. За досадашња феминистичка истраживања тачније би било рећи *током и после* престанка дјеловања АФЖ-а, који је укинут 1953. године. О (хронолошки) првој етапи послеријатног периода, до средине педесетих – што варира од текста до текста; негдје се као гранична узима година трансформације АФЖ-а, тј. 1953, негдје 1955. или 1957 – има све више литературе. Дијелом и зато што је укидање, или преобликовање, ове организације једно од изазовнијих мјеста за феминистичка тумачења (различитих, некад и супротстављених становишта). Данас би се чак могло говорити и о неколико генерација феминистичког истраживања ове организације.

Што се приступâ историји АФЖ-а тиче, у њима има варијација, али, уз неколико важних изузетака, већина их се надовезује на идеје које је изнијела Лидија Склевицки у недовршеној докторској дисертацији *Emancipacija i organizacija: Uloga Antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva* (теза је пријављена 1988, приређени одломци у: Sklevicky 1996; и у: Sklevicky [1989] 2013). Уводећи родну перспективу у проучавање историје, ова је ауторка покушала објаснити успон и пад АФЖ-а. Њена анализа се заснивала на реконструкцији промјена у организационим структурама АФЖ-а – од веће аутономије до преобликовања у нове типове организација (слично уз критику патријархата у: Milić 1998). Та интерпретација, по сличном обрасцу као и претходно поменута анализа женских покрета из међуратног периода исте ауторке, заснива се на перспективи карактеристичној за тзв. други талас феминизма, која даје приоритет аутономности грађанских женских организација. Тиме се не узима у обзир примарна интенција ових покрета као пролетерских женских покрета, насталих на идејама које су током Друге интернационале формулисале Клара Цеткин и Александра Колонтај, а које се заснивају на релативној аутономији унутар радничког покрета, чији је крајњи циљ заједничка борба и равноправно укључивање жена у организационе и друштвене структуре. За те покрете, самостално организовање је средство, не неупитна вриједност по себи, која омогућава еманципацију жена. Напротив. Што је била и кључна тема дебате у југословенским оквирима у периоду од средине седамдесетих до деведесетих, о чему ће више ријечи бити у наставку.

Током посљедњих десетак година интересовање за проучавање АФЖ-а, из различитих мултидисциплинарних перспектива – од проучавања гласила (Stojaković 2012a, Stojaković 2012b, Stojaković 2014), преко усмене историје (енгл. *oral history*) (Pantelić 2011a, Pantelić 2011b, Jambrešić Kirin 2011), до вишеслојних анализа у односу на реторички, институционални и ниво свакодневице (Batinić 2015) – али са неупитним приматом историјске науке, било је све веће. Између осталих, о овој теми, хронолошким редом, писале су: Jancar-Webster 1990, 1999, Wiesinger 2009, Katz 2011, Jelušić 2015, Jorgić 2018. Године 2015. покренут је и онлајн архив АФЖ-а (<http://www.afzarhiv.org/>) од стране „Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena“. У издању исте организације објављен је и зборник радова *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* (Dugandžić i Okić 2016). Прилози у зборнику баве се интерсекционалном интерпретацијом дјеловања активисткиња АФЖ-а (Bongiflioli), фигуром учитељице у годинама након рата (Ajla Demiragić), анализом еманципаторског медијског дискурса у „женским“

часописима из периода непосредно по завршетку ратних збивања (Danijela Majstorović), социјалистичким диспозитивом (Boriša Mraović) и новим концепцијама једне могуће историје АФЖ-а (Tijana Okić). О послеријатној активности АФЖ-а, кроз учешће у оснивању и активностима Међународне демократске федерације жена, као превасходно левичарске организације, током турбулентних година сукоба између Југославије и СССР-а, потакнутих резолуцијом Информбироа, писала је Александра Ђорђевић (2017).

О овом су, раном послеријатном периоду, написане двије докторске дисертације, релативно скорије објављене на енглеском језику. Кјара Бонфиљоли је анализирила везе АФЖ-а са Унијом талијанских жена (итал. *Unione Donne Italiane* – *UDI*) у првој деценији након Другог свјетског рата (Bonfiglioli 2012, о дјеловању АФЖ-а током раног хладноратовског периода и у тексту: Bonfiglioli 2014). Она феминистичке критике неаутономности женских организација унутар комунистичких партија дијелом прихвата, али сматра да су таква тумачења условљена отпором млађих генерација феминисткиња због патронизовања које су доживјеле од стране старијих, некада партизанских генерација (исто, 56; и у тексту: Bonfiglioli 2014, 4). С друге стране, непостојање аутономних организација жена не поистовјеђује са неагенсношћу жена, што је дискурс који је настао не само из феминистичких побуда, већ је везан и за хладноратовски, западни поглед, пише Бонфиљоли (исто, 33). Учешће у покретима као што је АФЖ, сматра она, трајно је мијењало животе жена, због чега их не тумачи само као краткотрајну дисрупцију поретка (исто, 83). Из тих разлога она предлаже другачије тумачење о укидању АФЖ-а у односу на Лидију Склевицки, узимајући у обзир политичку и економску трансформацију у југословенском систему почетком педесетих, као и амбивалентну улогу коју су у тој трансформацији имале истакнуте комунисткиње (Bonfiglioli 2012, 198, 222). Међу тим женама је и Вида Томшич, чијем ће позном раду бити посвећено наредно, четврто поглавље овог рада. Дјеловање ових комунисткиња Бонфиљоли тумачи у кључу интегрисања женског питања кроз све партијске и државне нивое, што упоређује са савременим политикама уродњавања (енгл. *gender mainstreaming*) (исто, 221).

Иван Симић у књизи *Совјетски утицаји на послеријатне југословенске политике рода* (енгл. *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*), насталој из докторске дисертације, анализира утицај совјетских политика на родне политике у социјалистичкој Југославији, аргументујући како ти утицаји нису у потпуности нестали након расцјепа из 1948. године (Simić 2018). Он их препознаје барем до 1955. године, што је и закључна година његове судије. Велику конференцију одржану те године у Загребу препознаје као преломну тачку када се у Југославији промијенио до тада доминантни, стаљинистички приступ сексуалности младих и планирању породице. Како сам дефинише своју позицију, позвајући се на текст Нанет Фанк (Nanette Funk) (више у наредном пододјелку), иако је оставља дјелимично отвореном, она је унеколико другачија од оне коју заступа Кјара Бонфиљоли. Наиме, Симић управо у самом постојању женских секција, у њиховим везама са партијским структурама и идеологијама, проналази ограничавајуће факторе за агенсност жена (исто, 11).

С друге стране, у сличном правцу којим иде критика Кјаре Бонфиљоли, иде и она коју развија Лилијана Бурцар. Између осталог, зато што се понајвише заснива на идејама Вида Томшич и зато што овој теми приступа у односу на поставке социјалистичке феминистичке историје (што значи, из дискурса оног типа

еманципаторске традиције којој АФЖ примарно припада). Лилијана Бурцар историју ове организације не тумачи кроз постепени губитак самосталности конципиране на начин друготаласног феминизма западног типа, већ је током цјелокупног њеног дјеловања види као дио историје радничког покрета (Bursar 2014). Ова ауторка, полазећи из љевичарске феминистичке струје мишљења, прави одмак у односу на, како их назива, „интерпретације либералног феминизма“: „Другим ријечима, теза која се шири по некада заједничком југословенском простору јесте као да је социјалистичка револуција појела, ако не и канибализовала, своје сопствено феминистичко дијете“ (исто, 56).⁵⁸

Ово значи да „аутономију“ женских покрета не би требало деконтекстуализовано читати. У различитим периодима и покретима, и сам тај концепт мијења значења. Једно је значила „аутономија“ током међуратног периода у Краљевини Југославији (или чак и током различитих подетапа тог периода, како показује Кеџман), друго током осамдесетих година у СФРЈ (како примјећује и Кјара Бонфиљоли), а нешто сасвим треће у савременом контексту поновног јачања лијевих идеја и пропитивања нових опција савезништва између феминизма и љевике. И с друге стране, што је посебно интересовање овог рада, о степену, потреби и начину самосталног организовања жена у радничким партијама и тијелима, писале су, и у пракси се активно тиме бавиле, прије свега саме марксисткиње, које су овим покретима изнутра припадале, попут Цеткин и Колонтај. Могуће је, дакле, и организацију жена унутар југословенског НОП-а и касније ФНРЈ критички читати из дуге традиције класичних, али и савремених љевичарских теорија. Уосталом, те традиције као експлицитне узоре узимају и оснивачице АФЖ-а, па и Вида Томшич, већ од реферата из 1940. Једнако као што ћемо и у наредним поглављима смјену генерација која је наступила седамдесетих читати из угла социјалистичког феминизма, не само као још један митски догађај поновног, деконтекстуализованог враћања феминизма. Или пак, само као тачку у континуитету грађанских феминизма (иако је имао и ту димензију), како их назива Склевицки, односно либералних, како их назива Бурцар.

Феминистичка истраживања дјеловања АФЖ-а, тако, дуго су била у тону друготаласних приступа, због чега се дебата мање-више свела на деконтекстуализовану критику непостојања „аутономије“ жена унутар комунистичке партије. У питању су по правилу мултидисциплинарна, али примарно историјска истраживања, која не полазе нужно из поља љевичарских феминистичких приступа. Она често аршинима других феминистичких традиција критички приступају догађајима из историје *љевичарских женских покрета*, што је легитимно, али није једино могуће читање. Осим у начину на који испрва и постављају дебату – за или против аутономије – то се огледа и у превидљању цијеле једне, такође критичке, традиције приступа динамичној историји односа феминизма/женског питања и марксизма, која долази од стране социјалистичких, марксистичких и сродних феминизма. Управо стога, ова доминација једног приступа историји АФЖ-а, у којем се 1953. чита као полумитски трагички догађај прекида женске еманципације, мијења се посљедњих година, из разлога који су претходно скицирани. Нешто другачије перспективе, које уводе Кјара Бонфиљоли и Лилијана Бурцар, доносе увид у аргументе самих марксисткиња онога времена, било да је ријеч о разлозима за оснивање или

⁵⁸ „Povedano drugače, teza, ki se širi po nekdanj skupnem jugoslovanskem prostoru, je, da naj bi socialistična revolucija pojedla, če ne kar kanibalizirala svojega lastnega feminističnega otroka.“

укидање ове организације, или о начину конципирања њихових облика рада у односу на остале партијске структуре (нпр. једна велика организација током рата и обнове, наспрам тежње да жене буду заступљене у свим органима и нивоима током даљег развоја система). Између осталог, како предлаже Бурцар:

„Умјесто некритичког повођења за западним концептима и тезама о социјализму, било би неопходно што прије се поновно ослонити на богати истраживачки корпус и рјешења која је иза себе оставио самоуправни социјализам, пречешљати критике које су долазиле изнутра, које су се зачињале у текућем рјешавању настајућих изазова, али уједно и све вријеме успостављати поређење, и с тим у вези и те како потребну критичку дистанцу, према западноевропским моделима самодекларисаних либералних еманципаторских политика, чији смисао је тихо одржавање система родне експлоатације у име ситних класних привилегија једне шачице на рачун већине (жена).“ (Burcar 2014, 82).⁵⁹

Послијератни период – од средине педесетих до 1975. готово да је у потпуности неистражен. Прилоге том још увијек недовољно познатом пољу, осим Неде Божиновић, дала је Јелена Тешија, која се у својој мастер тези бавила Савезом женских друштава Хрватске, што је организација која је наслиједила АФЖ у периоду од 1953. до 1961 (Tesija 2014). На интернету се може наћи и податак да је 2014. године на Централноевропском универзитету (Central European University) пријављена докторска дисертација Сандре Прленде Перковац под називом “Yugoslav State Women's Policies in Comparative and International Perspective (1953–1985)” (у слободном преводу, „Југословенске државне политике према женама у компаративној и интернационалној перспективи...“). Међутим, још увијек нема података да је теза одбрањена и објављена. У раније цитираној студији, и Јелена Батинић посљедње поглавље посвећује анализи промјене приказа лика партизанке од Другог свјетског рата надаље (Batinić 2015). Коначно, текст Сабрине Рамет (Ramet 1999) изузетак је из ове условне периодизације, јер ауторка пише о положају жена и њиховом учешћу у политичком животу „током Титове епохе“, што заправо значи да прекрива цјелокупни период послјератне социјалистичке Југославије.

3.2. Истраживања периода од 1975. до 1990.

Оно што је укидање АФЖ-а за први период, то је конференција *Друг-ца жена: женско питање – нови приступ* за овај други период. О конференцији која је 1978. године значила преломни тренутак за нову генерацију југословенских теоретичарки током посљедњих десетак година писани су бројни текстови, организовани догађаји и

⁵⁹ „Namesto nekritičnega podleganja zahodnim konceptom in tezam o socializmu bi se bilo zato nujno treba ponovno nasloniti na bogato študijsko knjižnico in rešitve, ki jih je za sabo pustil samoupravni socializem, prečesati notranje kritike, ki so se porajale obsprotnem reševanju nastajajočih ovir, hkrati pa vseskozi ohranjati primerjavo in s tem še kako potrebno kritično distanco do zahodnoevropskih modelov samodeklariranih liberalnih emancipacijskih politik, smisel katerih je tiho ohranjanje sistema družbenospolnega izkoriščanja v imenu drobnih razrednih prednosti peščice na račun večine (žensk).“

конференције, одбрањена је једна мастер теза. Укратко, тај се догађај најчешће чита као непобитан доказ да је феминизма могло бити и у социјализму, или барем у оном социјализму самоуправног, југословенског типа.

О младој генерацији феминисткиња и „југо-феминизму“ већ средином деведесетих пише Сабрина Ремет: „Највећим дијелом нису биле марксисткиње. Већина су биле младе стручњакиње и академкиње рођене након Другог свјетског рата“ (Ramet 1995, 219).⁶⁰ Она у ствари међу првима, ако не и прва, аргументује тезу како је Југославија била једина земља Источне Европе у којој се развијао кохерентан феминистички покрет (исто, 231).

Кјара Бонфиљоли, осим што се у докторској дисертацији бавила упоређивањем АФЖ-а и UDI-ја, ауторка је и мастер тезе о конференцији *Друг-ца жена*. Она је детаљно реконструисала догађај, кроз архивски рад и оралноисторијски метод, интерпретирајући га у кључу транснационалног феминистичког сусрета (Bonfiglioli 2008). Свједочанства са тог скупа учеснице су поново оживјеле на конференцији *78 Revisited*, организованом 2006. године у Сарајеву (фрагменти транскрипта доступни су у специјалном темату часописа *Profemina*, у: Dugandžić Živanović 2011). У истом темату заступљен је и прилог Сандре Прленде о контексту у којем се одвијала *Друг-ца* (Prlenda 2011). Иста ауторка је у коауторству са Биљаном Кашић написала текст у којем се покушава промислити и конципирати могућа методологија за историографију женског искуства у социјалистичкој Југославији (Kašić i Prlenda 2015). Између осталог, ауторке ту уочавају разноликост у југословенском феминистичком покрету, од либералних, марксистичких, либерално-демократских, пацифистичких до еколошких позиција (исто, 39) (листи ових струја би обавезно требало додати и радикално-феминистичке).

Тема о (не)постојању феминизма у социјализму уопште, најчешће без идеје о многобројним разликама у земљама са социјалистичким уређењима, или о тоталитарном приступу „комунизма“ према свему па и женама, имала је апсолутну хегемонију у периоду тзв. краја историје. Како је средином 2000. постало јасно да тај крај није ни на видику, а да земљама у транзицији није дошло благостање чим су прешле у капитализам, већ обратно, тако су се све чешћа јављала и постсоцијалистичка тумачења. Све више истраживачица је о периоду социјализ(а)ма почело да пише као о комплексном, контекстуално условљеном времену, са различитим политикама према женама. Но, и одговор на мултиперспективна истраживања дошао је 2014. у тексту Нанет Фанк. Она је колонизаторским дискурсом поново приговорила „ревизионистичким социјалистичким проучаватељкама“ (енгл. “revisionist feminist scholars”), сматрајући да у социјализму жене нису имале никакву могућност агенсности.

Услиједили су многобројни одговори. Између осталих, Керстен Годси (Kristen Ghodsee) проблематизује логичку поставку иза концепције агенсности коју развија Нанет Фанк (Ghodsee 2015). Десети број часописа *Aspasia* представља уједно и вишеструк одговор на овај текст, али и ретроспективу након декаде излагања часописа. Наиме, први број из 2007. је за тему имао „поновно читање и преосмишљавање теоријских и историјских односа између феминизма, комунизма и (државног) социјализма“ (енгл. “[...] revisiting and rethinking the theoretical and historical

⁶⁰ “For the most part they were non-Marxist. Most of them were young professionals and academics born since World War II.”

relationships between feminism, communism, and (state) socialism”), како пише у уредничкој биљешци (de Naan 2007, vi). Десет година касније Франциска де Хан, најављујући тему броја, констатује како су, и поред све већег броја истраживања женских организација у оквиру државног социјализма, она тек у повоју, многе архиве још увијек нису или су тек минимално истражене (de Naan 2017, 107). О искуствима југословенског феминизма за овај темат писале су Јасмина Лукић и Кјара Бонфиљоли. Тако се Јасмина Лукић присјећа личних искустава, и пише о нивоу женске еманципације у СФРЈ, који је био задовољавајући, али није до краја спроведено обећање потпуне једнакости (Lukić 2017). Бонфиљоли пак пише прилог о вишеструком, глобалном значају рада Виде Томшич, као противаргумент западним, културноимперијалистичким ставовима Нанет Фанк према постсоцијалистичким европским државама (Bonfiglioli 2017).

И два текста Адриане Захаријевић допринос су овој дебати. Наиме, у једном она реагује на успутну фусноту Ненси Фрејзер о томе како у социјализму није било феминизма, износећи аргументе у прилог тези да у југославији јесте постојала развијена феминистичка струја мишљења (Zahrijević 2015). У другом додатно анализира смјену генерација током динамичног периода југословенског феминизма крајем седамдесетих година. Она у тадашњим тенденцијама препознаје три приступа. Један, који је женско и класно питање посматрао као неодвојиве назива еманципаторским; други, у којем се феминизам и социјализам повезују, али женско има аутономију назива неофеминистички или социјалистички; и трећи, у којем постоји релативна аутономија женског питања, зове либерационистичким (Zaharijević 2017, 265).

Новом генерацијом југословенских феминисткиња, која је дјеловала од седамдесетих година, до сада се најекстензивније бавила Жофија Лоранд у својој докторској дисертацији, која је нешто касније и објављена у форми монографије. Као карактеристично за ову генерацију између осталог истиче да су се, осим феминистичком литературом, инспирисале критичким марксизмом, постструктуралистичким француским феминизмом и новим теоријама у психологији, антропологији и социологији, али су се надовезивале и на партизанску традицију (Lóránd 2018, 2). Историју југословенског феминизма представља у три етапе, а као и већина сличних подјела, и ова се заснива на троталасној концепцији историје феминизма. Ова ауторка прву фазу смјешта од почетка седамдесетих до 1978, односно до *Друг-це*, када феминистички покрет добија на видљивости и на неки начин се установљава. Током другог „таласа“, средином осамдесетих, према њеној интерпретацији, феминисткиње се више окрећу активизму и раду у мањим групама. Након 1990. развијају се многе феминистичке групе у различитим правцима, а с почетком рата се те групе окрећу пацифизму, гдје Лоранд уједно поставља и границу сопственог истраживања (исто, 5). Ове различите фазе у историји одговарају доминацији различитих дисциплина и дискурса, у односу на које поставља структуру своје студије. То су, редом, академски дискурс, потом умјетнички и литерарни, дискурс популарне културе и масовних медија, и на крају, активистички (исто, 6).

Лоранд дјеловање југословенских феминисткиња чита не у кључу дисидентства какво је постојало у тзв. Источном блоку, већ као форму непослуха и критичког дискурса (енгл. “a critical discourse and a form of dissent, rather than dissidence”; исто, 9). То је стога што њихову позицију тумачи као уједно критичку према систему, али и

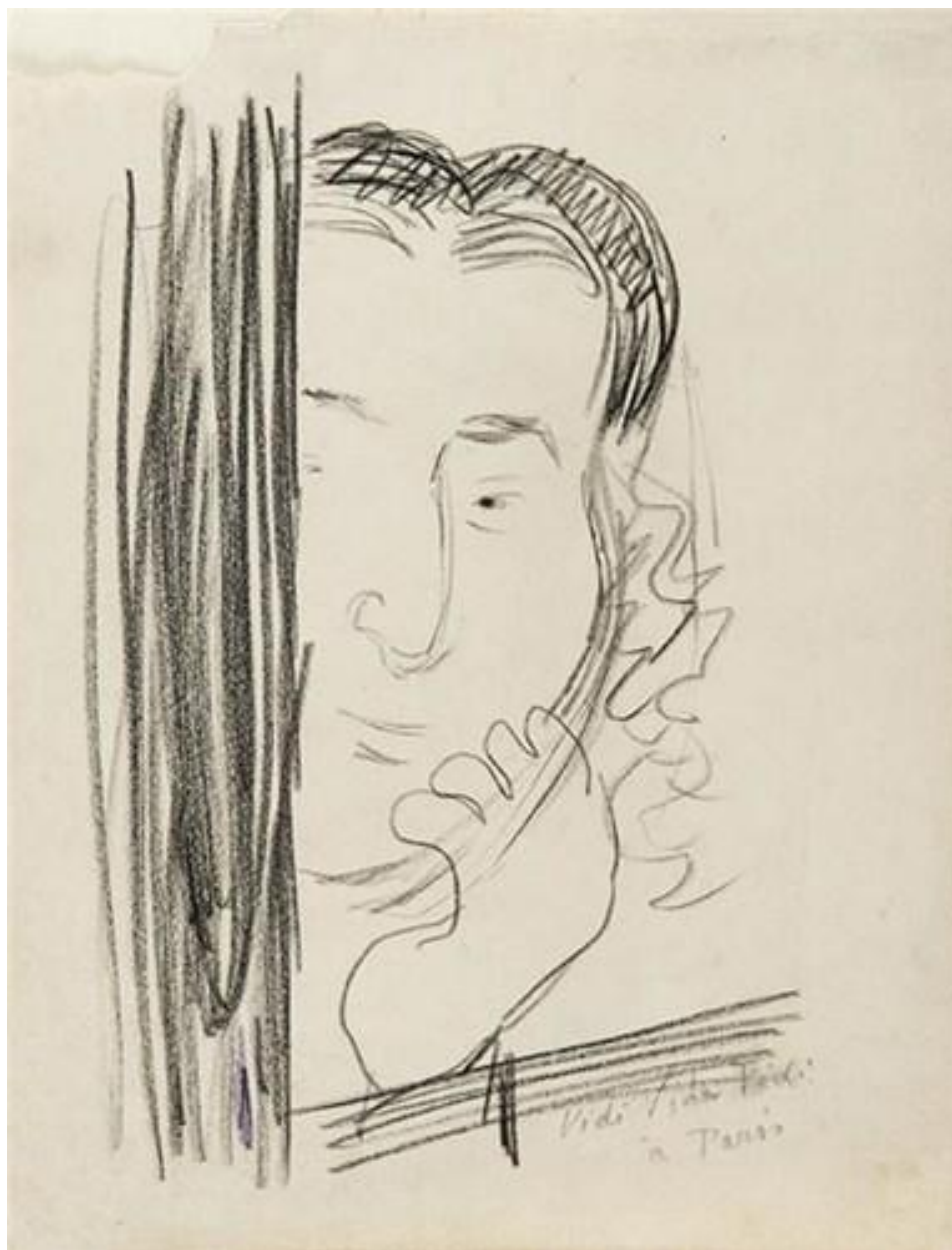
дјелимично као сарадњу са системом. Један од карактеристичнијих увида у студији је онај у којем се изневјеравање обећања потпуне једнакости упоређује са постфеминистичким идејама, које су се заснивале на премиси да су жене оствариле своја права, па је феминизам превазиђен (исто, 66 –67).

Мада приступа теми веома широко, укључујући разноврсну грађу, и коректно узимајући у обзир специфичност југословенског положаја у хладноратовском свијету, оно што је највећа слабост ове студије управо лежи у претпопоставци да треба бити крајње критички оријентисан према систему југословенског социјализма, са неексплицираних, али лако препознатљивих либералних, постхладноратовских стајалишта. Па иако у конкретним анализама избјегава заостреније ставове, она као да у потпуности преузима наратив једне, конкретно либералне струје феминисткиња оног времена. С друге стране, код оних ауторки које су се више користиле марксистичком анализом, цијели тај аспект критичког апарата углавном превиђа или не препознаје. Требало би барем узети у обзир вишедеценијску дистанцу и тадашњи контекст у којем настају друготаласне феминистичке теорије.

Између осталог, и у приступу ове ауторке примјећује се тенденција која важи и за већину досадашњих приступа АФЖ-у – социјалистички систем се критикује уз понављање флоскула, без познавања развоја марксистичког односа према женском питању односно према феминизму. Тако посматрано, као да се само обрће позиција коју је званични (позни) југословенски социјализам имао о феминизму. Сада се марксистичким приступима приписују баналне тезе, које је лако оспорити, а брише се *љевичарски* аспект феминистичке историје, чак и кад се успутно набраја да су на феминисткиње утицале новољевичарске марксистичке струје. Истина, и сам избор феминисткиња о којима ће Лоранд у овој студији доминантно писати, као и само успутно помињање њихових помало контрадикторних сјећања о односу према старијој генерацији, такође се уклапа са таквом почетном премисом, и у том смислу је у потпуности оправдан. Стога, студију Жофије Лоранд је можда најбоље читати у контексту још једног либералног приступа историји југословенског (нео)феминизма, што оставља празним читави један простор који треба погледати и са друге, *лијеве* стране.

Тадашња смјена генерација оставила је дуготрајне посљедице и на даљи развој феминистичког покрета на простору некадашње Југославије. Барем током двије наредне деценије, феминистички покрет се готово одрекао љевичарске историје мишљења, примарно због урушавања социјалистичких система, које је у Југославији имало изузетно трагичне посљедице. У међувремену, или је управо у току тај процес, долази до још једне промјене парадигме, а да о претходној доминира или само једна визура, или она уопште и није темељно истражена. Једна од намјера овог рада јесте да тадашња збивања реконструише из угла који је током деведесетих и двијехиљадитих, услед стицаја како локалних – ратних сукоба и рестаурације капиталистичког система – тако и глобалних околности – периода тзв. краја историје – претрпио извјесни дисконтинуитет, и тек се у посљедње вријеме поново рекреира.

4. Вида Томшич – женско и класно питање у самоуправљању

Vida Tomšič (à Paris). Аутор илустрације: Veno Pilon, извор:
<https://museu.ms/collection/object/233637/vida-tomsic>

Циљ овог поглавља јесте да се текстови из позног периода дјеловања Виде Томшич,⁶¹ настали у периоду између 1975. и 1990, који је у фокусу овог рада, анализирају у континуитету њеног ранијег промишљања и дјеловања. Дакле, као постепен и логичан развој класичномарксистичког приступа женском питању у југословенском контексту. Анализа ових текстова у односу на традицију на којој се експлицитно заснивају омогућава да се реконструише шта је то уопште подразумијевао *класичномарксистички* приступ у социјалистичкој Југославији, а да се његове поставке не подразумијевају или у потпуности изједначавају са моделом из друге половине 19. и почетка 20. вијека. Према томе, прво, намјера је да се укаже на специфичности *југословенског* типа приступа женском питању насталог у линији класичномарксистичких приступа.

Друго, промјеном перспективе могуће је уочити границе овог приступа и критички га анализирати ослањајући се управо на марксистичке поставке из којих он произлази, избегавајући његово симплификовано дискредитовање као искључиво догматског. Такође, када се овом периоду приступа само из угла тадашње, нове генерације феминисткиња, превиђа се да је од средине седамдесетих прошло готово пола вијека, да су се околности у Југославији са поновном рестаурацијом капитализма и урушавањем укупног стандарда, посебно за жене, измијениле нагоре. Стога, када се из савремене перспективе читају текстови из оног времена, не би требало подразумијевати оно што је за неофеминистичку генерацију било оправдано и разумљиво полазиште критике система који није до краја остао отворен и омогућио еманципацију, ни жена ни других друштвених скупина.

Наиме, у савременом неоревизионистичком дискурсу постоји опасност да се тадашње критике система деконтекстуализовано понављају и заостравају тако да дјеловања старије генерације бивају етикетирана као „конзервативна“ (пандан томе би био приступ СФРЈ као „тоталитаризму“), чиме се чак и не покушава објаснити позиција која се критикује. А без тог објашњења – како су се ти приступи развијали, из којих извора, у којим етапама и контекстима – нема нити могућности за аргументовање слабих мјеста и ограничења на која, у другој половини двадесетог вијека, наилази

⁶¹ Вида Томшич (1913–1998) била је словеначка адвокаткиња, чланица Комунистичке партије и учесница НОБ-а, социјалистичка политичарка и креаторка државних политика за жене и социјална питања.

Студирала је право од 1935. до 1941. године, када је дипломирала. Од 1934. била је чланица КПЈ и од почетка рата учествовала у НОБ-у. Децембра 1941. била је ухапшена од стране талијанске и њемачке тајне полиције. Наредне године, осуђена је на двадесет пет година затвора, а њен супруг Тоне Томшич (1910–1942) осуђен је на смрт. Након пада Италије, Вида Томшич је ослобођена, вратила се у Југославију и преузела једну од водећих улога у Народноослободилачком покрету.

Након рата, постала је министарка социјалне политике у првој словеначкој влади. Потом је била веома активна у многобројним југословенским институцијама и државним тијелима. Између осталог, била је чланица централних комитета Савеза комуниста Словеније и Југославије (1940–1982), као и предсједница АФЖ-а (1948–1952), чланица предсједништва Словеније (1974–1984), и др. Учествовала је и у многим интернационалним делегацијама, уз остале и као предводница југословенске делегације на конференцији Уједињених нација поводом Међународне године жена, одржаној 1975. године у Мексику. Учествовала је и на конференцијама у Копенхагену (1980) и Најробију (1985) које су одржане током Међународне декаде жена. Иако се пензионисала 1984. године, и даље је остала активна. Проглашена је народним херојем и одликована са више међународних одличја.

Ова кратка биографска биљешка дата је према: Jeraj (2006, 575–579).

класичномарксистички, југословенски тип приступа женском питању. Зато је, као први корак, потребно пажљиво реконструисати позиције старије генерације боркиња за женску еманципацију, не олако прелазити преко њихових поставки као „назадних“, како би у наредном кораку било могуће боље разумјети и неофеминистичке критике тих приступа (при чему се, наравно, мисли на критике социјалистичких неофемисткиња, не на друге типове феминистичких критика, јер оне нису предмет овог рада).

Однос према класицима од стране југословенских теоретичарки класичног марксистичког приступа – које текстове бирају као канонске, до које мјере им критички приступају, како их повезују са теоријом и праксом самоуправљања и слична питања – везују се за прву нит анализе у овом поглављу. Како је то био случај и у уводним поглављима, друге двије нити које се анализирају у одабраном корпусу, тичу се тога како се објашњава *дијалектички однос* класне и родне неједнакости (како се тај однос мијењао кроз историју; које су посљедице масовног изласка жена на тржиште рада, и касније, након великих ратних сукоба, њиховог масовног повлачења; а како се он одвија у различитим класама жена); односно, како се види утицај родне и/или класне одређености женског положаја на потенцијале и ограничења њихове *политичке активности* – и с тим у вези, да ли раднице треба да буду дијелом радничког и/или женског покрета; да ли треба да постоје специфично женске секције унутар љевичарских партија; да ли су раднице равноправне чланице у свим фазама борбе у условима штрајкова, револуција, сукоба; како се односити према тзв. буржоаском феминистичком покрету.

Такође, као и у претходним поглављима, фокусирање на дјело једне, репрезентативне ауторке не искључује помињање сродних текстова њених сабораца и саборкиња, који су у истом периоду дијелили слична полазишта. Тако се дјело једне представнице посматра и у широј мрежи генерацијског повезивања. Уједно, тиме се на неки начин поново скреће пажња и оживљавају гласови заборављених југословенских теоретичарки и „практичарки“ женске еманципације у раздобљу самоуправљања.

Корпус дјела Виде Томшич који је предмет анализе овог поглавља, сем у случају реферата са Пете земаљске конференције, ограничен је на позније године њеног стваралаштва. У њега спадају излагања, чланци, изабрана дјела, извјештаји, студије, интервјуи. Због тога, у питању је жанровски разноврснији корпус, јер су критеријуми искључивања сведени на два – годиште објављивања (од средине седамдесетих до деведесетих) и јавну доступност прилога. У обзир нису узете једино приватне преписке и документи, пошто истраживање није ни постављено као проучавање личне историје, већ као филозофска дебата о развоју југословенских приступа женском питању/феминизму.

Са друге стране, корпус чланака других југословенских марксисткиња и марксиста који су писали у традицији класичног приступа женском питању, у овом поглављу је уже ограничен на излагања са конференције одржане у Порторожу 1976. године и на прилоге који су објављивани у часопису *Žena*⁶² од половине седамдесетих година до друге половине осамдесетих. Изабрани прилози су написани у прегледном тону, и у њима се приказују историјски развој и основне поставке

⁶² Назив часописа је у оригиналу на латиничном писму, јер је часопис објављиван у Загребу.

класичномарксистичког приступа женском питању. Тај корпус је омеђен на овај начин из три разлога.

Прво, зато што излагања на конференцији у Порторожу и чланци у овом часопису стоје упоредо са неофеминистичким, па се тиме јасно уочава напетост и паралелно постојање два тока југословенског промишљања и конципирања теорије и праксе женске емаципације. Друго, зато што је конференција била посвећена друштвеном положају жене, па је уједно и фокусирана, али даје и широк преглед, јер је у њеном програму био укључен велики број излагања. Ако читање излагања са конференције даје широк синхронијски увид из године с почетка Декаде жена УН, онда укључивање чланака из часописа *Žena* објављиваних током наредне деценије омогућава дијахронијски преглед. Ова два разлога – упоредно постојање два тока приступа положају жене, као и фокусираност на тему и временска омеђеност – подједнако се односе и на избор текстова у наредним поглављима.

Трећи критеријум избора, међутим, разликује избор анализиране примарне грађе из овог, у односу на оне који су предмет анализе на почетку следећег поглавља. Наиме, корпус анализе у шестом одјељку ће бити проширен чланцима који су излазили и у другим часописима оног времена, попут *Наших тема*, *Аргументата*, *Домета* и сличних. Ти чланци, иако такође спадају у корпус класичног приступа, чак се и неке од ауторки попут Марије Шољан помињу већ у овом поглављу, написани су у полемичком тону према неофеминистичким приступима. У питању су прилози из дебата и темата који су у поменутим часописима организовани поводом појаве ових, неофеминистичких приступа женском питању. За разлику, дакле, од текстова из овог поглавља, који су изабрани због тога што је у њима приоритет на објашњењу темељних поставки и скицирању историје марксистичког приступа женском питању, чланци који ће бити предмет анализе у наредном приоритет дају критици неофеминистичких приступа из угла класичне теорије о женском питању.

За избор да у овом сегменту рада као репрезентативни за класичномарксистички југословенски приступ женском питању буду анализирани текстови (неки од којих су прештампана излагања и говори) Виде Томшич има неколико разлога. Прије свега, зато што је она била активна комунисткиња нешто дуже од пола вијека – од средине тридесетих до друге половине осамдесетих година двадесетог вијека. Током тог периода, као чланица КПЈ, и касније СКЈ, прошла је све важне етапе радничке, ослободилачке борбе и потоње изградње самоуправног социјалистичког система, његове успоне и кризе. Она се у континуитету бавила различитим аспектима женског питања, и то почев од 1940. када је изложила реферат на V земаљској конференцији управо о овој теми. Тај је реферат постао основни текст на којем су се заснивале југословенске политике према женама у наредним деценијама. Реферат заснован на класичномарксистичком приступу, инспирисан тезама комунисткиња Друге и Треће интернационале, представљао је неупитно идеолошко извориште за тумачење основних поставки женског питања, чак и када се систем убрзано мијењао и када су се отварала нова питања и нови изазови везани уз животе жена.

У неку руку, могло би се рећи како је Вида Томшич за југословенски контекст оно што је Александра Колонтај била за совјетски. Обије су постављале идеолошку основу за однос ка женском питању, активно су учествовале у револуцији, биле на водећим

положајима, бавиле се и политиком, као и правима везаним за женску еманципацију (од политичких до репродуктивних), радикалном трансформацијом патријархалне породице. Истина, са једном великом разликом. За разлику од совјетске револуционарке, која је склоњена на маргине моћи и чији је рад након почетне радикалности у Стаљиновом Совјетском Савезу био онемогућен, Вида Томшич је константно имала велики утицај и равноправно је учествовала у структурама новог система, готово све до његовог краха деведесетих. Такође, и поред свих препрека и криза, у социјалистичкој Југославији, за разлику од СССР-а, није долазило до укидања женских права (нпр. када је у питању абортус); та права и слободе су се, формално барем, временом проширивале.

Рефлектори на рад Виде Томшич у досадашњој литератури најчешће су били усмјерени на прву, виђену као „херојску“, етапу њеног дјеловања у оквиру АФЖ-а, нагло прекинуту 1953. године. И другу, дужу етапу, до половине осамдесетих година, која се види као углавном „бирокупатска“. Та фаза њеног рада је доминантно читана као у неку руку конзервативна, и дискредитована је као догматична, посебно у односу према феминисткињама. Прије свега, зато што је, готово искључиво, посматрана у контрасту спрам друготаласних феминизама, тада нове генерације теоретичарки. Успутно се помиње како се у том периоду Вида Томшич бавила репродуктивним правима жена, и како је 1974. у Устав унијета одредба да је абортус људско право. Према дјелу Виде Томшич односи се слично као и према социјалистичкој Југославији, из готово црно-бијеле перспективе. Први период је добар и вриједан поштовања, други период је изневјеравање револуционарних обећања и бирокупатизација.

Као илустративан примјер приступа опусу и позицијама Виде Томшич још од тзв. другог таласа па до савремених читања, може се узети једно готово успутно тумачење које Гордана Стојаковић преузима од Жаране Папић, а које ће на овом мјесту бити предмет метаанализе на трећем нивоу. Наиме, Гордана Стојаковић, пише:

„Postoje sporadični nagoveštaji, koji govore nešto slično savremenim feminističkim teorijama (Papić 1989: 37), da je Vida Tomšić zarište problema **povremeno** (истакла Н.Б.) **smještala van ekonomsko-političkih odnosa**:

...naša narodna revolucija je uništila svaku političku, društvenu i ekonomsku razliku između mušarca i žene a ravnopravnost između muškarca i žene je postala jedan od principa našeg društva. Ali pošto se promene u osnovama društva u ekonomskim odnosima, ne menjaju istim tempom ljudsko mišljenje, ostaci srušenog društvenog sistema još se dugo zadržavaju u glavama ljudi i njih je moguće samo delimično likvidirati zakonskim putem, a inače je to pitanje dužeg procesa borbe protiv starih navika i shvatanja. Učešće žena u javnom životu socijalističke zemlje postaje pitanje razvitka socijalističke demokratije ... (Tomšić 1950a: 2)“ (цитирано према: Stojaković 2012, 174).

Из неофеминистичког и савременог феминистичког угла гледано, у овој цитату елементи нееокономицистичког тумачења граница женске еманципације у друштву социјалистичке Југославије препознају се као: 1) повремени и 2) слични феминистичким теоријама. Што имплицитно значи да је направљен рез између једног нивоа који се тиче економске анализе, а која се поистовјећује са марксистичком аргументацијом, и другог, који узима у обзир „надградњу“, који је препознат као сродан феминистичким читањима.

Уколико се овај и, како ће у наставку поглавља бити ријечи, многобројна друга мјеста из опуса Виде Томшич доведу у везу са класичним марксистичким приступима, он се „отвара“ из једног другачијег угла. Наиме, аргумент „заостајања свијести“ за друштвеним промјенама појављује се већ и у текстовима Кларе Цеткин, како је у другом поглављу овог рада детаљније приказано. Тај аспект није стран марксистичком тумачењу женског питања, није „повремени“ наговјештај неартикулисаног феминизма. Напротив, он је константа, јер су строго економицистичка тумачења одлика тзв. вулгарноматеријалистичких приступа, што је начин анализе који канонски текстови марксизма о женском питању на различите начине превазилазе. Такође, овај, у ствари стандардни класичномарксистички аргумент „заостале свијести“ биће предмет темељне критике социјалистичких феминисткиња попут Наде Лер-Софронић, чијем писању ће бити посвећено осмо поглавље овог рада.

Од тих, најчешћих приступа старијој генерацији теоретичарки женског питања, о којима је било више ријечи у претходном, трећем поглављу, разликују се интерпретације чије је интересовање усмјерено на другу етапу дјеловања Виде Томшич у југословенским и међународним оквирима. Највише у текстовима Кјаре Бонфиљоли обраћа се пажња на неизмјеран допринос Виде Томшич борбама жена из земаља у развоју, окупљених у коалицији Несврстаних током периода Декаде жена УН (од 1975. до 1985). Њен се развојни пут посматра као дио „антифашистичких, антиколонијалних и интернационалистичких“ токова из друге половине 20. вијека (Bongiflioli 2016a; Bongiflioli 2016b). Кјара Бонфиљоли се такође осврће и на институционално дјеловање Виде Томшич у правцу увођења и проширења женских права:

„Uzmemo li u obzir ideale i uvjerenja Vide Tomšič, evidentno je da se radi o spoju marksističkog pristupa i onoga što bismo danas mogli opisati kao institucionalnu agendu ‘rodne mejnstrimizacije’. Vjerovala je kako životni uvjeti žena mogu biti unaprijeđeni jedino kroz veći ekonomski i društveni razvoj, no također je bila uvjerena kako je participacija žena u krojenju politika fundamentalna za ostvarenje takvog razvoja te da se žene moraju mobilizirati kako bi došle do emancipacije. Prema Tomšič, poboljšanje života žena na globalnoj razini nužno je povezano i s borbom protiv klasnih i geopolitičkih nejednakosti, kako je naznačila u svojem govoru kao jugoslavenska predstavница pred UN-ovom Komisijom za društvo 1963. godine“ (Bongiflioli 2016a).

Овај текст Кјаре Бонфиљоли настао је као одговор на раније поменути есеј Нанет Фанк, и у том смислу се може читати и тако што она покушава да помјери перспективу са колонизујућег, хладноратовског приступа историји еманципације жена у Југославији, наводећи управо примјер свестраног дјеловања Виде Томшич.

О самом марксистичком аспект у промишљања Виде Томшич било је више ријечи у књизи Лилијане Бурцар *Рестаурација капитализма: репатријархализација друштва* (слов. *Restavracija kapitalizma: repatriarhalizacija društva*, Burcar 2015). Бурцар се директно наставља на традицију мишљења Виде Томшич, у којој се уочава структурална повезаност родне и класне неједнакости. И Бурцар, у линији мисли коју назива социјалистичким феминизмом, критикује либерални приступ који претпоставља могућност женске еманципације уколико се само „поправи“ постојећи капиталистички систем. Бурцар даје Види Томшич посебно мјесто, цитирајући је у моту студије, чија тема је управо критика посљедица репатријархализације, које су

наступиле са поновним успостављањем капитализма на просторима некадашње Југославије.

Занимљиво је како Милица Антић и Ксенија Видмар у Види Томшич виде најистакнутију фигуру која је мијењала јавну слику о жени у социјализму, у правцу слободније и просвећеније. Та слика је, како ове ауторке објашњавају, комплекснија од онога како се улога жене перципирала у другим земљама социјализма, али и у односу на западњачке идеје о животу жена у социјалитичким системима (Antić & Vidmar, 225–226). Сажето речено, њена визија, према мишљењу ових ауторки, заснивала се на томе да жена у социјализму може бити образована, да може равноправно учествовати у раду, да има једнака права, чак и специфична репродуктивна права, да има контролу над својом сексуалношћу (исто, 226). С друге стране, оне истичу како је Вида Томшич реаговала и на двоструки морал који је осуђивао неудате мајке, и како је критиковала образовне политике које нису ишле довољно далеко у превазилажењу конзервативне свијести, што је сматрала јако важним (исто, 227).

И у текстовима из позног периода дјеловања Виде Томшич показује се комплексност једне посебне варијанте *самоуправног југословенског* приступа женском питању, његови домети и изазови.

4.1. Постављање темеља

Прије анализе опуса Виде Томшич, који је настајао од средине седамдесетих година, важно је вратити се на почетак њеног ангажмана, у тачку установљавања југословенског приступа женском питању. У претходном, трећем поглављу, укратко је сажета историја односа марксизма и феминизма у Југославији. Између осталог, било је ријечи о томе како је партија од 1910. године мање или више безуспјешно покушавала да укључи већи број жена у своје редове, паралелно се суочавајући и са изазовима илегалног рада. Од тридесетих година, међутим, женски подмладак у партији је све активнији, дјелујући инфилтриран у легалне феминистичке организације. У тренутку пред почетак рата, било је све неопходније да се овом питању и са врха партије посвети посебна пажња, што је под Титовим руководством и учињено. Он сâм је у извјештају о организационом питању упозорио да се женском питању не посвећује довољна пажња, похваливши ПК Црне Горе, који се посебно посветио овом питању, иако је за то имао најмање услова (Čirić-Bogetić 1972, 77).

Вида Томшич добила је задатак да припреми реферат који би требало да служи као темељ партијског приступа женском питању. На Петој земаљској конференцији утврђена су четири кључна захтјева у вези са положајем жене, која су укључена у програм партије:

- 1) Заштита материнства; укидање свих разлика међу брачним и ванбрачним децом.
- 2) Укидање двојнога морала у нашем јавном и приватном животу; увођење грађанског брака и могућност развода.

- 3) Право на рад, за једнак рад једнака плата, заштита жена на раду, заштитно законодавство, приступ женама у сва звања која одговарају њиховој стручности и способности.
- 4) Признање свих политичких права, пре свега права гласа, што представља највиднију, најгласнију, најизраженију афирмацију жене као пуноправног грађанина и једно од најелементарнијих политичких права савременог цивилизованог света (према: Ćirić-Bogetić 1972, 78).

Ови захтјеви односили су се на три нивоа: породични, економски и правни, и готово да су истовјети са захтјевима који су комунистичке постављале још од Друге интернационале.

У реферату је дата и исцрпна анализа тадашњег положаја жена у Југославији, стања у женском покрету, и темељних марксистичких теоријских ставова и става КПЈ о женском питању (према: исто, 77). Два су аргумента на самој конференцији дата као разлог да се женско питање постави као издвојено. Речено је да – а) у југословенском контексту то питање објективно постоји као одвојено и тражи сопствена рјешења, б) уколико том питању КПЈ промишљено и организовано приступи омогућило би се да већи број жена приступи наступајућој пролетерској борби (исто).

С тим у вези је и идеолошко постављање борбе за женску еманципацију која је могућа искључиво у односу са радничким борбама, односно, са укидањем приватног власништва и класног друштва (исто). У складу са класичномарксистичким поставкама, усклађен је и однос Вида Томшич према феминистичком покрету, чије појаве у редовима КПЈ:

„treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu kod širenja iluzije da se tobože može rešiti žensko pitanje u okviru klasnog društva pomoću nekih reformi. Na taj način odvajaju se žene od revolucionarnog proletarijata i njegove partije. Prema tome, to je pokušaj likvidiranja vodeće uloge Partije u borbi za jednakost žene“ (према: исто, 92).

У наставку реферата, она се подједнако оштро супротставља супротном полу приступа женском питању, ономе који га своди на пролетерско. Дио комуниста сматрао је како ће се решењем потоњег и побједом револуције, без посебног рада на еманципацији жена, само од себе ријешити и женско питање, тј. да ће револуцијом бити укинуте неједнакости између мушкараца и жена. Ова струја се противила постојању женских организација унутар партије, јер је таква „сепаратисања“ сматрала потенцијално опасним за јединство револуционарног покрета. Вида Томшич издваја двије врсте изговора за неправилан приступ женском питању. Један, који је захтјев „једнака плата за једнак рад“ истицао као једини посебан захтјев жена, за које би раднице саме требало да се изборе у оквиру синдиката. И други изговор, који се заснивао на негирању постојања било чега, сем пролетерског питања. А како пролетаријат признаје женску равноправност, онда нема потребе за трошењем снага за рад међу женама, већ само заједничка борба за крајњи циљ (према: Tomšić 1978a, 34). За овакво стајалиште према женском питању Вида Томшич, врло слично реакцијама претходница, Кларе Цеткин и Александре Колонтај, констатовала је како: „odeveno u ruho levičarstva, u suštini sektaško i oportunističko, prepuštalo je žene njihovom teškom

položaju, a za Partiju je značilo uskraćivanje novih revolucionarnih snaga“ (према: Ćirić-Bogetić 1972, 92).

Наспрам занемаривања и неукључивања жена, Вида Томшич је тада предлагала повезивање борбе за женска права са будућем револуционарном борбом (према: исто, 93). Такође, у оквиру конференције се инсистирало да рад на агитацији жена не буде само препуштен женама у партији, већ да у тај процес сви треба да буду укључени. Због тога су донијете одредбе да томе раду: а) треба да се посвете све организације, б) и други, не само другарице, ц) да организације посвете пажњу женама из радничких и сиромашнијих рејона, д) да воде борбу за општа грађанска женска и економска права, а „potrebno je u isto vreme razbijati buržoaski feminizam, koji stvara jaz između radnika i radnica i ima za cilj da otupi oštricu klasne borbe“ (исто, 94). У складу са овим одлукама, у нови Централни комитет изабране су двије жене – Вида Томшич и Спасенија Цана Бабовић (исто).

У том периоду Вида Томшич је иницирала покретање женског листа *Наша жена* (исто, 95). Већ у првом броју писала је о томе како је неопходно да женски покрет крене од потреба радних жена – радница, сељанки, грађанки, службеница, студенткиња, служавки, домаћица које се суочавају са економским изазовима, и то пред сам почетак рата, додатно оптерећене и специфично женским проблемима. Сматрала је како феминистички покрет чини погрешку јер успоставља непријатељство између жена и радништва, прикривајући тако правог, класног непријатеља (према: исто, 96).

Неколико важних поенти треба истакнути из овог кратког прегледа дешавања у оквиру Пете конференције. КПЈ заступа класичномарксистички правац готово до у слово, и југословенске специфичности још увијек се не уочавају (за разлику од онога што ће бити случај у другој половини 20. вијека, у контексту самоуправљања). Од Кларе Цеткин и Александре Колонтај преузима се приступ женском питању као оном које ни практично ни теоријски не може бити супсумирано под општерадничко питање. Напротив, и Вида Томшич у реферату и врх партије КПЈ (дијелом и у складу са препорукама Димитрова са Седмог конгреса Коминтерне из 1935. године) експлицитно инсистирају на неопходности посебног рада међу женама, а као „секташке“ изговоре одбацују оне који пролетерско питање сматрају надређеним осталима. Зато се пред партију и мушко чланство постављају захтјеви истовјетни онима са почетка Треће интернационале – у раду међу женама треба да учествују све партијске организације, а не само женски кадар радничког покрета. За непосредни предратни контекст 1940. у Југославији значајно је прихватање жена као равноправних чланица у будућој борби. И овакво становиште, сем што је стратешки важно, теоријски се надовезује на тежње ранијих генерација комунисткиња да жене буду равноправне у свим аспектима борбе и изградње (уп. са Кларом Цеткин).

Такође, слично као што су почетком двадесетих Колонтај и Цеткин указале на процесе пролетеризације средње класе, што је значило да је и међу женама те класе јачао немир и отпор капиталистичком систему, и Вида Томшич у радне жене убраја жене различитих друштвених позадина, не само индустријске раднице. Те тенденције је упутно пратити и у односу на савремени контекст, јер је у међувремену са додатним трансформацијама рада, и успоном и падом средње класе у 20. вијеку, у интересу све ширих слојева жена да се активно боре против капитализма. Комунисткиње првих генерација, које су се бавиле и теоријом и праксом женске и општељудске

еманципације биле су сензибилисане за друштвене и класне промјене и могућности ширег будућег савеза између различитих, али свакако од стране капитализма експлоатисаних друштвених група. Овакво шире и нијансираније одређење тога које све жене спадају у раднице, контараргумент је најчешћој претпоставци како су заговорнице класичномарксистичког приступа имале искључиве, догматске идеје о друштвеним класама.

Већ у реферату Виде Томшич из 1940. уочавају се двије нити које су у средишту интересовања овог рада – и досљедно праћење класичног марксистичког приступа женској еманципацији, као и критички, неповјерљив однос према буржоаском феминизму. А посебно значајно јесте разумијавање и инсистирање на специфичности женског питања, иако је оно уједно и дио радничких борби за егалитарни, социјалистички систем. У ствари, показује се да југословенске комунистичке међуратних генерација (баш као и њихове претходнице у периоду пред Први свјетски рат) имају двоструког „непријатеља“, те да се крећу на танкој граници између Сциле и Харибде – између отпора у сопственим редовима радничког покрета једнаком и масовном укључењу жена; и с друге стране, феминистичких покрета грађанских провенијенција који су се залагали за промјене у оквиру постојећих система.

Скоро четири деценије касније, исписујући историју односа КПЈ према женском питању, Вида Томшич реконструише значај овог догађаја и сам процес писања реферата (уп. са историјама борби пролетерских жена које је писала Александра Колонтај). Она се присјећа како је реферат писала у партијској школи у Макарској, скупљала грађу у Београду и Загребу, те како је о њему расправљала са друговима и другарицама из комисије за рад међу женама (Томшић 1978а, 25–26). Као мотив за писање реферата истиче занемаривање овог питања, недовољни рад на укључивању жена у партију, о чему цитира и Титове ријечи са конференције, као и то што партијски кадар „не познаје теоријско утемељење женског питања“. Зато је било неопходно успостављање јасних теоријских начела (исто, 26).⁶³ Поента реферата, према ријечима његове састављачице, била је да се на темељима научног социјализма објасни до које мјере је питање револуције повезано са рјешењем специфично женског питања као друштвеног питања, како класни непријатељ не би искористио жене за разбијање револуције. Као и којим средствима се борити за освешћивање мушкараца и жена и за њихово укључење у револуционарну акцију (исто, 26).

Мада нису у питању освијешћени феминистички чиновници писања *женске* историје, као што би то касније било случај након што су се развиле идеје о гинокритуци и нужности писања сопствене историје, код првих генерација комунистичкиња ова се потреба јавила интуитивно ради потврђивања легитимитета

⁶³ У тренутку пред сам почетак свјетског рата, док партија ради у илегалним условима, теоријско утемељење, у овом случају, женског питања, ставља се на сам врх агенде. Не постоји јаз између теорије и праксе, у Марковом маниру, теорија је „алат“ за промјену свијета. Занимљиво је примијетити како је услед губитка вјере у друштвене промјене и са заокретом удесно крајем 20. вијека, то јединство теоријског промишљања и практичног дјеловања било нарушено. Чак се и међу активистичким круговима, доскоро, могао чути захтјев да се прескочи теоретисање и окрене ка практичном дјеловању. Овакви сликовити примјери из историје радничког покрета прије ће бити да указују како важи обратно – вријеме најснажнијих борби поклапа се са временом интензивнијих теоријских дебата и установљавања идеолошких темеља. У савременим левичарским и феминистичким покретима, попут теорије социјалне репродукције, опет се назире тенденција активног рада на повезивању теорије и праксе.

женских борби у партијама којима су припадале и успостављања континуитета, као и до једне мјере покушаја „контроле“ наратива о сопственој историји. Како напомиње Кјара Бонфијоли, оне су биле свјесне историје организација којима су припадале, па су се у каснијим годинама бавиле писањем историје, сакупљањем архива, организовањем годишњица и комеморација, писањем мемоара и аутобиографија (нпр. студија Неде Божиновић) (Bonfiglioli 2012, 47).

4.2. У традицији класичног приступа женском питању

Вида Томшич у свом раду полази од класичне марксистичке мисли, тзв. научног социјализма, који премрежава са континуираним практичним дјеловањем. Зато се у њеним текстовима различитих форми, било да је ријеч о излагањима за стручне конференције, или о извјештајима за домаћа и међународна тијела, говорима на јавним догађајима, или интервјуима, неизоставно помињу класици марксизма. У том њеном, марксистичком канону, постоји неколико кључних референци. Међу класицима које помиње налазе се и страни, али и југословенски марксисте попут Светозара Марковића и Димитрија Туцовића (Tomšič 1978a, 18–19; Tomšič 1981, 19–20). Класични аутори су јој важни како би објаснила основне поставке од којих се кренуло са рјешавањем женског питања у Југославији. На тај се начин уочава континуитет и црпи легитимитет досљедног марксистичког пута, који све вријеме иде једним, логичним током ка теорији и пракси самоуправног приступа женском питању. Овакав приступ прошлости, који је уједно досљедан, али и отворен за реконцептуализације, није био толико агилан када је у питању однос ове старије генерације боркиња за женску еманципацију према феминисткињама (што ће бити тема у наредним поглављима). У наставку ће бити приказано неколико типичних референци које Вида Томшич помиње кроз различите текстове позног рада, а на које се у континуитету позивала још од Пете земаљске конференције.

Фуријеову мисао о томе како је степен женске еманципације мјерило укупне друштвене еманципације⁶⁴ она допуњује:

„[...] да је мјерило за степен истинске револуционарности радничког покрета то, у којој мјери му је успјело да формира такве теоријске и практичне борбене темеље, који воде уклањању сваке дискриминације међу људима у односу на националност, расу, језик, вјеру, или пол, и др., и у коликој мјери је уградио отпор до сада потлачених у заједничку борбу за промену друштвених односа“ (Tomšič 1978a, 14).⁶⁵

⁶⁴ Ову мисао као мото узима и у тексту из 1962. године, прештампаном у каснијем издању изабраних текстова (Tomšič [1962] 1980b, 87).

⁶⁵ „[...] da je merilo za stopnjo resnične revolucionarnosti nekega delavskega gibanja tudi to, v kolikšni meri se mu je posrečilo oblikovati takšne teoretične in praktične borbene temelje, ki vodijo k odpravi vsakršne diskriminacije med ljudmi glede na narodnost, raso, jezik, vero ali spol idr. in v kolikšni meri je vgradila odpor dotlej zatiranih v skupen boj za spremembo družbenih odnosov.“

О овој теми цитира и Лењинове ставове како нема друштвених промјена без масовног учешћа жена, те да је успјех револуције условљен тиме колико су у њу биле укључене жене (Tomšič 1978a, 16). У даљој разради Фуријеове мисли, очито је да Вида Томшич оно што би савременим теоријским рјечником било названо различитим идентитетима није просто супсумирала под општу борбу, јер у том случају не би било ни потребе за овом интервенцијом. Супротно томе, она управо узима у обзир различите друштвене групе потчињених и као мјеру успјешности радничког покрета види степен њихове укључености у заједничку борбу. Посматрано из перспективе четрдесетак година касније, у тренутку када се различите идентитетске борбе поновно приближавају левичарским покретима, ова идеја Вида Томшич показује се као и даље веома актуелна и изазов за теоријско промишљање и практично дјеловање.

Како би објаснила кључне тачке својих полазишта о даљој еманципацији жена, у Југославији, али и на глобалном нивоу, Вида Томшич најчешће се позива директно на Маркса и Енгелса:

„Revolucionarni radnički pokret već je prije 130 godina – u programskom Komunističkom manifestu – istakao, kao nerazdvojni dio svoje borbe za ukidanje eksploatacije čovjeka od čovjeka, uspostavljanje novog položaja muškaraca i žena u društvu i porodičnim odnosima, polazeći od toga da je položaj u koji su klasna društva potisnula ženu neodrživ na etapi razvoja socijalističkog društva kao asocijacije slobodnih proizvođača“ (Tomšič 1978b, 157).

Позивањем на *Манифест* почиње њен текст „О globalnom svjetskom značaju борбе за равноправност жена“ (Tomšič 1978b). Барем четири су стратешка разлога иза таквог отварања текста. Прво, указује се на дуготрајност радничког покрета и ауторка себе позиционира као дио тог наслеђа. Друго, истиче се како је у програмском тексту констатована неодвојивост еманципације друштва од промјене, савременим језиком речено, родних односа у породици. Треће, како је маргинални положај жене неодржив у социјалистичком друштву. Односно, да се неједнакост жене везује за класно подијељена друштва, не за егалитарна, социјалистичка. Коначно, позивање на ауторитет *Манифеста* даје јој покриће против оних тумачења која на различите начине занемарују женску еманципацију. Ако су већ и Маркс и Енгелс у програму комунистичке партије схватили да нема могућности да се експлоатација превазиђе без укидања неједнакости између мушкарца и жене, онда је значај те борбе несумњив. Вида Томшич слично пише и у тексту насталом у претходној деценији, гдје сумира поставке Маркса и Енгелса о настанку неједнакости између мушкараца и жена са настанком приватног власништва и класног друштва, те о борби за ослобођење жене која је на тим основама постављена као саставни сегмент борбе за социјализам (Tomšič [1962] 1980b, 88). (Детаљније о томе како је Вида Томшич конципирала однос радничке и женске еманципације у наредном одјељку 4.3.)

Осим у општетеоријским дебатама, Вида Томшич цитира Маркса и Енгелса и када пише о политикама које су се проводиле у социјалистичкој Југославији:⁶⁶

„Доношење уставних и законских прописа о једнакости означило је почетак, а не крај сложених друштвених промјена. Већ су Маркс и Енгелс предвиђали такав ток догађаја након победе социјалистичке револуције, посебно што се

⁶⁶ И овдје, уколико није другачије наведено, сва истицања у цитатима су моја (Н.Б.).

тиче положаја жена. Присетимо се познатих Маркових речи да се она питања која су већ била „решена“ у револуцији морају поново поставити и решавати“ (Tomšič 1978a, 64).⁶⁷

Овај навод илуструје како Вида Томшич из класичномарксистичког приступа преузима метод анализе женске еманципације као процеса, не упадајући у замку да га тумачи на схематизован, тј. вулгарноматеријалистички начин. Женско питање се не рјешава само од себе доласком социјалистичког друштва, оно се поново „поставља“ и „решава“. Ово је мјесто од посебног значаја зато што показује да југословенски класичнији приступ женском питању, једне од његових водећих теоретичарки, јесте био комплекснији и нијансиранији него што ће му то потоње феминистичкиње дати за право. Проблем је, међутим, настајао зато што су и поред нијансираности канонских марксистичких и југословенских текстова о женском питању, од стране ширих кадрова у комунистичким партијама те тезе често доста упрошћено преузимане. Тако упрошћене, оне су биле прије свега предмет критике самих марксисткиња и марксиста који су на њих упозоравали, што се види већ од самих почетака рада Виде Томшич, али и њених претходница Кларе Цеткин и Александре Колонтај. Ти ставови су потом и од стране нове генерације феминисткиња оправдано критиковани, али једним дијелом и уопштавајуће примијењени на цијели марксистички покрет, што како се у овом цитату показује, није био случај, и то већ од Марковог и Енгелсовог времена, па надаље у наредним етапама марксистичког односа према женском питању.

Једна од најчешћих референци у текстовима Виде Томшич из овог периода јесте и цитат из студије *Поријекло породице...*, у којем Енгелс пише како је први предуслов ослобођења свих жена њихов излазак у јавну сферу, што укључује уклањање „svojstava inokosne porodice kao društvene privredne jedinice“ (Engels [1884] 1973) (исто; такође и у: Tomšič 1978 b, 166; Tomšič [1962] 1980b, 92; Tomšič 1981, 59).

Још једна занимљива интервенција Виде Томшич из ових година тиче се њене реакције на тадашњи превод Маркових текстова. Наиме, у жељи да одговори на феминистичке критике класичних приступа, како је у њима занемаривано женско питање, на конференцији у Порторожу каже:

„Nije istina, da Marx i Engels o tome nisu mnogo govorili – međutim, obojica nisu pravili razlike između muškarca i žene u nizu odnosa i nisu njih dvojica krivi ako njihovu riječ »Mensch« prevode sa »čovjek«, jer ona može značiti i samo »muškarac«. Očevidno neki tako razumiju Marxa, pa tako i prevode njegove tekstove!“ (Tomšič 1979, 254; такође у Tomšič [1976] 1980c, 119).

Нешто раније, она помало иронично примјећује како: „Pri tom je važno i to da sada svi polaze od toga da je oblik porodice historijska kategorija, i prema tome promjenjiva iako naravno pri tome ne navode ni Marxa ni Engelsa“ (исто, 249). Истина, није ријеч само о преводу – да ли Маркс користи термин „čovjek“ или „мушкарац“ – феминистичке критике тога времена примарно се односе на тај „низ односа“ у којима је пропуштена прилика да се извуку даље консеквенце историчности породице.

⁶⁷ „Sprejetje ustavnih in zakonskih predpisov o enakopravnosti je pomenilo začetek in ne konca kompleksnih družbenih sprememb. Že Marx in Engels sta predvidela takšen tok stvari po zmagi socialistične revolucije, še posebej glede položaja žensk. Spomnimo se znanih Marxovih besed o tem, da je treba znova postaviti in reševati tudi tista vprašanja, ki so bila v revoluciji že »rešena«.“

Фурије, Маркс, Енгелс, Лењин, Бебел, Марковић, Туцовић – на овом попису очигледан је недостатак женских имена. Од марксисткиња, Вида Томшич кратко помиње Клару Цеткин, те како је, сем осталих вијести везаних за значај женског покрета и установљивање Међународног дана жена, у часопису *Једнакост* Димитрије Туцовић пренио њен говор са конгреса одржаног 1910. у Копенхагену (Tomšič 1981, 19–20). Међутим, код других аутора и ауторки који су сарађивали са Видом Томшич, и чији текстови се такође могу читати као дио корпуса југословенског, самоуправног приступа женском питању, Клара Цеткин се често помиње, готово равноправно са Марксом и Енгелсом. Између осталог, њени текстови наводе се у неколико излагања на конференцији у Порторожу, у чланцима више бројева часописа *Žena*. У том часопису је прештампан и дио разговора Кларе Цеткин са Лењином. Између осталих, Марија Шољан у више текстова и излагања, осим што даје преглед Енгелсових и Маркових теза о женском питању, екстензивније се позивала на Клару Цеткин.

Иако припада истој генерацији као и Вида Томшич, дјеловање Марије Шољан је до данас још мање проучавано. Марија Шољан је такође од студентских дана током предратног периода била активна у комунистичком покрету, и након рата обављала важне државне позиције. Поред њих, тој су генерацији између осталих припадале и Лидија Шентјурц, Олга Врабић, Боса Цветић, Спасенија Цана Бабовић, Митра Митровић, Милка Минић, Јудита Аларгић, Анка Берус, Олга Зердиг Ковачић, Ванда Новосел, Ката Пејновић (према: Bonfilioli 2012, 70–71). Активност ове генерације након Другог свјетског рата Кјара Бонфиљоли тумачи у контексту њиховог етаблирања, као оних које се баве образовањем, модернизацијом и предвођењем „женских маса“, уз то промовишу политичко учешће жена и раде на конципирању и доношењу нових закона који би допринијели женској једнакости у друштву (исто, 47).

И рад Марије Шољан у циљу женске еманципације трајао је пола вијека. Она је била предсједница и чланица најужег водства Конференције за друштвену активност жена Хрватске. Касније је током двадесет и пет година била главна и одговорна уредница часописа *Žena* у издању Конференције за друштвену активност жена (према: Gregorina 2016). И поред континуиране и значајне активности, рад Марије Шољан није био екстензивније проучаван, сем врло успутно у контексту њеног критичког односа према феминисткињама млађе генерације. Како примјећује Андреја Грегорина, која је имала прилику да приступи њеном приватном архиву, „i dalje svjedočimo nekoj vrsti programatskog zaborava tog dijela feminističke historije, prvenstveno zbog njene marksističke tradicije“ (Gregorina 2016).

Као и Вида Томшич, и Марија Шољан борбу за женску еманципацију конципира према поставкама класичног приступа женском питању. У излагању на конференцији у Порторожу, Марија Шољан полази од марксистичке методе проучавања породице, која је кроз историју пролазила кроз различите форме. Она цитира Енгелсово *Поријекло породице...*, као и *Комунистички манифест* (сегмент о разликама између буржоаске и пролетерске породице) (Šoljan 1979, 129–130). Између осталог, наводи одломак из *Поријекла породице...* у којем Енгелс објашњава како социјални преврат нужно доводи до нових трансформација породице и укидања моногамије, или барем њеног капиталистичког облика. На крају Енгелс избјегава замку детерминистичког предвиђања тога како ће у социјализму тачно изгледати породични односи, већ сматра да ће о томе одлучивати нова револуционарна покољења (Šoljan [1976] 1979: 135–136;

такође у: Šoljan 1977, 8–9). Ово мјесто из Енгелсове студије Шољан наводи како би га упоредила са тадашњом ситуацијом у СФРЈ (исто, 136–148).

Пишући из уредничке позиције о промјени концепције часописа *Žena* 1967. године, на десетогодишњицу његовог излагања, Марија Шољан објашњава како је часопис попримио више научни карактер, а подстицај за ту врсту научног истраживања положаја жене долазио је са Запада (Шољан 1977, 5). Сем тих подстицаја, она се експлицитно надовезује на марксистичку мисао, те је занима које су основе промјене приступа женском питању, и посебно, шта је у том погледу „unijela етапа самоуправљања“ у СФРЈ (исто, 6). Овај чланак отвара ставом Кларе Цеткин како је Маркс женама дао дијалектичко-материјалистичку методу, из говора „Што жене дугују Карлу Марксу“: „Unatoč tome što Marx i Engels nisu *posebno* pisali o »ženskom pitanju«, oni su o njemu mnogo pisali i kazali“ (исто, 6–7; такође и на 11). Цитат тог истог текста Марија Шољан употребила је нешто раније и на конференцији у Порторожу (Šoljan 1979, 130). И у овом се наводу примјећује имплицитни одговор феминисткињама на критике о томе да су класични марксисти занемаривали женско питање. Али, с друге стране, и одговор оним дјеловима радничке класе који се противе системском постављању женског питања као унеколико специфичнијег од класног.

Марија Шољан потом даје кратак сажетак Марксових ставова о женском питању из његових различитих списа. Цитира тако *Манифест* и *Капитал*, у којима, пише Шољан, Маркс не показује само како развитак „руши старо“, већ и „пут ка новом“, прије свега у односу на посљедице које има масовни излазак жена на тржиште рада (исто, 7–8). Такође, у преглед укључује одломке из *Свете породице*, *Anti-Dühring*-а, као и чланак о јеврејском питању (исто, 11). Посебно се осврће на Марксово разликовање карактера женског рада у домаћинству, онда када је он имао јавну функцију, и касније, када је постао приватни рад у моногамној породици, из *Критике политичке економије* (исто, 9; такође у: Шољан 1979, 131–132).

Како даље истиче, класици марксизма „neprekidno su isticali da pitanje emancipacije žena ne postoji izolirano, nego je dio krupnog socijalnog pitanja koje će biti riješeno tek nakon pobjede socijalističkog društva“ (исто, 9). Овај став не треба читати у смислу како женско питање може бити одложено за период након револуције, већ да оно *не може* бити ријешно у капиталистичком систему, тј. независно од шире социјалистичке борбе. Односно, док год је капитализма као система заснованог на неједнакости, не може бити ни једнакости за жене, као ни за друге експлоатисане друштвене групе.

У вези са овом темом, Марија Шољан се позива на говор Кларе Цеткин са конгреса одржаног у Готи 1896. године, који се заснивао на тези да жене могу постићи своје ослобођење само у борби цјелокупног пролетаријата (исто, 9–10). Овај, као и нешто ранији говор Кларе Цетин из Париза 1889. године, са сличном идејом о неодвојивости женске од пролетерске борбе, Шољан је наводила и на конференцији у Порторожу (Šoljan [1976] 1979, 130). Ти говори Кларе Цеткин, како је у другом поглављу овог рада било ријечи, узимају се као конститутивни текстови за марксистички приступ женском питању још од времена Друге интернационале.

Током овог периода, од друге половине седамдесетих до краја осамдесетих година, поред марксисткиња попут Виде Томшич и Марије Шољан, званична државна

политика и приступи женском питању по правилу су се позивали на традицију класичног марксизма. На тај начин, успостављањем континуитета са марксистичком историјом, и југословенске самоуправне политике према женама су градиле сопствени легитимитет. У наредним редовима ће укратко бити престављено неколико текстова из те традиције југословенског баштињења класичног приступа женском питању, који су били изложени на конференцији у Порторожу и у часопису *Žena*.

Од друге половине седамдесетих у часопису *Žena* објављено је неколико прегледних текстова о историји марксистичког односа према женском питању. У истом броју у којем је штампан уводни прилог Марије Шољан, издат на десетогодишњицу изласка часописа, објављен је и прегледни рад Маријана Бритовшека. Прилог је написан у форми, за стандардни обим прилога у овом часопису, екстензивнијег историјског прегледа односа радничког покрета према женској еманципацији. Преглед почиње од социјал-утописта и друштвених промјена до којих је дошло убрзаном индустријализацијом током 19. вијека. Помињу се Сен Симон (Henri de Sen-Simon), Фурије и Овен (Robert Owen). Након утопистичке фазе наступа фаза научног социјализма Маркса и Енгелса, па се као преломни текст цитира *Комунистички манифест*, у којем је, како пише Бритовшек, Маркс женама дао важно мјесто „*sutvoraca budućeg socijalističkog režima*“ (Britovšek 1977, 76).

Раздвајање женског покрета на грађански и пролетерски аутор издваја као наредну фазу. Грађански покрет у овом прегледу приказује се као онај који се развијао под геслом равноправности мушкараца и жена, чије су кључне борбе биле за образовање и право гласа (исто, 78). С друге се стране, не без отпора, одвијало укључивање радница у синдикате и радничку борбу (исто, 79). Бритовшек, у вези са тим, скицира сукобе прудониста и Маркса током Прве интернационале. Он објашњава како је, за разлику од конзервативне Прудонове, ипак превладала Марксова идеја да жене не треба вратити у приватну сферу, већ како је потребно подржати и заштитити њихов рад у индустрији (исто, 81). Прва интернационала поклапа се и са изласком првог тома *Капитала*, те Бритовшек коментарише како је Маркс:

„Svojom je znanstvenom analizom proleterski ženski pokret povezaao sa socijalističkim i uključio ga u revolucionarnu borbu proletarijata. Žene su iz tog sažele pouku da socijalizam nije samo ideal već i cilj za koji se valja boriti“ (isto, 82).

Париска комуна, напомиње овај аутор, била је први испит на којем се показало да ли је могуће да пролетерке буду дио радничког покрета. Бритовшек помиње и Бебелову књигу *Жена и социјализам*, као и јачање пролетерског женског покрета у Њемачкој (исто, 82).

Посебно мјесто у овом прегледу заузима активност Кларе Цеткин. Бритовшек цитира одломке из њеног говора на конгресима Друге интернационале и борбе њемачких пролетерки за слободно удруживање, које су трајале петнаест година (исто, 83–84). Као незаобилазна тема везана за период Друге интернационале описује се тадашњи однос између сифражеткиња и радница, као и борбе Кларе Цеткин против покушаја феминисткиња да жене удаље од радничког покрета. Помиње се и како је женски социјалистички покрет у Њемачкој ојачао толико да је на дневни ред конгреса у Готи стављено питање рада жена. На предлог Кларе Цеткин конгрес је прихватио низ захтјева – о проширењу законске заштите радница, упошљавању жена надзорница у

фабрикама, о принципу „једнаке плате за једнак рад“, о потпуној политичкој равноправности жена, о једнаким могућностима образовања и слободи избора занимања за жене, о равноправности у приватном праву (исто, 85). Бритовшек из овог периода издваја упорне покушаје и коначно оснивање првих међународних организација радних жена, конгресе у Штутгарту, Копенхагену, установљивање Међународног дана жена и женски мировни активизам пред и током Првог свјетског рата (исто, 86–90). Овај се преглед завршава почетком Треће интернационале и навођењем савезништва између женских радничких организација и Лењина (исто, 92–98).

На конференцији у Порторожу, класичномарксистички приступ женском питању био је општеприхваћен, како се то види већ из два почетна излагања. Божидар Дебењак, слично као Вида Томшич, отвара излагање позивањем на дугу, стотридесетогодишњу марксистичку историју (Debenjak [1976] 1979, 30). Он поставља задатак тог скупа као онај који у складу са Марксовим и Енгелсовим полазиштем не треба да допусти да се проблематика женског питања „*reducira na parcijalne »aspekte«*“, колико год била важна посебна истраживања, „*njihovo stvarno značenje je upravo u marksističkoj sintezi, koju od njih treba napraviti*“ (исто, 31). Због тога му је и важан поглед у класични марксизам (исто). Он прво полази од односа „природности“ и „повијести“, јер Марксу и Енгелсу истраживање праисторијског развоја, како објашњава Дебењак, служи како би објаснили историчност породице. Потом сажето приказује најпознатије тезе њиховог односа према женском питању из *Манифеста*, *Капитала*, *Поријекла породице...* и осталих канонских текстова.

Издвојени други дио текста Дебењак посвећује односу Маркса и Енгелса према феминисткињама из њиховог доба, кроз три илустративна примјера сусрета са феминисткињама Мари Гег (Marie Goegg, „*generalicom Geck*“), Гертрудом Гијом-Шак, и посебно „*s fatalnom*“ госпођом Викторијом Вудхал (Mrs. Victoria Woodhull) (исто, 38). Што се тиче прве, Дебењак наводи како се Маркс у писму Кугелману није сложио са њеним грађанским ставом како у Интернационали постоји родна неједнакост. Њој је такође писао и Енгелс, објашњавајући да га не занима само формална равноправност сполова (исто, 38–39). Дебењак у овом сегменту излагања највише простора посвећује госпођи Вудхал и њеној сестри, те њиховом погубном утицају, о којем је писао Енгелс у чланку „О Интернационали у Америци“. Оне су својим настојањима оствариле широк утицај, али су наишле на највећи отпор када је Викторија Вудхал хтјела да се у име Интернационале кандидује за предсједницу САД. У ствари, оно што понајвише, и дословно, саблажњава аутора, јесте идеја ових феминисткиња да дају приоритет женској борби и интеркласна солидарност жена, чиме се прекрива „*očita činjenica da kapitalist i kapitalistkinja imaju mnogo više zajedničkog nego kapitalistkinja i proleterka*“ (исто, 39–40).

Овај прилог је занимљив јер поставља основни тон, и даје „задатак“ конференцији да остане на зацртаној, класичној линији у анализи женског питања. Симболично је управо то што посљедњи дио излагања Дебењак посвећује односу Маркса и Енгелса према феминистињама њиховог времена. Већ таквом структуром, уједно се ослањајући на врховне ауторитете, истиче се марксистички анимозитет у односу на (нео)феминистички приступ. Тон излагања још увијек је мање полемички, неголи патронизујућ у дискредитовању феминистичког приступа, за који Дебењак

показује како су га већ Маркс и Енгелс критиковали као недостатан да објасни цјелину женске експлоатације.

И наредно излагање са почетка конференције, Педрага Враничког, још једног филозофског ауторитета тога времена, у истом идеолошком кључу заступа класичне идеје и ограђује се од феминизма, који тумачи у смислу теорије која основни сукоб смјешта на релацији мушкарац – жена, наспрам чега је марксистички приступ досљедан и радикалан у захтјеву промјене друштвене структуре (Vranicki 1979, 44). Занимљиво је што у закључку, објашњавајући како марксизам тежи што мањој контроли приватних односа и како ће у будућем друштву равноправности између жене и мушкарца њихови емотивни односи бити у потпуности приватна ствар, те да неће бити потреба за њиховим правним уређивањем, наводи тезе Еленоре Маркс, која није толико честа референца (исто, 55).

Изузев прилога од стране неофеминисткиња, у свим осталим излагањима на конференцији (касније прештампана у зборнику), цитирају се канонски марксистички текстови, ако не увијек због аргументације, онда барем ради уклапања у доминатни језик скупа. Већина прилога ипак се не бави оригиналнијим теоријским промишљањем ових поставки, већ најчешће конкретнијим анализама положаја жена из угла различитих ужедисциплинарних приступа. Нема ни екстензивнијих историјских прегледа, сем у случају прве половине излагања Марије Шољан, које је раније приказано. А о томе шта је Вида Томшич представила на овој конференцији биће више ријечи у наставку.

Када се само упореди литература коју цитирају неофеминисткиње у односу на остале текстове, очито је колико она одскаче, и како је направљен оштар епистемолошки заокрет. Умјесто Маркса, Енгелса, Кларе Цеткин, неофеминисткиње углавном цитирају англоамеричку литературу тзв. друготаласног феминизма. Такође, у зборнику са конференције у Порторожу феминистички текстови су заједнички груписани у једном, одвојеном сегменту.⁶⁸

Из овог прегледа текстова Виде Томшич, Марије Шољан, излагања у Порторожу и прилогâ у часопису *Žena*, добија се нешто детаљнији увид у континуитет између класичномарксистичког и југословенског приступа женском питању. На класике марксизма ова струја се позива у својим прегледним и аналитичким текстовима. Класичне поставке су предмет проучавања и допуне, али још не и критике. Неке од кључних теза које се преузимају од класика – јесу условљеност родне и класне неједнакости, историчност породице, нужност постојања женских организација унутар пролетерског покрета, и с друге стране, критика буржоаских феминисткиња.

⁶⁸ О позадини организације конференције и објављивања зборника, као и реакцији на учешће феминисткиња, у разговору са Надом Секулић присјетила се Анђелка Милић (Секулић 2012, 787). О овој конференцији пише и у: Milić 2011, 55–56.

4.3. Женско питање као друштвено питање

*Socializem pač niso samo velike in produktivne tovarne,
ampak so to družbeni odnosi, novi medčloveški odnosi*
Vida Tomšič (1980a, 78)⁶⁹

На основу текстова из касније фазе дјеловања Виде Томшич, може се издвојити неколико међусобно повезаних фундаменталних претпоставки југословенског самоуправног приступа женском питању:

- 1) Женско питање није независно од класног, иако то не значи како је оно мање специфично. Организацијски пандан оваквом теоријском ставу јесте постојање издвојених, али не аутономних, женских организација у оквиру, или при широј структури комунистичких партија и других пролетерских организација. Жене су пуноправне чланице у свим аспектима револуционарне борбе и изградње социјалистичког друштва.
- 2) У таквој позицији пролетерске женске организације суочавају се са двоструким притиском. Са једне су стране неразумијевање и реакционарни отпори равноправном женском учешћу у самом радничком покрету. С друге, јачање буржоаских феминистичких идеја које теже поправљању женског положаја у оквиру постојећих капиталистичких система. (Овом другом аспекту посвећен је наредни одјељак 4.4.)
- 3) Еманципација жена, и општедруштвена еманципација, не добијају коначни облик чином револуције и заснивањем новог социјалистичког система. Напротив, изградња социјализма суочава се са многобројним препрекама, што за посљедицу има да је еманципација дуготрајнији процес.
- 4) Изазови југословенског социјализма у постизању потпуне женске еманципације, и у првој фази, као и у времену његовог врхунца седамдесетих, и кризе осамдесетих година, узроковани су не само „заостајањем традиционалне свијести“, већ и дубљим системским неразвијеностима. То се врло пластично показује у праксама феминизације послова и мањем броју жена на водећим позицијама.
- 5) Специфичност југословенског приступа женском питању проистиче из југословенске теорије и праксе самоуправљања. У том смислу се критикују два супротна пола приступа друштвеном положају жена. Сем конзервативног који жену ограничава на приватну сферу, критикује се и етатистички, који намеће рјешења „одозго“.

⁶⁹ „Социјализам нису само велике и продуктивне фабрике, већ су то друштвени односи, нови међуљудски односи.“

- 6) У оквиру Декаде жена УН од 1975. до 1985. године представнице СФРЈ на међународним конференцијама и тијелима, као једне од земаља предводница покрета Несврстаних, бориле су се за то да се женска еманципација постави као горуће глобално питање. Таквим приступом се, метафорично речено, разоткрива тотална структура капиталистичке неједнакости кроз принцип спојених судова. Глобални капитализам узрокује гомилање богатства у центрима моћи и пустошење земаља у развоју, сиромаштво тих држава се рефлектује на погоршање положаја експлоатисаних група. Посебно се погоршава положај жена, које су већ неправноправне.

У прегледима историје односа КПЈ према женском питању, Вида Томшич најчешће наводи дјелове реферата који је изложила на Петој земаљској конференцији, у којем је женско питање поредила са националним, сеоским, омладинским и другим: „Иако женско питање постављамо као део питања о пролетерској револуцији, оно зато није ништа мање посебно питање“ (Томшић 1978а, 27).⁷⁰ Ако се женском питању приступа тако да оно не губи на посебности ни када је дијелом класне борбе, онда комунистичке немају потребе да се одвајају: „Међутим, морамо одмах нагласити да захтеве које жене у данашњем друштву имају као подређени пол, не постављамо као некакве посебне „женске“ захтеве, за које би жене требало саме да се боре, већ као захтеве, као програм борбе свих радних људи [...]“ (исто, 28).⁷¹ Ово ограђивање, које су често понављале и марксистичке претходних генерација попут Кларе Цеткин и Александре Колонтај, превасходно је стратешки усмјерено ка неповјерљивим саборцима из сопствених редова.

Вида Томшич, отварајући чланак о односу КПЈ према еманципацији жена, написан поводом четрдесетогодишњице Титовог предједавања партијом, коментарише како су, због заосталости и традиционализма унутар самог покрета, деценијама „до данашњег дана“ комунистичке партије морале да упозоравају на класну основу дискриминације жена:

„Ипак, због традиционализма, предрасуда и заосталости самих радника, револуционарне радничке партије морале су током много деценија – готово до данашњег дана – истрајно упозоравати на класни, а не на природни извор дискриминације жена, на условљеност и потребу свесне борбе за ослобођење рада, разотуђење људске личности, укидање патријархалних односа у породици у контексту дубоких друштвених промена на путу ка слободној асоцијацији произвођача.

Стога се у свим фазама револуционарне борбе за хуманизацију односа и живота суочавамо са „женским питањем“, са тражењем одговора и решавањем

⁷⁰ „Čeprav postavljamo žensko vprašanje kot del vprašanja proletarske revolucije, zato še ni nič manj tudi posebno vprašanje.“

⁷¹ „Vendar pa moramo takoj poudariti, da zahteve, ki jih imajo v današnji družbi ženske kot podrejeni spol, ne postavljamo kot neкакšne posebne »ženske« zahteve, za katere naj se bojujejo ženske same, temveč kot zahteve, kot program boja vsega delovnega ljudstva [...]“.

проблема проузрокованих дискриминацијом жена у личном, породичном и друштвеном животу“ (Tomšič 1978a, 13).⁷²

На другом, дубљем нивоу, ти традиционализми и стално самооправдавање комунистичкиња, како им намјера није да се боре искључиво за жене, указују на компликованији проблем. Како да раднички покрет успјешно артикулише двострукост женског питања које уједно треба да буде *и опште*, али *и посебно*? (Уп. југословенска (нео)феминистичка теоретичарка Блаженка Деспот управо се бавила критиком појмова општег и посебног који су некритички преузети из Хегелове теорије, што је тема седмог поглавља.) Из (савременог) феминистичког угла намеће се контрапитање – чему константни, вијек и по дуг страх радничког покрета од осамостаљивања жена? Те критике међутим, прескачу неколико корака унапријед. Ако се, засада, анализа задржи на класичномарксистичким позицијама, могућа су барем два одговора:

а) Један – кроз успјешне праксе организовања мање или више самосталних женских огранака унутар комунистичких партија и радничких организација показује се да и поред сталних отпора ипак постоји и константна потреба и отворен простор за признавањем „посебности“ потреба жена као важне политичке групе радничког покрета. У југословенском случају, најуспјешнији примјер таквог организовања несумњиво је АФЖ. Улога женских организације које су га наслиједиле, чија функција је постепено била све више усмјеравана ка идејно-истраживачком раду и мониторингу степена уласка жена у све нивое друштвене стварности, била је унеколико другачија, усклађена са идејама „подруштвљавања“ женског питања.

Несумњиво становиште Виде Томшич с почетка осамдесетих година – тренутак који она сама двоструко одређује као четрдесет година након почетка револуције и тридесет пет година од почетка изградње социјализма – јесте како постојање једне, самосталне женске организације „ne može biti ni sredstvo ni merilo ženske emancipacije, već, obrnuto, da je svestrano učešće žena u svim društvenim aktivnostima, u radu i upravljanju stvarno merilo ženske odnosno opšte ljudske emancipacije“ (Tomšič 1981, 84). На том нивоу развоја, она се пита – која би уопште била улога женских организација, и сматра да представнице самосталних организација не би могле да замијене непосредно учешће жена на свим нивоима (исто, 85). Према логици социјалистичког развоја, додаје она, нестаје потреба за издвајањем жена у посебне организације, јер управо социјалистичко друштвено уређење чини многе проблеме који су до тада били виђени као „женски“, анахроним. Ту прије свега мисли на подруштвљавање послова који су раније били обављани у оквиру приватног домаћинства и падали на терет жене, као брига и нега дјеце и старих, кућни послови и сл. (исто, 34). За њу, међутим, као отворено питање остају квантитативни показатељи неједнаке женске афирмисаности (исто, 84).

⁷² „Kljub temu pa so morale, zaradi tradicionalizma in predsodkov ter zaostalosti samih delavcev, revolucionarne delavske partije še mnogo desetletij – takorekoč do današnjega dne – vztrajno opozarjati na razredni, ne pa na naravni vir diskriminacije žensk, na vzajemno pogojenost in nujnost zavestnega boja za osvoboditev dela, dezalienacijo človeške osebnosti, odpravo patriarhalnih odnosov v družini v okviru globokih družbenih sprememb na poti k svobodni asociaciji proizvajalcev.

Zato se v vseh etapah revolucionarnega boja za humaniziranje odnosov in življenja srečujemo tudi z »ženskim vprašanjem«, z iskanjem odgovorov in reševanjem problemov, ki jih povzroča diskriminacija žensk v osebem, družinskem in družbenem življenju.“

Узме ли се у обзир како су ови посљедњи наводи у ствари дјелови публикације која је била намијењена домаћој публици, али је примарно написана у форми извјештаја за УН, и у контексту све гласнијих феминистичких критика, јасније је зашто Вида Томшич покушава да развије контрааргументе тада све чешћим идејама како би виши степен женске еманципације био постигнут када би постојала јака женска организација. Доиста, захтјев и нужност за укључивањем жена у све друштвене нивое произлази из основних полазишта теорије самоуправљања. Стварање јаке женске организације, из те перспективе, подразумејева корак натраг, или нуђење старих принципа организације у радикално другачијим околностима. Принципи самосталне женске организације можда су се показали ефикасним у класном, капиталистичком систему, у југословенском случају усред изузетних ратних околности и у првим поратним годинама, када је тек требало изградити нови систем. Међутим, према логици Виде Томшич, измјене до којих је дошло у новом социјалистичком систему захтијевале су да праксе женске еманципације буду прилагођене самоуправљању. Све неповољније историјске околности су, ипак, показале како је за идеју подруштвљавања јаз између теорије и праксе, барем у контексту СФРЈ с краја 20. вијека, био непремостив.

Да ли би женама доиста било боље, да ли би имале реалнију друштвену моћ, да су сачуване аутономне организације, што се узима као готово неупитна, подразумејевајућа претпоставка свих потоњих феминистичких интерпретација? Чини се како је та премиса подједнако илузорна, јер није реализована у пракси оног времена, као што је илузорно било инсистирање на досљедности у приступу женском проблему заснованом на теоријски замишљеним, у пракси још непостигнутим, високим нивоом самоуправног развоја. Из тог угла посматрано, и аргументи Виде Томшич – како је прије свега неопходно укључивање жена у свим друштвеним структурама; и неофеминистички – како је женама потребно самостално организовање; у теоријском су смислу подједнако оправдани, и такође, могу до једне мјере бити критиковани. На нивоу теорије, и један и други приступ имају предности и мане, а вријеме када су се те дебате појавиле није погодновало ни једној ни другој тенденцији. Кључни проблем оба приступа биле су реалне околности осамдесетих година, те продубљивање кризе система која је осујетила даљи развој самоуправљања. Убрзо се показало како је тежња ка даљој женској еманципацији била заустављена, чак враћена деценијама унатраг, поновним успостављањем капитализма.

б) Други могући одговор о посебности, односно општости женског питања даје сама Вида Томшич у тексту из 1979. године, који већ у наслову садржи констатацију „Не женско, већ друштвено питање“ (слов. „Ne žensko, ampak družbeno vprašanje“). Она на неки начин обрће почетну поставку да је женско „посебно“, јер полази од премисе како је оно општије, „друштвено“ питање:

„Женско питање је друштвено управо у том смислу, јер се цјелокупно друштво мора реструктурирати, јер оно мора доживјети своју трансформацију у смислу хуманог, људског друштва, друштва за човјека, а не друштва у коме ће човјек бити само радна снага“ (Tomšič 1980a, 85).⁷³

⁷³ „Žensko vprašanje je družbeno prav v tem smislu, ker se mora cela družba prestrukturirati, ker mora doživeti svojo preobrazbo v smislu humane človeške družbe, družbe za človeka, ne pa družbe, kjer bo človek samo delovna sila“.

И у овом објашњењу препознаје се специфичан, самоуправљачки приступ друштву, који Вида Томшич преузима из тадашњих смјерница СКЈ о „стваралачкој примјени марксизма“, који људе дефинише као „стваралачке“ личности (Tomšič 1981, 63):

„U tom preobražaju menjaju se dosadašnje uloge obaju polova. Uloga muškarca i žene u društvu treba sve više da se izjednačava. Razlike o zapošljavanju ne bi smele da zavise od pola, već od znanja, prirodnih osobina i sklonosti. *Prema tome, oslobođenje žene je sastavni deo socijalističke revolucije i socijalističke društvene izgradnje, to je njihova zakonitost.* Ali ni socijalistička revolucija ni izgradnja socijalističkog društva nisu stihijski procesi. U zakonitosti razvitka socijalizma spada i svesno rukovođenje procesom društvenih promena. Afirmacija žena kao ravnopravnih stvaralačkih ličnosti podrazumeva i podstiče promenu bračnih i porodičnih odnosa. Ti odnosi nisu dati jednom zauvek kao »prirodni« (Tomšič 1981, 61).

Прије наставка анализе, на овом је мјесту важно напоменути како је примарно интересовање овог рада управо критичка реконструкција аргументације коју су саме теоретичарке самоуправљања артикулисале како би поставиле сопствене позиције, не социолошко или историјско истраживање тадашњих материјалних околности. Како су оне те теорије износиле не само у академским текстовима, већ и у мање или више пропагандним приручницима, прегледима и сличним публикацијама, ваља правити разлику између једног, више догматичног тона, и концепцијског подтона, на којем се овај први заснива. Зато, и када се помињу границе реалних достигнућа југословенског самоуправљања, текстови су писани у дефанзивнијем ракурсу. Статистике које су приложене у опсежнијим извјештајима, с друге стране, доста пластично приказују изазове еманципације жена у СФРЈ.

Када реконструише послеријатне фазе женске еманципације, Вида Томшич сажима мишљења различитих државних органа, који су се од краја педесетих до средине седамдесетих бавили питањем друштвеног, и посебно економског, положаја жена. И након увођења самоуправљања, жене су и даље остајале ван производног рада или на нископродуктивном раду, због чега су се продубљивале социјалне разлике, док су паралелно са тим, послови у домаћинству наставили да се третирају као искључиво женски. Посебно је, стога, занимљиво како су и тадашње структуре препознале да оволика ширина проблема и неједнакост жене нису само узроковани „заостајањем свијести“ јер: „Savezna konferencija je ponovo naglasila da nije reč samo o zaostajanju u ostvarivanju željenog položaja žena već i o nedovoljnoj afirmaciji radničke klase kroz samoupravljanje“ (исто, 73). Тиме се имплицира закључак како заостајање праксе за теоријом о друштвеном положају жене значи заостајање читавог друштва и препреку остварењу самоуправног социјализма (исто). Заокружује се пун круг – непотпуна афирмација жена лакмус-папир је недовољне еманципације радничке класе у самоуправљању, и на нивоу материјалне „базе“, али и на нивоу „надградње“.

Све до 1980. године, којом се извјештај завршава, показивао се раскорак између улоге жена у цјелокупној друштвеној репродукцији и заостајања њиховог учешћа у процесима одлучивања (исто, 73–74). У извјештају, сем теоријских поставки, којима је посвећен дужи наративни сегмент (што је врло симптоматично, јер је тај аспект у југословенском друштву напреднији, те је за међународни извјештај „јачи“ адут од статистичких података), описује се положај југословенске жене у правном и

економском аспекту; потом се скицирају промјене до којих је дошло у породичном животу установљавањем социјалистичког система; на крају, пише се о екстензивној југословенској међународној сарадњи. Мада се позива на основе научног марксизма, према којем правно изједначавање не искорјењује суштину дискриминације, нити њене посљедице, у извјештају је очито како је баш у том аспекту СФРЈ била врло успјешна. Када је у питању економски пресјек, наводи се како жене активно траже запослење, констатује се да постоји феминизација политика, као и да дохоци жена заостају за мушким (исто, 92–95). Као најбитнија мјера којом би се реаговало на ове тенденције предлаже се подстицање разноврсније квалifikације жена.

Незадовољавајући број жена у органима самоуправљања, политичким органима и организацијама, као и на руководећим мјестима, није резултат само постојећих материјалних околности, већ је уједно симптом слабости самих друштвено-политичких организација, пише Вида Томшич (исто, 84). Тај се проблем, додаје, не би ријешио оснивањем женских организација, нити узрок постојања различитих гледишта о женском питању види „на osnovu pola, već na osnovu klasne, socijalističke, odnosno konzervativističke orijentacije“ (исто, 85). Десет година касније, на крају Декаде жена, Вида Томшич констатује како је немогуће било сакрити недостатак жена на водећим позицијама у СФРЈ, што су примијетиле и друге делегације (Tomšič 1985, 18).

Теорија и пракса југословенског приступа женском питању управо се изграђује у анализи женског аспекта према класном, перципираном као општијем оквиру, али се и с друге стране, степен женске еманципације види као *мјера* општег друштвеног развоја. Не значи то да феминистичке критике млађих генерација нису биле нужне и оправдане, јер је прихватањем класичномарксистичког приступа наслијеђен амбивалентан и никада до краја разријешен карактер „посебности“ и „општости“ женског питања. Међутим, посматрано са дистанце од четири деценије, из марксистичке перспективе, и у писању старије генерације социјалистички примјећује се унеколико комплекснији приступ женском питању од онога како се он доста уопштено карактерисао као „свођење женског на класно питање“. Комплексности и оригиналности тог, југословенског приступа женском питању великим дијелом су резултат утицаја теорије и праксе самоуправљања и на теорију о женској еманципацији. Овај аспект у досадашњим феминистичким истраживањима није чак ни предмет критике, најчешће се специфичности самоуправљања превиђају,⁷⁴ док се критике задржавају на упрошћеној представи класичномарксистичких теза.

Тај, *самоуправни* приступ женском питању, осим што се заснивао на претпоставци о нужности потпуне женске еманципације као „законитости“ социјалистичке револуције и развоја, своју специфичну позицију изграђује критиком двију супротних тенденција. Бюрократско-етатистичко рјешење, слично као и либерално, објашњава Вида Томшич, заговарало је јачање државне контроле у име „виших“, националистичких или технократских циљева (Tomšič 1981, 68–69). Зато је, како каже: „Bila je potrebna neprekidna borba protiv dveju u suštini kontrarevolucionarnih tendencija – anarholiberalističke, koja pogoduje restauraciji građanskog društva, i dogmatsko-birokratske, koja teži ka dominantnoj ulozi države“. За оба је, пише Вида Томшич, симптоматично да:

⁷⁴ Изузетак је, на примјер, први дио текста Анкице Чакардић у зборнику *Kriza, odgovori, levica* (Čakardić 2013).

„problem društvenog položaja žene postavljaju u suštini kao socijalni problemi o kojima treba da se brine država. Međutim, radničko samoupravljanje zahteva da žena zauzme u društvu ravnopravno mesto kao subjekat, kao proizvođač koji na osnovu svog rada odlučuje o celokupnoj društvenoj reprodukciji“ (Tomšič 1981, 35–36; 70–71).

У оквиру излагања у Порторожу, које је у неку руку њен извјештај са конференције УН одржане у Мексико Ситију 1975, Вида Томшич каже како је покушала да расправе о женском положају укључи у оквир ширих друштвених промена (исто, 261). За шта је, сматра она, потребно „izvanredno subtilno poznavanje marksističkih pristupa i stvaralačka primjena marksističkih stajališta u svakodnevnoj borbi“ (исто). Слично као што је за један од разлога писања реферата на Петој земаљској конференцији истакла нужност да се теоријски утемељи женско питање у КПЈ, тако се четрдесет година касније залаже за „суптилно“ познавање марксистичке теорије. Насупрот реакционарних снага попут етатистичких, конзервативних, демагошких, развој друштва и промена односа међу „половима“ не може се завршити само од себе, већ води до ћорсокака „u kakvom su ljudski odnosi u bogatim potrošačkim društvima, čiji su izraz među ostalim i neke feminističke reakcije“, закључује она, мислећи на идеје о „борби између полова“ (исто, 262).

Женско питање није изоловано од других, посебно не у тренутну капиталистичких криза. Када следећи цитат не би био потписан, лако би се могло помислити да га је написала нека од савремених левичарских феминисткиња:

„У тренутку када свијет потреса позната криза капитализма, која је погоршала горуће друштвене проблеме у свијету, као елемент комплексног положаја, као додатни доказ неодрживости старог, као хуманитарно питање, као питање људских права, као питање друштвеноекономског развоја и борбе за мир поставља се *питање положаја жене*“ (Tomšič [1976] 1980c, 105).⁷⁵

Не само да је женско питање схваћено као дио класног, оно је показатељ „неодрживости старог“ међу осталим глобалним проблемима. На тај начин, оно функционише на још једном нивоу, као лакмус-папир за кризу цијелог система.

Трећа карактеристика југословенског самоуправног приступа женском питању (према схеми са почетка овог одјелка) – поред схватања законитости женске еманципације у процесу укупног друштвеног, самоуправног развоја, и отклона од етатистичких и капиталистичких тенденција – јесте интернационализам.⁷⁶ Проглашење Декаде жена УН и писање извјештаја за те потребе представљало је повод за анализу дотадашњих резултата у Југославији када је у питању степен женске равноправности (Tomšič 1981, 153; Tomšič [1976] 1980c, 105).

⁷⁵ „V času, ko svet pretresa znana globalna kriza kapitalizma, ki je še bolj zaostрила pereče socialne probleme v svetu, se kot element kompleksnega položaja, kot dodatni dokaz o nevzdržnosti starega, kot humanitarno vprašanje, kot vprašanje človekovih pravic, kot vprašanje družbenoekonomskega razvoja in boja za mir postavi *vprašanje položaja žensk*.“

⁷⁶ О раду југословенских делегација током Декаде жена писала је Кјара Бонфиљоли, између осталог и у тексту у којем пореди излагања Виде Томшич и Бети Фридан (Betty Friedan) са конференције одржане у Мексико Ситију (Bonfiglioli 2016b).

Југословенска, државна позиција, коју је између осталих сарадница креирала, и можда најистакнутије представљала Вида Томшич, заснивала се на идеји како је женска еманципација могућа само уколико глобални развој буде заснован на принципима равноправности, праведне редистрибуције капитала, деколонизације, пацифизма (Tomšić 1978a, 82). Како је у тадашњем контексту једно од горућих питања било поновни неоколонијални притисак на земље које су тек биле изашле из колонијалног положаја (Tomšić 1979, 238–214), ова југословенска теоретичарка с тим у вези критикује покушај да се положај жене одвоји од „развојних проблема“ (Tomšić 1978b, 160):

„I pored visokog stepena saglasnosti postignutog u MGŽ, o čemu svjedoče prihvaćene odluke o politici i mjerama, time, ipak, nisu prevaziđene suštinske razlike u prilazu pitanju i konkretizaciji mjera. Pošto je riječ upravo o klasnom pitanju, o pitanju oslobođenja rada, različite tendencije u prilazu njegovom rješavanju još dugo će jačati u okviru opšte borbe za progres i socijalizam. Na primjer, bilo je i biće težnji da se položaj žena ponovo smjesti u »dječje cipele« feminizma, socijalnog staranja, da se žena paternalistički patrijarhalno tretira i dalje kao stroj za rađanje, odnosno neraðanje, a uslijedili su i pokušaji parcijalnog i kampanjskog izdvojenog postavljanja socijalnih, pravnih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih sličnih pitanja“ (isto, 161).

Долазак делегација из различитих дјелова свијета на конференцију УН посвећену положају жена, отворио је велики простор за дебате. Наспрам оне коју су заступале Вида Томшич и жене из блока земаља Несврстаних,⁷⁷ биле су нове групе, претежно западних феминисткиња, и као трећа група, представнице из земаља тзв. Источног блока. Из те позиције, представнице једне од земаља у развоју, феминистичка перспектива са Запада, која као „мушке“ теме види расправе о развоју и миру (о томе пише и Šoljan 1977, 16), док неједнакост жена поставља изнад и аутономно од других друштвених неједнакости, за Виду Томшич је била неприхватљива. При томе, она упозорава да није ријеч само о апстрактним дилемама, већ да су то питања од кључног политичког значаја у борби за социјализам. А та борба за њу подразумијева учешће и жена и мушкараца, против класе капиталиста.

Такође, наступи западних феминисткиња о томе како развој и мир нису теме од примарног значаја за жене, већ су их подметнули мушкарци политичари како би скренули пажњу са тема које се доминантно тичу жена (попут кућног рада и опресије у приватној сфери), делегацијама из некадашњих колонија нису могле звучати другачије сем као још један начин колонизаторског говора. Тај колонијални аспект западног феминизма никако не би требало превидјети. С друге стране, постоје и различите феминистичке струје, неке од којих се управо заснивају на критици капитализма и колонијализма. У једном успутном коментару Вида Томшич помиње и, како их назива, боркиње за права жена које се декларишу као феминисткиње, и које „otkrivaju marksističku kritiku diskriminacije žena“, али „uglavnom ipak djeluju usko, ne nalazeći puta

⁷⁷ Године 1977. на Бледу је одржан Десети међународни семинар Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије „Žena i razvoj“. Како га Марија Шољан описује, био је то један од већих и важнијих глобалних скупова о женској еманципацији онога времена, на ком су учествовале 102 представнице националних организација из држава различитих уређења, што значи како капиталистичких, тако и реалсоцијалистичких (Šoljan 1978, 13). Излагања са скупа доступна су у публикацији *Žena i razvoj* (Milinković ur., 1978).

do pokreta na temeljitu promjenu dosadašnjih klasnih struktura ili pak – dokazuju na svoj način slabost klasnih radničkih revolucionarnih pokreta.“ (Tomšič 1979, 244).

У овом, мало опсежнијем цитату, сажима се неколико нивоа анализе који се преплићу у промишљањима и раду Виде Томшич:

„Naime, žene ni u *pojedinoj zemlji* pa ni u *svjeskim razmjerama* nisu jedinstvena struktura, one većinom *dijele sudbinu muškaraca* – seljaka, radnika i intelektualaca, *naroda i rasa* kojima pripadaju. Dalje, *specifične oblike eksploatacije žena* zbog istorijski *nastale podjele rada* među polovima u porodici i društvu nije moguće prevazići bez *učesća žena u društvenom radu*, jer je to nemoguće postići bez *ubrzanog razvoja*, bez mijenjanja materijalne osnove i *načina materijalne i biološke reprodukcije*. Izolovanim isticanjem teškog položaja žena, zatvaraju se oči pred činjenicom ili se time želi prikriti istina da *nije samo u pitanju položaj jednog pola*, jer je položaj žena, zajedno sa polnom diskriminacijom, *sastavni dio položaja radničke klase*, odnosno *svih onih društvenih slojeva* koji su potisnuti, diskriminisani, eksploatisani. Da su, pored toga, žene u eksploatatorskim društvima *robovi robova*, poznato je kao i to da nije bez razloga pitanje poraznog uticaja, npr., politike apartheida na položaj žene i djece postavljeno na dnevni red UN. Sasvim je jasno da je rješenje tog pitanja u likvidaciji rasizma i aparthejda, a ne u postizanju »ravnopravnosti« žena sa muškarcima – žrtvama te i takve nehumane zločinačke politike!“ (Tomšič 1978b, 162).

Аргументи које она износи су редом: i) жене ни у појединачним државама, ни на глобалном нивоу, нису јединствена скупина, ii) раздваја их класна припадност, iii) сем класе, и расна и национална, iv) жене трпе специфичну опресију, v) разлог за то је подјела рада која се одиграла у историји (уп. са Енгелсом), vi) експлоатација жена је немогућа без развоја, мијењања материјалне основе друштва и начина репродукције, vii) истицањем опресије жена изоловано прикрива се чињеница да је она дијелом опресије радничке класе и других експлоатисаних слојева, viii) жене су „робови робова“ (уп. са Бебелом), ix) што значи да оне двоструко осјећају сваку опресију, x) примјер апартхејда, у којем равноправност жена и мушкараца у већ неједнаком, расистичком систему не би допринијела стварној равноправности.

Када се њен приступ овако разложи, корак по корак, јасније је како се истовремено може узети у обзир посебност женског положаја, али га уједно и посматрати у суодносу различитих фактора и нивоа неједнакости. У неку руку, овакав начин анализе јесте претеча савремених приступа попут феминизма за 99%, прије свега због проказивања читаве структуре неједнакости које се међусобно (п)одржавају. С друге стране, препознаје се и копча са класичномарксистичким приступима, и у експлицитним референцама на Енгелса и Бебела, као и у имплицитном закључку да у неједнаком систему жене са мушкарцима могу да буду само подједнако неправне, о чему су већ писале Клара Цеткин и Александра Колонтај. Тако посматран приступ самоуправног југословенског феминизма женском питању, који је настајао у контексту хладног рата, важна је тачка између класичних и савремених левичарских конципирања женског питања.

Десет година касније, сада извјештавајући о конференцији одржаној у Најробију којом је завршена Декада жена, Томшич даје преглед још сложеније глобалне ситуације из средине осамдесетих, која је утицала и на могућност одржавања конференције. У

једном тренутку је и сама конференција била доведена у питање. Према њеном виђењу, на том су се скупу издвојиле три групе представница: прва из развијених земаља Запада, друга из социјалистичких земаља, и на крају, из Групе 77, тј. земаља у развоју. Као главну критику блоку предвођеном САД Вида Томшич износи: „SAD su zahtijevale da Konferencija mora tretirati pitanja žena »nepolitički«. Smatrali su da bi Konferencija trebala ostaviti po strani ova pitanja – iako baš ona predstavljaju glavne prepreke koje stoje na putu unapređivanja položaju žena“ (Tomšič 1985, 14). С овим у вези биле су жалбе и притисци из САД, тадашња администрација (долазак Регана на власт и скретање удесно) није подржала одлуке претходних, тражила је да се декларације не доносе прегласавањем, него само ако се све државе сложе, што би фактички значило могућност вета и сл. (Tomšič 1985, 14–15).

Као разлог који је превагнуо да се конференција ипак одржи, Томшич истиче рад афричких женских покрета за ослобођење од колонијализма и расизма: „Tu se razvio, nastavljajući često oslobodilačku borbu, jak ženski pokret veoma različit po svojoj suštini od ženskih feminističkih pokreta na Zapadu. I unutar feminističkog pokreta u zapadnim zemljama došlo je do novih promjena“ (Tomšič 1985, 15). С тим у вези, помиње Форум невладиних организација, те учешће двије хиљаде жена из САД, које су потписале петицију против Реганове одредбе да: „uskрати fondove za planiranje porodice svim onim zemljama koje imaju legaliziran abortus“ (Tomšič 1985, 15).

И ситуација на овој конференцији, исто као и на почетку Декаде жена, повезује се са кризом и рецесијом. Зато, када се предлажу конкретна рјешења долази до неслагања:

„Kod takve metodologije susreli smo se sa zapadnim konzervativnim stavovima koji su najavljivali da njihov interes nije globalizacija i politizacija problema žena nego da će voditi brigu prvenstveno o onim problemima koji tište većinu žena, a to su: nasilje u porodici, izbjeglice, ruralni razvoj, migranti. I prema našem mišljenju to su problemi koji tište žene, *ali potrebno je da ukažemo na njihove korijene, na izvor tih problema i puteve za njihovo otklanjanje, a to je moguće samo kroz razvoj i iskorjenjivanje uzroka tih prepreka*“ (Tomšič 1985, 17).

Као важно, Вида Томшич истиче што је избјегнуто да се проблеми жена у Стратегијама не схвате поједностављено, да се препреке не виде у мушкарцима, предрасудама, или националним владама које не усвајају правне и друге мјере, већ се указује на структуре које су неоколонијалне, и империјалистичке. У Стратегијама се тражило од влада да као претпоставку прихвате чињеницу како су жене фактори у економици сваког друштва, па је потребно да се праве статистике и индикатори за истраживање положаја жена, према њима потом усвајају закони, који би могли побољшати образовање у корист „полне“ равноправности (Tomšič 1985, 17). На конференцији је за захтјеве Групе 77 да високоразвијене земље престану са притиском на оне у развоју, гласала већина држава, док је блок око САД био уздржан. Даје се упечатљив примјер: „U Strategijama je bila okrenuta pažnja na negativne posljedice pojedinih oblika planiranja porodice, kada npr. pojedine transnacionalke isprobavaju kontracepcijske medikamente na ljudima u zemljama u razvoju. Prihvaćeno je bilo da je populaciona politika sastavni dio razvoja, a nikako nadoknada za rješavanje problema razvoja“ (Tomšič 1985, 20). Осим Вида Томшич, на конференцији у Најробију учествовала је и Милка Планинц, која се у име југословенске декларације и обратила скупу (Tomšič 1985, 22).

Интернационална перспектива тако представља посљедњи дио слагалице, који омогућава да се у југословенском, самоуправном приступу женском питању успостави нит од најпосебнијег нивоа положаја сваке конкретне жене као стваралачке чланице радног колектива, преко еманципације жена у социјалистичкој Југославији, до глобалног супротстављања колонизујућим капиталистичким обрасцима. Константа овог покрета јесте идеја о нужности социјалистичке борбе за егалитарно друштво, али и упозоравање на посљедице уколико раднички покрет не постави женско питање на систематичан начин, ако не укључи најшире слојеве жена и не позабави се женском еманципацијом на свим нивоима.

4.4. Одмак од буржоаског феминизма

Као и у случају марксисткиња које су утемељиле класични приступ женском питању током Друге и почетка Треће интернационале, Вида Томшич своју позицију изграђује не само у односу на раднички покрет, већ и критички се дистанцирајући од (буржоаских) феминисткиња. Она се са феминистичким струјама сусрела на почетку своје активности, пред Други свјетски рат и у познијим годинама, од седамдесетих, што се поклапа са два тзв. таласа феминизма. Дјеловање Вида Томшич и њене генерације у том „међупериоду“ између „таласа“ један је од аргумената у прилог томе како је троталасна подјела неодговарајућа за југословенски контекст. Наиме, та подјела прескаче периоде који су, и до данас, највише допринијели женској еманципацији на овим просторима.

У реферату из 1940. приоритет Вида Томшич био је да се успоставе основне теоријске премисе женског радничког покрета, дистанцирањем од буржоаског феминистичког покрета који је у том контексту критиковала зато што је: а) био за *status quo*, односно, против револуције, б) и зато што је као кључне непријатеље постављао мушкарце. То мјесто из њеног реферата цитира се и међу савременим истраживачицама, како би се објаснио „антифеминистички“ став КПЈ. У тим тумачењима, ипак, тадашњи контекст се готово у потпуности превиђа. Посебно чињеница како се управо пред Други свјетски рат показала немоћ феминистичког покрета да подржи радикалне струје млађих комунисткиња. У пракси се потврдило оно о чему је писала још Александра Колонтај (уп. са другим поглављем дисертације), како буржоаске феминистичке организације суочене са избором између радикалне промјене друштва или очувања постојећег покрета немају интереса да подрже револуције, те се зато и повлаче.

Присјећајући се овог периода четрдесет година касније, Вида Томшич признаје допринос феминистичког предратног покрета, али и указује на његова ограничења:

„Feministički pokret je nesumnjivo i u našoj zemlji uticao na buđenje shvatanja da je diskriminacija žena neodrživa, a posebno da je neodrživo zapostavljanje njihovog obrazovanja. Ali ostajući u okvirima postojećeg buržoaskog društvenog sistema, vodeći borbu protiv muškaraca i smatrajući da su njihove društvene privilegije i predrasude glavna smetnja za ravnopravnost žena, feministički pokret je potpuno

zanemarivao klasnu suštinu neravnopravnosti žena. Tako je ovaj pokret ostao izolovan od većine žena, koje su zbog sve surovije eksploatacije postepeno shvatale da je njihova sudbina nerazdvojno povezana sa sudbinom radničke klase, kojoj one pripadaju, i da svoje oslobođenje mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa svojim drugovima radnicima, seljacima i ostalim potlačenim slojevima [...]

Među ženama koje je okupio – a to su bile većinom gradske žene iz srednjih slojeva i deo intelektualki – unekoliko je ipak doprinosa rađanju saznanja o neravnopravnosti žena. Ali kako su se klasni sukobi zaoštravali tako je i feminizam, izdvajajući žensko pitanje iz celine gorućih društvenih problema, objektivno sve više navrtao vodu na mlin buržoazije“ (Tomšič 1981, 18–21).

У наставку Вида Томшич напомиње како се комунистичка партија, за разлику од осталих политичких актера, једина од почетка залагала за равноправност жена. Према томе, окренутост женама није био само стратешки додатак програму, већ једна од кључних дистинктивних политика радничког покрета (уп. са коментарима Александре Колонтај и Кларе Цеткин). И други је њен коментар, о томе како феминистички покрет није успио да окупи броније чланство, због класних разлика међу женама, такође карактеристичан за класичномарксистички приступ. Имплицитно, коментаром се подразумева како се покрет обраћа привлегованијим слојевима, јер се програмом ограничавао на реформу унутар постојећег система (исто, 21). Узме ли се у обзир како је и сама Вида Томшич била високообразована, а и њене другарице су такође биле студенткиње, ову критику не треба читати као пуки антиинтелектуализам, већ као критику програма тзв. буржоаског феминизма.

Касније, и у измијењеним околностима након Другог свјетског рата, она уочава континуитет у приступу феминистичких струја које капиталистички свијет примарно критикују као „мушки“, а не класно подијељени свијет: „*Glavna karakteristika i tog novog – nakon II svjetskog rata nastalog feminističkog pokreta – jeste u tome da uglavnom ne doseže dalje od pitanja o odnosu među spolovima – a zanemaruje klasno pitanje*“ (Tomšič 1979, 244).

Као што је улогу феминисткиња пред Други свјетски рат видјела у освјешћавању „неодрживог“ положаја жена, тако и касније напомиње како је током Декаде жена неофеминизам обезбиједио важну документацију о дехуманизујућим капиталистичким праксама. Такође је, према њеном виђењу, допринио и другачијој валоризацији рада у домаћинству, и уопште рада који обављају жене. Међутим, феминистичке одговоре на проблеме које уочавају сматра недовољним, јер се баве посљедицама, а не узроцима неједнакости. За Вида Томшич, као марксисткињу која је полазила са класичних позиција, „one su prijedlozima o tome kako izmijeniti taj položaj ipak vukle nazad, jer su zapravo – htjele to ili ne – objektivno branile dosadašnji svjetski sistem, dosadašnje društvene strukture“ (Tomšič 1979, 245).

Кључна критика нових феминистичких покрета од стране Виде Томшич (слична замјеркама које су буржоаском феминизму раније, почетком 20. вијека, износиле Клара Цеткин и Александра Колонтај), односи се на то да оваквим приступом неофеминисткиње заклањају класне разлике, намећући „полне“ подјеле. Конкретне политичке импликације става да су „полне“ разлике за женску неједнакост приоритетније од класних су: „Takvim postavljanjem zapravo samo razdvaja radne žene od njihovih suboraca i klasnih saveznika, ženama – a i muškarcima – zaklanja prave klasne uzroke iskorištavanja i ne može ponuditi platformu za borbu protiv korijena diskriminacije

među ljudima“. За социјалистичке приступе примарна намјера је успоставити јединствен фронт борбе са мушкарцима, а у циљу изградње нових егалитарних друштвених односа, који су могући у бескласном друштву (исто, 246).

И Марија Шољан критикује феминисткиње на сличан начин. Зато у чланку објављеном на десетогодишњицу часописа *Žena*, након што је скицирала основне тезе класика о развоју породице, пише о тадашњим тенденцијама у приступу женском питању. О феминисткињама каже:

„Bit je njihova parola: borba spolova s ciljem »radikalnog odbijanja« potčinjenosti žena. [...] bilo je očito da su polazni stavovi, oblici i metode borbe tih dviju skupina žena [Мисли се на феминисткиње наспрам приступа жена из социјалистичких и земаља у развоју на конференцији у Мексико Ситију; прим. Н.Б.] potpuno oprečni. Ne shvaćajući klasnu bit »ženskog pitanja«, feministkinje nisu uspjele pridobiti za svoje stavove žene koje su na svojoj zastavi imale progresivne ideje o zajedničkoj borbi svih ljudi za mir i progres“ (Šoljan 1977, 16).

У наставку прегледа се експлицитно позива на Клару Цеткин: „One (а i mnogi drugi) ne shvaćaju ono što je Clara Zetkin pisala: buržoaski feminizam *ne samo ne želi nego i ne može* izvojevati socijalno oslobođenje proleterskih žena“. Феминизам је, додаје, неспособан да ријеша проблеме на које је њемачка комунисткиња упозорава, проблеме који настају када жене постану правно и социјално изједначене са мушкарцем, али у овирима неегалитарног сисема (исто).

И поред критика, из уредничке позиције објашњава како се у *Ženi* објављују феминистички текстови, јер они добро објашњавају потлаченост жена и њихову другоразредну улогу у друштву. Такође, констатује како феминистички покрет у свијету није хомогена цјелина ни по организованости и по схватању женског питања, па у том смислу ни идеја „борбе против мушкараца“ није заступљена подједнако у тако разноликим покретима (исто, 16). Од тада савремених теоретичарки и теоретичара који су се бавили анализом положаја жене, она истиче Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir), Херберта Маркузеа (Herbert Markuse), Макса Хоркхајмера (Max Horkheimer), Маргарет Мид (Margaret Mead) и Анрија Лефевра (Henry Lefevre) (исто, 18–19).

На крају овог чланка она даје и једну занимљиву напомену, која се тиче именовања различитих женских покрета:

„Osim toga i termin »feminizam« unosi zabunu. Nerijetko se sve, pa i progresivne organizacije žena, nazivaju feminističkim. Znamo, a i Meksiko je to pokazao, da se progresivne organizacije žena i feministički pokreti po svojoj idejno-teorijskoj orijentaciji te cilju i oblicima borbe ne mogu izjednačiti“ (исто, 17).

Како Марија Шољан полази из класичне марксистичке перспективе, за њу феминизам као појам остаје везан уз либералне покрете, тзв. „буржоаски“ као одређење се подразумева. Због тога и даје примјер конференције из Мексика, на којој је феминизам био коришћен као термин од стране учесница са Запада. У крајњем, тај термин је оптерећен колонијалним значењем, због чега и данас неке боркиње за женску еманципацију, из различитих дјелова свијета, радије своје покрете називају покретима за ослобођење жена (уп. са дефиницијама социјалистичког феминизма из других поглавља).

Та напомена један је од разлога због којих се у овом раду класичномарксистички покрети не називају „феминистичким“, иако се посматрају као важна референтна тачка у историји развоја левичарских феминизама. С друге стране, термини временом добијају различите нивое значења, па би се могло и аргументовати да је оправдано све ове покрете називати феминистичким. Међутим, овакав избор везан је и за друге разлоге. Прије свега, зарад праћења историје смјене генерација у покретима који настају на пресеку женске и радничке борбе, а које се огледају и у промјени начина именовања, од женског питања (са и без наводника) до феминизма (са различитим левичарским одређењима), као и с тим у вези, зарад терминолошке прецизности.

Тај југословенски пут од (критике) женског питања до социјалистичког (нео)феминизма тема је наредних поглавља – а прије тога, као општи теоријски оквир, видјећемо како се однос феминизма и марксизма конципирао у савременим тенденцијама од тзв. другог таласа феминизма на Западу до актуелних приступа.

5. Љевичарски феминизми од друге половине 20. вијека до данас – кроз метафору брака⁷⁸

*Drugim rečima, žene su sa levicom u ovome veku dobile i izgubile mnogo.
Ali, koliko god kratkotrajna, ta ljubavna afera je
zauvek izmenila stanje ženske samosvesti.
Svetlana Slapšak (2000)*

Предмет овог сегмента рада јесте анализа тенденција од тзв. другог таласа феминизма до савремених приступа који се баве напетим и динамичним односом феминизма и марксизма. Ријеч је о другој струји мишљења, која је поред класичних приступа, утицала на југословенске социјалистичке феминисткиње. Откако је Хајди Хартман 1979. године објавила текст под насловом „Несретни брак марксизма и феминизма: ка прогресивнијој заједници“ (енгл. “The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union”), однос феминизма и марксизма најчешће се у литератури сликовито описивао помоћу брачне метафоре. Стога је и анализа многобројних варијација те метафоре један од начина да се, такође метафорично говорећи, кроз врло специфичну нит повежу разасуте тачке, како би се реконструисала путања односа ова два теоријска и уједно активистичка покрета.

Праћењем промјена у начину на који се мијења метафорични језик, објашњавају се суптилне разлике и преплитања социјалистичког, марксистичког, материјалистичког, интерсекционалног феминизма и теорије социјалне репродукције. Анализирају се вишеструки нивои значења које носи избор ове метафоре, њене предности и ограничења када се користи како би се означио однос два теоријска концепта, као што су у овом случају феминизам и марксизам. Уједно, отвара се и питање односа марксизма и феминизма данас, те тога каква метафора нам је данас одговарајућа – и да ли нам је уопште потребна – да мислимо о овом односу.

Како би се приказале етапе развоја ових струја, на које су сем теоријских дебата утицале и бурне друштвене промјене с краја 20. и почетка 21. вијека, текстови су бирани тако да је барем по један објављен у свакој од претходне четири деценије – од првог из 1979.⁷⁹ до посљедњег из 2019. Из осамдесетих су одабрани зборник *Women and Revolution* (ed. Sargent 1981) и студија Блаженке Деспот *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (Despot 1987). Из периода „краја историје“, тј. деведесетих година, текст

⁷⁸ Ово поглавље дисертације је изложено на конференцији *Феминизам и левица: некад и сад – историја и пракса спорова и контроверзи* на Филозофском факултету Универзитета у Београду у новембру 2019. године и објављено у темату часописа *Антропологија* бр. 20, св. 1 (Bobičić 2020).

⁷⁹ С тим да је прва верзија овог текста, коју је Хартман писала у сарадњи са Ејми Бриџис (Amy Bridges), међу круговима социјалистичких феминисткиња почела да циркулише од 1975. У овом тексту цитира се прештампано издање, које је дио зборника *Women & Revolution* (ed. Sargent 1981).

Shelton & Agger (1993), а из двијехиљадитих текст Bryson (2004). Текстови објављени током посљедњих десетак година, који су такође укључени у овај избор, јесу Arruzza (2013), Cock & Luxton (2013), Fraad (2015) и Alexander & al. (2019).⁸⁰

Ова метафора се јавља у два вида: једном, којим се описује неједнак однос феминизма и марксизма, и другом, којим се кроз метафоричан језик осмишљавају другачији, потенцијално егалитарнији типови савезништва. Хронолошким прегледом се показује како се временом доминација првог типа метафоре у литератури умањује, те како се посљедњих година све више развијају нове концепције овог односа, које се удаљују од бинарног, „романтичног“ модела оличеног у изворној брачној метафори.

Такође, анализом промјена метафоричког језика добија се увид у двије кључне карактеристичке љевичарских феминизама. Прије свега, ови покрети настоје да развијају концепте који би што је могуће обухватније објаснили међузависност различитих типова опресије. Они испрва полазе од класне и родне неједнакости, али их потом проширују и анализама расне, сексуалне и других типова неједнакости. У раду се ове дубље теоријске промјене прате кроз fine вариације у самој метафори брака којом се концептуализује љевичарски феминизам.

Затим, како готово све ауторке и аутори анализираних текстова наводе, њихов циљ није само теоретисање у вакууму, већ друштвени ангажман, који у повратној спрези утиче и на теорију. Зато се развој ових праваца чита и у контексту ширих друштвених промјена које су имале директног утицаја на феминистички и љевичарски покрет осамдесетих и деведесетих година 20. и првих деценија 21. вијека. Метафора „несретног брака“, тако, појављује се у тренутку када прогресивни покрети доживљавају контраудар од конзервативних струја и када замире револуционарни ентузијазијам. Након тог периода уследио је период „краја историје“, а потом, у посљедњој деценији, и поновни заокрет улијево.

Формално гледано, текстови су разнолики. Међу њима највише има академских чланака публикованих у часописима или као прилози у зборницима, али је укључен и зборник текстова у цјелини посвећен дебати о односу феминизма и марксизма, те једна студија о женском питању и самоуправљању, као и сажет уводник о историји досадашњих веза феминизма и марксизма. Додатни критеријум за избор текстова био је да они већ у наслову садрже кључну метафору брака. Између осталог, зато што истицање ове метафоре у наслову најчешће значи да је и фокус текста уско везан за дебате о односу феминизма и марксизма. У неким случајевима, он је употпуњен и прегледом тачки спајања и удаљавања динамичних историја покрета за радничка права с једне и покрета за женску еманципацију с друге стране. Други, практичнији, разлог јесте тај што би било готово немогуће пронаћи и поменути све оне многобројне текстове у којима се само успут помиње брачна метафора, без даље разраде или полемике о односу феминизма и марксизма. Изузетак је направљен само у карактеристичном случају студије Блаженке Деспот. Иако метафора није садржана у наслову, ова студија је незаобилазна због тога што даје увид у југословенску перспективу. Тиме се, с једне стране, контекстуализује традиција љевичарских феминизама са ових подручја, на коју се и садашња истраживања могу надовезати, а

⁸⁰ У раду се укратко помињу још три текста која такође варирају брачну метафору: Carver (2009), Fraad (2015) и Cordero (2019).

која је у претходном периоду често била занемарена. И друго, југословенско искуство је значајно и шире од локалног контекста, јер представља специфичну варијанту развоја феминистичке теорије у контексту самоуправног социјализма.

5.1. Осамдесете године: настанак метафоре и почетак дебате

У овом сегменту биће ријечи о зачетку дебате о односу између феминизма и марксизма. Метафора иницијално настаје из потребе да се сликовито опише неједнак положај левичарских феминисткиња унутар доминатно мушких покрета нове левнице. Она се на другом нивоу односи на настојања социјалистичких феминисткиња да конципирају теорију којом би се објаснили међузависност родне и класне опресије.

Дебату отвара текст Хајди Хартман, у којем је први пут искоришћена ова метафора. Он почиње *in medias res*:

„‘Brak’ marksizma i feminizma lični na brak muža i žene opisan u engleskom običajnom pravu: markizam i feminizam su jedno, a to jedno je marksizam. Nedavni pokušaji da se marksizam i feminizam integrišu, ne odgovaraju nama feministkinjama, jer feminističku borbu podređuju ‘široj’ borbi protiv kapitala. U skladu sa našim poređenjem, pitanje je: treba li nam zdraviji brak ili možda razvod?“ (Hartmann 1983, 179).

Метафора је ефектна баш зато што је сугестивна и сликовита. С друге стране, баш због те лаконске ефектности она је подстакла најразличитија тумачења и покренула многобројне дебате у новим правцима. Традиционално схваћен брак, као концепт који је предмет сталне феминистичке критике, стога није приказан као позитивна пракса. Напротив, Хартман га метафорично користи да би изразила неправедност односа марксизма према феминизму, иако се и у овом односу, као и од сваког „брака“, очекује да буде заједница равноправних. У ствари, кључни проблем који она износи на почетку текста, и који је кључно мјесто спорова феминисткиња другог таласа левичарске провенијенције у односу на њихове саборце из нове левнице, управо јесте третман женске еманципације као секундарне.

За Хајди Хартман ова је метафора погодна јер одговара основној идеји текста, тзв. двосистемској теорији, којом се капитализам и патријархат тумаче као два упоредна, али независна система, која се међусобно „погоршавају“. Према тој теорији оба та система неједнакости утичу на лош положај жена у савременом капиталистичком систему.⁸¹

Стога, два су правца и њене критике када су у питању тадашње теоријске тенденције којима се објашњавала потчињеност жена у капитализму. Хартман прво

⁸¹ Другачијег става су Ferguson & Folbre (1981), који указују на то да се интереси патријархата и капитализма често не поклапају.

износи критику класичних марксистичких приступа тзв. „женском питању“,⁸² које према њеном мишљењу никада није „феминистичко питање“. Феминистичко питање, сматра ова ауторка, усмјерено је ка разлозима „полне неједнакости“ између жена и мушкараца, мушке доминације над женама (Hartmann 1981a, 3; 11). Постављајући директно питање – Ко профитира од женског рада? – она пластично указује на чињеницу да у капитализму интереси жена и мушкараца нису исти. Одговор који даје јесте да од женског рада свакако користи имају капиталисти, али свакако и мушкарци који као мужеви и очеви профитирају од кућног рада (исто, 9–10). Како марксистички приступи занемарују круцијални аспект женске подређености, који се односи на патријархални поредак, пише Хартман, то се одражава и на њихове појмове који су „полно слијепи“ (енгл. „sex-blind“)⁸³ (исто, 10). Марксистичка анализа зато, аргументује ова ауторка, не даје одговор на питање зашто су баш *жене* подређене мушкарцима у приватној сфери и изван ње, а не важи обратно (исто, 10–11). У другом смјеру, њена критика се осврће на радикалнофеминистичке приступе, као аисторијске. Ако је, стога, марксизам неадекватан, а радикални феминизам недовољан, онда је потребан нов категоријални апарат, закључује Хартман (исто, 29).

Зато је намјера двосистемске теорије да превазиђе ограничења оба ова приступа. На тај начин, према Хартман, отвара се пут ка потенцијално „прогресивнијој заједници“ феминизма и марксизма. Међутим, текст се не завршава у тону „помирења“, већ се фокус помјера на будуће активности феминистичких социјалисткиња (енгл. *feminist socialists*), како их ауторка назива (исто, 33). Она упозорава да феминисткиње не смију, као много пута до тада, да одустану од својих феминистичких циљева. Напротив, како „мушкарци имају да изгубе више од својих ланаца“,⁸⁴ они су склонији очувању *status quo*, док су жене мотивисаније да мијењају систем, оне знају *за шта* се боре (исто, 32–33).

Прије преласка на непосредне одговоре које је текст по објављивању подстакнуо, важно је указати на још један, мање очигледан аспект којим је избор брачне метафоре од почетка праћен. Наиме, одабир ове метафоре, чак и у критичком тону, значајно ограничава перцепцију односа феминизма и марксизма на „љубавни“, зависни, конзервативни, бинарни однос. Због тога већ и у првом тексту метафора захтијева допуну у виду замишљања алтернативе таквој заједници. У наслову Хартман истиче захтјев ка „прогресивнијој заједници“,⁸⁵ а у самом тексту наводе се опције „здравијег брака или развода“. Одабиром придјева „несретни“ брак, у контрасту према „здравом“,

⁸² Ова се синтагма најчешће пише под наводницима, о чему има више могућих тумачења и што зависи од контекста. За циљеве овог текста посебно је занимљиво оно које развија Блаженка Деспот и које се односи на југословенски контекст. У раније поменутој студији, она пише како се наводници користе у складу са догматским тумачењима, према којима је женско питање схваћено као *quasi*-питање, као оно које је у ствари подведено под радничко као опште (Despot 1987, 109). С тим у вези Анђелка Милић наводи како синтагму женско питање треба „*prihvatiti pod navodnicima, kao skraćeni naziv za jednu tematski raznovrsnu skalu pitanja koja su pokrenuta. Ovom napomenom želimo da na početku istaknemo vlastitu rezervu prema smeštanju читавог комплекса под „rubriku“ žensko pitanje*“ (Milić 1981, 4).

⁸³ Иако се у савременијим теоријским дискурсима избегавају овакве конструкције, које имплицитно репродукују стереотипе ејбилизма (енгл. „Ableism“), будући да су у питању текстови с почетка осамдесетих, и како је и сама тема овог текста приказ развоја прогресивних теорија, они су остављени у оригиналу, у складу са тадашњим праксама.

⁸⁴ „Men have more to lose than their chains.“

⁸⁵ У коначној верзији за објављивање, додат је наставак „ка прогресивнијој заједници“, којег није било у претходним (према: Vogel 1981, 196).

она као да допушта могућност да се ова два теоријска и активистичка правца, уједно аутономна, али и у заједници, повежу на равноправнији начин. Зато ова метафора и одговара њеној двосистемској теорији.

Међутим, и у њој се, као и у двосистемској теорији лако уочава напетост и својеврсна апорија која настаје из односа који би у исто вријеме требало да се заснива на аутономији, али и на заједништву. Тај однос би у идеалним условима требало да буде и општи, али и сензитивисан за посебности потреба различитих друштвених група – у овом случају, жена. Такође, ова подвојеност је симбол дословне расцијепљености социјалистичког феминизма, који је и као теорија, али и као активистичка пракса, настајао на размеђи два покрета чији се циљеви често нису поклапали, и то највише због патронизовања феминисткиња како у пракси, тако и феминистичких анализа у теорији. Па иако се текст завршава наговјештајем алтернативе, она подразумева да женски покрети буду предводници промјена. Нема ни закључног разрешења метафоре, али се наслућује да прогресивнија заједница изискује системско редефинисање односа, да дотадашњи „брак“ постаје немогућ.

Сличне (не)могуће или чак контрадикторне тежње понављаће се и у већини потоњих текстова, па ће пролиферације метафоре ићи у два правца. У једном, оне ће се односити на опис неравноправности између феминизма и марксизма. А у другом, на конципирање и замишљање алтернатива. Иако се у више текстова, по принципу контраста, помиње и један и други тип метафоре, тек су са промјеном овог односа „набоље“ посљедњих година све развијеније и метафоре егалитарнијих алтернатива. Са замишљањем алтернативе у вези је и проширивање теме са дебате о теоријској концепцији овог односа, на то какве реперкусије динамика између тежњи феминистичких и марксистичких покрета има у активистичким праксама. Ако је савезништво међу њима неопходно, ове су теоретичарке поставиле питање под којим условима је оно могуће и задовољавајуће за обије стране, посебно за ону феминистичку која није имала једнак третман.

Описом ширег контекста и лоших искустава феминисткиња из савезништва са новољевичарским покретима у периоду од краја шездесетих година Лидија Сарџент (Lydia Sargent) отвара зборник текстова *Women and Revolution*, у којем су сакупљени текстови који из различитих феминистичких струја полемишу са Хајди Хартман. Зборник излази 1981. године, када и Роналд Реган (Reagan) долази на власт, чиме почиње конзервативни друштвени заокрет. Уводничарка и уредница зборника, с тим у вези, свој текст симболично насловљава „Жене и мушкарци нове левнице: медени мјесец је завршен“ (енгл. “New Left Women And Men: The Honeymoon Is Over”). Као централно питање зборника она поставља могућност различитих феминистичких струја да постигну једнакост у лијевим/прогресивним покретима у којима је доминантна идеологија марксизам, и допуњује га питањем о могућности да се постигне родна једнакост у будућим друштвима која би била организована на основу марксистичке теорије и праксе (Sargent 1981, x).

Изазове у сарадњи са новољевичарским покретима она издваја на два нивоа. Један, који се тицао свакодневних активности, сажима у фразу „ко чисти канцеларију“. И даје очекиван одговор – жене. Оне обављају позадински, невидљиви рад у организацијама, док су истовремено патронизоване, ућуткиване, скрајнуте, и изложене различитим праксама родно заснованог насиља, наводи Сарџент (исто, xi–xvi). Други

ниво Сарџент види као теоријски. У том аспекту највећи изазов, додаје, огледа се у настојању феминисткиња да развију нову теорију која ће превазићи суженост марксистичке терминологије, коју су доминантно користили мушкарци у покрету, а како би објасниле специфичност женске опресије. Како, дакле, развити теорију којом ће се објаснити значај репродукције, породице и сексуалности „као централне у текућим анализама и будућим визијама“ (исто, xviii), Сарџент види као средишње питање.

Прилог овим настојањима, а полазећи од критике двосистемске теорије, дала је и Ајрис Јанг (Iris Young). Како се синтагмом „иза несретног брака“ (енгл. „beyond the unhappy marriage“) у наслову њеног текста упућује, она жели да превазиђе „брачну“, имплицитно двојну концепцију. Замјерка од које полази чини се готово саморазумљивом – уколико су патријархат и капитализам до те мјере међусобно условљени, зашто би уопште постојала аналитичка потреба да се одвајају (Young 1981, 47)? Зато предлаже да се капиталистички патријархат анализира као јединствен систем, чија је основна карактеристика (енгл. *core attribute*) опресија над женама (исто, 44).

Она критикује двосистемску теорију, у којој се примјећује да су марксистичке категорије „полно слијепе“, али се ипак некритички преузимају претпоставке о материјалној бази и односима производње као родно неутралним. Све док покушава накалемити феминистичку теорију на основе које нису сензибилисане за род, Јанг сматра да ће „брак“ између феминизма и марксизма „бити несретан“ (исто, 49). Супротно таквим поставкама, Јанг развија метод феминистичког историјског материјализма. Како би објаснила начин функционисања капиталистичког патријархата, она уводи концепт родне подјеле рада (енгл. *gender division of labor*) (исто, 50). Тиме се интервенише директно у „тврде“ марксистичке појмове, а феминистичка анализа показује се не више као додатак, већ као конститутивна.

Као и у случају претходна два текста, и ова теоретичарка прави скок између теоријских дебата у виду захтјева да женска опресија буде интегрална марксистичкој анализи и стратешког активистичког питања (исто, 56). Према дуалној теорији, дакле, патријархат и капитализам су два система, објашњава Јанг. То за последицу има да се у активистичком покрету патријархалном репресијом баве жене, па тај проблем најчешће остаје по страни. Али, ако се овакво виђење преформулише тако да се покаже да је улога жене као секундарне радне снаге средишња за капитализам (била и у току прошлог развоја, али и данас), „(...) онда је борба против опресије жена и наша маргинализација у овом друштву сама по себи антикапиталистичка“ (исто, 64–65).⁸⁶ На то се надовезује њена разрада кључне метафоре: „Тренутно, у овом браку, ми смо попут злостављане секретарице која такође мора да обавља и сав кућни рад“ (исто, 65).⁸⁷

На аргумент о „полно“ и „родно слијепим“ категоријама, наставља се и писање Сандре Хардинг (Sandra Harding). Она одлази и корак даље, па марксистичке категорије види не само као „полно слијепе“ већ као сексистичке (Harding 1981, 137). Она такође критикује Хартман јер умањује значај жена у револуционарним борбама, те закључује

⁸⁶ “[...] then the struggle against the oppression of women and our marginalization in this society is itself anticapialist.”

⁸⁷ „In this marriage we are presently like the harries secretary who also has to do all the housework at home.”

како жене треба да преузму вођење револуције, како би се превазишла чињеница да мушкарци репродукују и капитализам и патријархат кроз различите врсте опресивних односа са другима (исто, 159).

Подстицај за многобројне реакције које је изазвао текст Хајди Хартман добрим дијелом је везан и за то што су у њему отворена и наговијештена нека од чворишта која су друге теоретичарке даље могле да, метафорично речено, расплићу. Такође, Хартман је осмислила образац који је било могуће варирати, узимајући у обзир различите перспективе. Уосталом, и сама брачна метафора је отворен образац, инспиративан за варирање, дебате, и у крајњем, за превазилажење. Као што је то био случај у претходном примјеру, када Јанг на саму двосистемску теорију примјењује исти образац као што је Хартман примијенила на марксизам, како би је „надишла“. Потом су, опет према сличном кључу, настали текстови који указују на значај сексуалности, која је занемарена, исто као што је, како се то најчешће сматрало и женско питање маргинализовано у марксизму (Riddiough 1981).

Логичан сљедећи корак развоја теорија о односу феминизма и марксизма, као и брачне метафоре, значио је увођење црначке перспективе. Као некомпатибилни *menage à trois* Глориа Џозеф (Gloria Joseph) види однос концепата класе, рода и „расе“. Затим додаје како Хартман не помиње дијете настало из инцестуозног односа патријархата и капитализма, које је сада одрасло. То дијете је расизам (Joseph 1981, 92). Џозеф концепте које је Хартман поменула анализира и из перспективе „расе“. Тако су марксистичке категорије не само „полно“, већ и „расно слијепе“ (енгл. *race-blind*) (исто, 93). А ни феминистичко питање никад није прихватило црну жену, додаје. Па ако бијеле жене не могу да имају вјере да ће их ослободити мушкарци, онда не могу ни црне жене имати повјерења у то да ће их бијеле жене ослободити након револуције, закључује Џозеф (исто, 104).

Метаанализом саме брачне метафоре из анархистичке перспективе бави се Керол Ерлих (Carol Ehrlich), постављајући питање (које ће се понављати и у текстовима написаним у наредним деценијама) – има ли му спаса? Она описује четири сценарија како је дошло до „брака“ феминизма и марксизма. У првој варијанти, феминизам је отета млада, која се и не сјећа да је икада пристала на брак. Према другој, очекивања са којима су „партнери“ ушли у брак су толико диспаратна, да је он неодржив. Обије ове варијанте, пише Ерлих, нужно се завршавају разводом. Трећи сценарио ова теоретичарка замишља тако да је марксизам приказан као патријархални, мачо мушкарац који не уочава проблем, и сматра да „супруга“ феминизам, треба да буде задовољна што је у вези са тако моћним партнером. И четврта, она коју приписује Хајди Хартман, јесте варијанта у којој се „брак“ споразумно догодио, али је потребно убиједити марксизам да је у његовом интересу да тај однос буде егалитаран (Ehrlich 1981, 112–113).

Иронично, мада је Ерлих највише простора посветила разрађивању саме метафоре, она се можда и најексплицитније противи овој „несретној“ заједници. Ерлих закључује да марксистичка анализа не омогућава критику односа моћи, који су средишњи ако се жели објаснити положај жена у капитализму, те предлаже да „отпочне бракоразводна парница“, иако не искључује „пријатељство“. А као алтернативу марксизму, нуди савез између феминизма и анархизма (исто, 131). Помјерање од

марксизма ка другим лијевим/прогресивнима покретима отвориће се као тема и у савременим текстовима о овом питању.

Ни Лиза Вогел (Lisa Vogel) ову метафору не сматра погодном да опише однос феминизма и марксизма (Vogel 1981, 196–197). Оваква поставка односа који су осмислиле социјалистичке феминисткиње, сматра Вогел, ограничава је на стање пробног развода (енгл. *trial separation*) (исто). Мада је свјесна заслуга социјалистичког феминизма, она ипак чини одмак од њега, примарно зато што мисли да феминистичке критике нису пратиле тадашње тенденције у развоју марксистичке теорије. Сматра да феминисткиње тек почињу да хватају ритам са развојем марксистичке теорије и да женску опресију ситуирају у, радије него *пored* марксистичке теорије социјалне репродукције (исто, 213). Тај однос „се не завршава ни у браку, сретном или несретном, ни у разводу, већ у трансценденцији контрадикција које су се међу њима гомилале дуже од једног вијека“ (исто).⁸⁸

На почетку есеја, када укратко сумира прву рецепцију текста Хајди Хартман, Вогел наводи како су се у неформалним, феминистичким круговима могле чути разне варијације брачне метафоре, попут енгл. „*Illicit tryst?*“ (што би се могло превести као забрањена афера); „*Teenage infatuation?*“ (тинејџерска запаљеност), „*May-December romance?*“ (мисли се на везу између особа различитих генерација), „*Puppy love?*“ (свиђање), „*Blind passion?*“ (слијепа страст), „*Platonic relationship?*“ (платонска веза), „*Barren alliance?*“ (јалово савезништво), „*Marriage of convenience?*“ (брак из користи) и „*Shotgun wedding?*“ (изнуђени брак) (исто, 196). Све ове ироничне варијанте сликовито описују тадашњу атмосферу међу феминисткињама које су биле блиске прогресивним, љевичарским покретима, и у њима доживјеле вишеструка разочарења након почетног полета.

У закључку зборника, који потписује Хартман, наговјештава се даљи развој дебата, те констатује да ће повезивање феномена класе, рода, „расе“, психологије, идеологије, културе, као и анализа положаја лезбејки, открити нове социјалне динамике (Hartmann 1981b, 372). Рад феминисткиња из овог периода поставиће темеље за каснија промишљања међузависности ових феномена. Како ће у наставку бити више ријечи, четири деценије касније, направљен је пун круг, тако да савремени прогресивни покрети и теоријске дебате као полазишну претпоставку узимају да су ови феномени неодвојиви и да један не може имати примат над осталима.

5.2. Југословенски поглед

Како је раније поменуто, само један од анализираних прилога у наслову нема истакнуту метафору брака, али је неизмјерно важан из барем два разлога. Прво, јер је ријеч о традицији социјалистичких феминизама са ових подручја, на коју се и наша садашња истраживања могу надовезати, а која је у претходном периоду често била

⁸⁸ „[...] not in a marriage, happy or unhappy, nor in a divorce, but in the transcendence of contradictions that have festered between them for more than a century.“

занемарена, због чега је и одабрана као фокус овог рада. Друго, југословенско искуство је значајно и шире од локалног контекста, јер представља специфичну варијанту самоуправног социјализма. (На овом мјесту ријеч је само о метафори брака, док ће дјело Блаженке Деспот детаљније бити анализирано у седмом поглављу).

Контекст почетка осамдесетих година у СФРЈ, барем што се феминистичких тенденција тиче, одређен је смјеном генерација која је отпочела након конференције *Друг-ца жена: нови приступи женском питању?* одржане 1978. године. Прије него што је на сцену ступила млађа генерација теоретичарки, која је читала и пратила збивања са Запада, доминирао је класични марксистички приступ женском питању, који је КПЈ поставила још на Петој земаљској конференцији 1940. године. Најчешће се овом периоду приступа на редукционистички начин, тако да се он чита као коначни пробој феминизма у једну социјалистичку, затворену (некад окарактерисану и као тоталитарну) средину (о чему је било више ријечи у трећем поглављу).

Ситуација је на теоријском, а и практичном терену, била умногоме комплекснија, од тих једнодимензионалних приказа. Између осталог, то показује и писање Блаженке Деспот у студији *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*,⁸⁹ гдје ауторка феминистички интервенише у марксистичке појмове. Како би показала како се најчешће приступа женском питању, она се наводије и варира брачну метафору:

„Треће, utemeljenje marksističkog feminizma potrebno je zbog osvještavanja i emancipacije polovine čovječanstva što se zove žene. Dosadašnji odnos marksizam i feminizam živio je u »nesretnom braku« — kako reče socijalistička feministkinja Heidi Hartman. Dodala bih da je najčešće živio u vanbračnoj zajednici, pri čemu ne bi bila nesreća u onom »vanbračnom«, već što se to »vanbračno« vrednuje — s patrijarhalnog stanovišta — kao slučajna zajednica ili »divlji brak« (Despot 1987, 123).

Комбинујући поставке из класичног марксизма, као и теорију и праксу самоуправљања са новим западним тенденцијама у левичарским феминизмима, Деспот се залаже за отворени марксизам, при томе се позивајући на програм СКЈ, као врховни ауторитет. Јер, као што самоуправљање може да се удаљи од етатистичког социјализма, онда, по аналогiji, и класични приступ женском питању може да се отвори за феминистичке интервенције (Despot 1987, 107).

Заокрет удесно је у СФРЈ имао још трагичније посљедице него на Западу, а током деведесетих је умногоме настао прекид са овом уједно и феминистичком и марксистичком традицијом, која је тек била у повоју. Левичарска феминистичка струја се посљедњих десетак година поново почела приметити, али се већим дијелом наслања на западне прогресивне теорије, без много везе са југословенским теоријским наслеђем. Када је ријеч о односу феминизма и марксизма у социјалистичкој Југославији, како је раније било ријечи, најчешће се узимају двије кључне тачке као контрапримјери: искуство АФЖ-а, као свијетли примјер сарадње између радничког покрета и еманципације жена, и конференција *Друг-ца*, као коначни долазак феминизма и раскид са марксизмом. Таквим тумачењем превиђа се рад многих теоретичарки попут Блаженке Деспот, а рад оних чији текстови се чешће читају

⁸⁹ Мада је као цјеловита студија издата 1987. године, текстови на основу којих је она настала јавности су на различитим скуповима и у часописима представљани још од почетка осамдесетих.

углавном се редукционистички своде на „несретан брак“ или „коначни развод“ између феминизма и марксизма.

5.3. Деведесете и двијехиљадите: период краја историје

Овај одјељак посвећен је интерпретацији два текста који настају током деведесетих и раних двијехиљадитих. Из периода „краја историје“, тј. деведесетих година, текст Shelton & Agger (1993), а из двијехиљадитих текст Bryson (2004). Показује се да у овом периоду левичарске феминисткиње желе да „спасу“ и редефинишу „брак“ феминизма и марксизма, анализирајући притом посљедице претходне доминације постмодернизма. Такође, у оба текста се посебна пажња посвећује могућностима и нужности савеза између феминистичких и марксистичких покрета.

Деценија која је почела заокретом удесно завршила се падом Берлинског зида и Источног блока, са како се већини чинило, коначном побједом капитализма. Сљедеће скоро двије деценије, све до економске кризе из 2007, биле су одређене идејом о крају историје. У тексту из 1993, Бет Ен Шелтон и Бен Агер (Beth Anne Shelton & Ben Agger) укратко скицирају тадашње тенденције у смислу положаја левеице и феминизма на академији (Shelton & Agger 1993). Наиме, феминистички приступ је био заступљен, марксистички тек понегдје, барем што се тиче ситуације у САД (исто, 29).

Како они, међутим, ни феминизам ни марксизам не виде само као теоријске правце, већ као политичке праксе којима је заједничка борба против опресије, предлажу да се ове двије струје повежу против заједничког непријатеља (исто, 27). У ствари, намјера њиховог текста јесте проблематизовање дуалних и унитарних теорија из осамдесетих година о капитализму и патријархату. Наиме, у одбијању ових теорија да се баве тоталитетом, аутори виде либералне тенденције. С друге стране: „Марксизам и феминизам не могу се успјешно повезати уколико се не буду измијешали до тачке непраспознатљивости“⁹⁰ (исто, 35).

Зато се Шелтон и Агер и противе цртици између ових појмова и предлажу синтагму „феминизовани марксизам“, којом одређују приступ који би превазишао дуалитете и партикуларитете феминизма из осамдесетих, и прихватио марксистичку тежњу ка промјени друштвеног тоталитета (исто, 39–40). У том смислу, наслов њиховог текста „Принудно вјенчање, несретни брак, развод без доказивања кривице? – преосмишљавање феминистичко-марксистичког односа“ (енгл. “Shotgun Wedding, Unhappy Marriage. No-Fault Divorce? Rethinking the Feminism-Marxism Relationship”) може се тумачити као критички према метафорама „несретног брака“. Они нуде унификовање, али не експлицирају сопствену метафору у истом, партнерском регистру, већ је замјењују кулинарском метафором „блендовања“, тј. „тоталног“ прожимања. Какве то има реперкусије по активистичку праксу, отворено је питање, на које је већ Сандра Хардинг у претходно анализираном тексту напоменула.

⁹⁰ “Marxism and feminism cannot be successfully joined without being blended to the point of indistinguishability.”

Десетак година касније Валери Брајсон (Valerie Bryson), поново као и Ерлих осамдесетих, поставља питање има ли спаса браку између феминизма и марксизма. Прво, она чини једну јако важну интервенцију, скрећући пажњу да постоје феминизми и лијеви покрети у множини, да се неки од њих више или мање преклапају. Зато је њен покушај усмјерен на то да осмисли заједничку теорију базирану на сличностима. Чак и прије економске кризе, она запажа да су тезе о крају историје претјеране, да нити је марксизам превазиђен, нити је феминизам испунио све своје циљеве. И на нивоу реалне политике, и на нивоу интелектуалних дебата, очито јој је да у тренутку када пише текст нити капиталистичко слободно тржиште, нити савремени родни односи нису коначне форме људског друштва (Bryson 2004, 15).

На неки начин она даје одговор на претходно анализирани текст, те на критике које постмодерним упливима износе Шелтон и Агер. Наиме, њен је контрааргумент како је постмодернизам позитивно утицао на обије ове идеологије (како их назива), да је указао на њихове мане. Уједно, комплексност идентитета које је постмодернизам разоткрио не мора да искључи политички активизам, јер се посмодерне креативне праксе и модернистичке реалне политике могу здружити и ојачати међусобно, сматра Брајсон (исто, 15–16). И овај се аспект њене анализе у наредном периоду показао тачним.

Коначно, како би покушала да изгради ново савезништво између феминизма и марксизма, Брајсон развија шири концепт (ре)продукције, спајајући феминистичке анализе репродукције и марксистичку анализу продукције (исто, 23). У линији писања Ајрис Јанг, сматра да родна подјела рада, облик породице и сексуални односи треба да буду виђени као материјална база друштва, а не само идеолошка надградња:

„борбе око услова (ре)продукције кључне су за шире економске промјене, а промјене у условима (ре)продукције могу да представљају ограничења, али и прилике, за будући развој друштва“ (исто, 28).⁹¹

У закључку такође додаје, опет за разлику од Шелтон и Агера, како „идеолошки бракови“ могу значити губитак идентитета и повратак традиционалним улогама. Стога, као алтернативу брачној метафори користи синтагму „пријатељска кохабитација“ (енгл. “friendly cohabitation”) (исто, 28). Слично је и Ерлих одговорила на исто питање из наслова, с благом иронијом допуштајући могућност да овај „развод“ ипак можда остане пријатељство, из више критички настројене перспективе анархистичке феминисткиње са почетка осамдесетих година. Брајсон, пишући из нешто каснијег периода, ипак ову пријатељску кохабитацију поставља на доста чврстим и егалитарним темељима, јер (ре)продукција није само додатак, већ системска интервенција у марксистичке појмове.

⁹¹ “This means that the gender division of labour, along with forms of family life and sexual relations, can be seen as part of the material basis of society, rather than just an ideological reflection of this, so that struggles over conditions of (re)production are central to more general economic change, and changing conditions of (re)production can both constitute limitations and create possibilities for the future development of society.”

5.4. Посљедња деценија: нови полет и нова савезништва

Најскорији период развоја љевичарских феминизама, када се примјећује пролиферација метафоре брака у правцу другог типа, тј. замишљања егалитарнијих савезништава, као и текстова који на метанивоу критикују искључивост брачне метафоре, тема је овог сегмента. Посљедња деценија односа феминизма и марксизма се чита у кључу описивања пуног круга и приближавања испуњавању замисли љевичарских феминисткиња из осамдесетих година о активној колаборацији феминизма и марксизма, као и других прогресивних покрета, на равноправним основама.

Након свјетске економске кризе из 2007, постало је очигледно оно о чему је Брајсон још раније писала: капитализам је опет произвео кризу, продубио јаз између богатих и сиромашних, што је на глобалној разини покренуло таласе побуне. У том контексту поновног заокрета улијево, излази уводник у коме се сажето приказује историја односа феминизма и марксизма. Уводник Ћинције Аруце (Cinzia Arruzza) *Опасне везе: вјенчања и разводи марксизма и феминизма* (енгл. *Dangerous Liasons: marriages and divorces of Marxism and Feminism*) на италијанском је објављен 2010, а три године касније прилагођен англоамеричком контексту и преведен на енглески језик.

Цијела књига је састављена по обрасцу брачне метафоре. Поглавља су насловљена: „бракови...” (енгл. *marriages...*), „...и разводи” (енгл. *...and divorces*), „Опасне везе између рода и класе” (енгл. *Dangerous liaisons between gender and class*) и „Квир заједница између марксизма и феминизма?” (енгл. *A queer union between Marxism and feminism?*), а посљедњи поднаслов овог одјељка гласи „Од несретног брака до квир заједнице” (енгл. *From unhappy marriage to queer union*).

Као што је био случај са претходним текстовима, и Аруца из угла теорије социјалне репродукције заступа тезу према којој се не може само теоријски објаснити, већ је потребан и политички ангажман како би се „премрежио јаз” између феминистичког покрета и класне борбе (Arruzza 2013, 21). С тим у вези је осмишљена и структура уводника. Политичке борбе, односно прво успјели, а потом и проблематични примјери покушаја савезништава феминизма и марксизма, скициране су у прва два поглавља. Друга два посвећена су теоријским расправама. Закључак, који се може читати као пун круг у односу на закључни текст који је Хартман писала за зборник из 1981, гласи:

„Штавише, то такође значи крај такмичењу око примата опресија. Поента није у томе да ли класа долази испред рода или род испред класе, поента је више у томе како се род и класа повезују у капиталистичкој продукцији и односима моћи како би створили комплексну реалност, и нема много смисла и није нарочито користан покушај сводити их на једноставне формуле. Поента је у томе како се класа и род могу комбиновати у политичком пројекту способном да покрене акцију избегавајући двије опасности које се међусобно огледају као у одразу: искушење да се те двије реалности заједно измијешају, прављењем рода класом или класе родом, и искушење да распршимо односе моћи и експлоатације не видећи ништа сем низа појединачних опресија

поређаних једних за другима и невољних да буду укључене у свеобухватан ослободилачки пројекат“ (Arruzza 2013, 128).⁹²

Квир заједница као инклузивна, хоризонтална и она која подразумејева мноштво различитих идентитета, а наспрам брачне метафоре као ексклузивне, хетеросексуалне, конзервативне и родно хијерархизоване, одговара трансформацији кроз коју су феминизам и љевичарски покрети прошли током претходних четрдесет година.

У сличном правцу крећу се Жаклин Кок (Jacklyn Cock) и Мег Лакстон (Meg Luxton), које пишу да у тренутку економске и еколошке кризе феминистичке, антикапиталистичке политике могу да изроде транснационалну солидарност никад до сада виђену (Cock & Luxton 2013, 116). Сматрају, такође, да су и феминизам и марксизам развили алате који дају увиде у другачији свијет, и да је изазов те алате користити у савременим политичким борбама (исто, 138). Како би метафорично описале ту заједницу феминизма и марксизма, „несретном браку“ контрастирају „креативно партнерство“ (енгл. “creative partnership”).

Брачна метафора умногоме је замијењена новим варијантама, између осталог и зато што су се и феминизам(и) и марксизам(и) промијенили. Изузетак је тек Хериет Фрад (Harriet Fraad) која овој метафори некритички приступа, истичући да нова марксистичка класна анализа омогућава „продуктивни, убједљиви и суштински брак између марксизма и феминизма“ (енгл. *productive, compelling, and crucial marriage between Marxism and feminism*), ентузијастично завршавајући текст ријечима: Живио сретни пар!“ (енгл. *Long live the happy couple!*) (Fraad 2015, 452).

Међутим, како Карвер (Carver) примјећује, чак и ако се мијењају, тај „пар“ има историју која ће увијек бити присутна, већ на основу саме чињенице да је овај „однос“ на тај начин био окарактерисан осамдесетих (Carver 2009, 265). С друге стране, иако се показује, и у теорији и једним дијелом у пракси, да феминизам и марксизам нису више у односу великог дизбаланса моћи како је то раније био случај, перпетуирање брачне метафоре, чак и када се уз њу осмишљавају нове варијанте, може бити ограничавајуће и проблематично.

На метанивоу, критику самог избора брачне метафоре развијају Кирсти Александер (Kirsty Alexander), Кетрин Ешли (Catherine Eschle), Џени Морисон (Jenny Morrison) и Марији Тулбур (Mairi Tulbure) у тексту објављеном током 2019. године. Оне скрећу пажњу на то да метафоре уобличују наше мишљење, због чега су битне за политички рад и треба их критички анализирати, посебно када се окамене и постану уобичајене (Alexander & al. 2019, 973; против романтизовања овог односа кроз метафоре пише и Cordero 2019).

⁹² „Moreover, it also means an end to the contest over primary oppression. The point is not whether class comes before gender or gender before class, the point is rather how gender and class interwine in capitalist production and power relations to give rise to a complex reality, and it makes little sense and is not very useful to attempt to reduce these to a simple formula. The point is, therefore, how class and gender can be combined together in a political project able to take action avoiding two specuar dangers: the temptation of mashing the two realities together, making gender a class or class a gender, and the temptation to pulverize power relations and exploitative relations to see nothing but a series of single oppressions lined up besides each other and reluctant to be included within a comprehensive liberation project.“

Зато, критику метафоре комбинују са феминистичким критикама брака, како би направиле образац који потом примјењују на анализу прогресивних, лијевих покрета који су дјеловали у Шкотској у периоду око референдума за независност 2012–2014. године. Динамику између феминистичких и љевичарских покрета сагледавају у односу на три критеријума: партнерску структуру, односе моћи и афективне релације. Циљ им је да отварањем метафоре и промјеном оквира укажу на разноликост и комплексност феминистичких политичких савезништава (исто, 985).

Полазећи од тога да су у брачној метафори марксизам и феминизам написани у једнини, што раније примјећује и Валери Брајсон, из тога слиједе двије реперкусије, сматрају ове ауторке. Прво, неки марксизми су сензибилисанији за феминистичке перспективе, и обратно, неки феминизми су ближи лијевим струјањима од других. И друго, кроз метафору се понавља честа пракса да се љевица изједначава са марксизмом, чиме се искључују различите активистичке струје које настају под окриљем љевичарске парадигме. Метафора је ограничавајућа јер правце своди на рационалне индивидуе, што је идеја коју преузимају од Лизе Вогел. А то је и додатно проблематично јер је феминизам, како ове ауторке даље развијају аргумент, перципиран као женског, а љевица као мушког рода. Тиме се замагљује могућност жена на љевици и мушкараца у феминизму (исто, 976). Такође, овај се однос своди на хетеросексуални, за шта дају примјер Карверовог текста. Коначно, мишљења су да се мало елаборира о имплицитној прогресивној алтернативи и с тим у вези нема јасно одређеног аршина којим би се могао мјерити тај жељени напредак у овом односу (исто).

У том смислу, могло би се додати како је и брачна метафора сада превазиђена. У посљедњој деценији, дакле, фокус се са дебата о брачној метафори која би најсликовитије описала тензије између феминизма и марксизма помјерио на конципирање нових, алтернативних метафора. Тај је фокус условљен и све снажнијим активистичким покретом, и новим савезништвима у оквиру прогресивних покрета.

Промјене у варијацији брачне метафоре показују да се током претходне четири деценије описао пун круг. Почетком осамдесетих су марксизам и феминизам (како Кордеро примјећује, увијек тим редом написано) били на крају „меденог мјесеца“. Већина варијација ове метафоре сликовито је описивала неравноправан однос између ове двије струје мишљења и дјелања. Али, већ од првог текста, показала се потреба за смишљањем алтернатива брачној метафори, и алтернатива дотадашњем односу феминизма и марксизма. Десет година касније, у периоду „краја историје“, постављено је питање има ли спаса овом односу и како га реконцептуализовати.

Међутим, са новом економском кризом и поновним јачањем антикапиталистичког отпора, љевичарски феминизми су све више присутни како у теорији, тако и у пракси. То се огледа и у избору метафора, јер иако се и даље помињу брачне метафоре, све су чешће њене алтернативе у новим концепцијама хоризонталних савезништава. Тако Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) 2018. године, објашњавајући поставке теорије социјалне репродукције и феминизма за 99%, каже: „Мислим да су дани хушкања феминизма против социјализма или марксизма завршени, и то је веома добра

ствар“.⁹³ Разлог томе јесте што су феминистичке теорије и праксе сада довољно независне, и нису више само секундарни додатак марксистичким теоријама и покретима.

На самом почетку ове приче Сандра Хардинг пише:

„Ми смо у историјском тренутку када жене морају да преузму водство у креирању теорије и праксе који су истински научни тиме што су потпуније историјски и материјалистички. Жене су сада револуционарна група у историји (Harding 1981, 159).“⁹⁴

Чини се да се тај тренутак продужио на четрдесет година, и још увијек траје.

Могло би се вратити и још један корак унатраг, у вријеме када је прва генерација марксисткиња женском учешћу у револуцији такође приступала као авангардном. Двије нити из првог периода односа женског питања и марксизма понављају се и у овом, уз мало помјерање, највише у односу према феминизму. Феминизам као термин престаје да буде ружна ријеч на љевици, мада анимозитет према либералним струјама персистира.

Како се посредно види из варијација брачне метафоре током претходне четири деценије долази до развоја љевичарске феминистичке теорије на два нивоа. Један ниво, у схеми из другог поглавља означен под а), повезан је са феминистичким анализама односа класне и родне неједнакости у капиталистичким системима, у којима долази до помјерања од двосистемских теорија, у којима се патријархат и капитализам виде као паралелни системи, до унитарних теорија, које их дијалектички објашњавају, феминистички интервенишући у марксистичке појмове. Други, б) ниво, везује се за политичку активност жена прије свега у љевичарским покретима, али и шире на потенцијале учешћа жена у револуционарним покретима. Метафора брака показала се инспиративном за различите интервенције у правцу замишљања у потпуности равноправног учешћа жена у покретима на љевици, а које је од самих почетака било праћено изазовима како је овај критички преглед и показао. Ту историју рјечито сажима југословенска боркиња и феминисткиња Неда Божиновић:

„S tim u vezi, nameće se pitanje u čemu je suština stalnih idejnih otpora u radničkim pokretima prema postavljanju ženskog pitanja. U tim pokretima sedinom XIX veka žensko pitanje je odbacivano, krajem XIX veka zanemareno, početkom XX veka prihvaćeno, ali stavljeno pod tutorstvo radničkih partija, odnosno vladajućih partija i države – u suštini muškaraca – u zemljama u kojima je uspostavljen socijalistički sistem“ (Božinović 1996, 254).

Одговор који у наставку Божиновић даје помало је есенцијалистички и своди се на „свјесну или несвјесну тежњу“ мушкараца да доминирају над женама, и на њиховом отпору потпуној афирмацији жена (исто). Југословенско искуство динамичног односа

⁹³ “I think the days of pitting feminism against socialism or Marxism are over and that’s a very good thing.”

⁹⁴ “We are at the moment in history when women must seize the lead in creating a theory and practice which are truly scientific in that they are more comprehensively historical and materialist. Women are now the revolutionary group in history.”

женског питања/феминизма и левнице, који је, како ће се у наставку аргументовати, ипак био унеколико комплекснији, претмет је сљедећег поглавља.

6. Од (буржоаског) феминизма до феминизма

Намјера овог поглавља јесте скицирање шире слике теоријског и академског контекста у којем је дјеловала млађа генерација југословенских теоретичарки, у том периоду најчешће називана неофеминистичком, као увод у анализе дјела Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић, што ће бити тема наредна два поглавља.

У првом сегменту анализирају се прегледи и типологије тадашњих феминистичких струја, настале у периоду од седамдесет пете до деведесете године прошлог вијека. Неке од кључних питања овог сегмента тичу се начина на које су југословенске феминисткиње перципирале различите феминистичке струје; којима су давале приоритет, а које су више критиковале; које ауторке и ауторе су чешће наводиле и слично.

Анализом на метанивоу утврђује се да, за разлику од старије генерације којој припадају Вида Томшич и Марија Шољан, југословенске неофеминисткиње феминизам перципирају као разнолик покрет. Старије су теоретичарке под феминизмом подразумијевале само један тип тзв. буржоаског феминизма, млађе указују на то да постоји мноштво феминистичких струја, па радије једнину *феминизам*, мијењају множином *феминизми*. Које врсте феминистичких класификација се приказују у текстовима југословенских неофеминисткиња умногоме зависи од конкретног ауторског избора и/или доступности литературе, а није ријетко ни да се наводи и више критеријума категоризовања у истом тексту.

Након овог одјељка, у којем се скицира мрежа различитих феминистичких токова и начин на који су југословенске феминисткиње овог периода самоодређивале своју позицију у односу на њих, у наредном одјељку се приказује дебата организована од стране два часописа, *Naše teme* и *Žena*. Феминизам је на конференцији у Порторожу 1976. био само једна од тема, шест година касније, он постаје, у теоријском смислу и присутношћу у академским круговима, часописима и конференцијама, равноправнији „супарник“ класичномарксистичком приступу женском питању. Зато је ова дебата важна јер представља директно суочавање двије генерацијске парадигме и два југословенска приступа женској еманципацији. Једна од учесница у том разговору, и неко ко се није суздржавао да отворено улази у дискусије, била је и Блаженка Деспот.

6.1. Феминизми

У класичномарксистичком приступу феминизам је углавном сведен на „буржоаски“, или, према класификацијама од тзв. другог таласа надаље, на либералну

феминистичку струју. Друге, радикалније феминистичке опције, било да се мисли на радикалне у ужем или ма које левичарске у ширем смислу, помињане су успутно (упр. са текстовима Александре Колонтај). И југословенске теоретичарке женског питања попут Марије Шољан и Виде Томшич свјесне су разлика унутар феминизма, чак и постојања марксистичких струја, али однос према феминизму остаје непромијењен. За њих, у питању је приступ чија граница је граница постојећег система, који је реформистички, због чега и поред доприноса у освјетљавању лошијег положаја жене у друштву не нуди суштинско рјешење проблема. Овакав приступ феминизму промијенио се у лијевим покретима друге половине 20. вијека, који су првобитно настајали у западноевропском и контексту САД. Како су на тада савремене феминистичке токове гледале млађе генерације југословенских теоретичарки, како су га перципирале и одређивале, тема је овог одјељка. Анализирани текстови наводе се хронолошки, почевши са излагањима из Порторожа из 1976, закључно са 1990. годином, којом се са друге стране омеђава корпус истраживања у овом раду (о промијењеном приступу према феминизму од стране неофеминисткиња пише и Lóránd 2018, 42–47).

Већ у уводу зборника у којем су приређена излагања са Порторожа, уредници се кратко осврћу на феминизам, прво као на реформистички покрет настао у капиталистичком контексту, који није способан да критикује „cjelokupne dosadašnje proizvodnje života“, него само поједине аспекте женске неједнакости (Hvala 1979, 12–13). Феминистичке се струје разликују према томе како објашњавају узроке женске неједнакости – да ли је лоцирају само у доминацији мушкараца, или у ширем, класном контексту, пишу уредници. Ипак, сматрају они, феминисткиње су ограничене у постигнућима, јер су изоловане од остатка радничког покрета. Индикативно је како сажето приказивање феминизма завршавају упућивањем на још један разлог појаве феминизма, као реакције на теорију и праксу радничког покрета да предност даје питањима класе у односу на питање женске еманципације. Овај сегмент закључују напоменом како би се требало озбиљно ангажовати на проучавању перспектива феминистичке борбе у општој борби за ослобођење (исто, 13).

Како је било ријечи у претходним поглављима, овакав став класичномарксистичког југословенског приступа понавља се као доминантан приступ феминизму, који се углавном критикује због парцијалности приступа и изолованости од класних неједнакости. И поред тих критика, сам избор да се феминистички приступ укључи у програм конференције, а потом и у избор текстова објављених у зборнику (и поред компликација које помиње Анђелка Милић), као и освјешћивање да унутар феминизма постоји више струја, био је показатељ релативне отворености тадашње југословенске академске заједнице. С друге стране, ријеч је о промјени парадигме. Феминизам долази из другачије интелектуалне традиције, која је настајала на трагу тзв. нових друштвених покрета са Запада. У теоријском смислу речено, а под претпоставком да је ријеч о двије генерације прогресивних, левичарских тенденција (што значи без улажења у поједностављена тумачења сукоба између „тотализујућег“ главног политичког тока и „либералног“ дисидентства), кључ дебате управо је у томе како објаснити однос општег и посебног у теорији револуције и женске еманципације. Да ли феминисткиње постављају једно специфично питање, и/или теорија и пракса радничког покрета под паролом општости искључује све посебно; коначно, како теоријски објаснити однос класе и рода тако да се не упадне ни у једну од ове двије крајности?

Симболично, први корак за нову генерацију феминисткиња био је да представе феминистички покрет из САД, јер су имале увид у литературу која се односила на тај контекст, и зато што је феминизам тзв. другог таласа у неку руку и кренуо од сјеверноамеричких покрета, а потом, након револуција из '68. прелио се и на специфичан начин развио у западноевропском контексту. Прије него што се крене у анализу конкретних текстова, важно је истакнути једну напомену. Критеријум за избор текстова у овом одјелку прије свега је тематски, односно у питању су текстови који се баве тадашњим феминистичким тенденцијама и типологијама, што значи да је корпус мало проширенији него у остатку рада, јер су у преглед укључени и прилози феминисткиња које су ближе полу аутономног феминизма (нпр. Лидије Склевицки), него љевичарског феминизма (уп. са подјелом из уводног поглавља). Те разлике у струјама унутар југословенског феминизма онога времена, у овом конкретном жанру приказа/типологије, од мањег су значаја, јер се не примјећује да утичу на начин конципирања типологија, или на сам избор литературе и ауторки, који се у њима помињу. Најочигледнији разлог томе јесте што је намјера ових прегледа да се прикаже ширина и разноликост феминистичког покрета, која подразумијева да се наведе постојање читавог спектра различитих, па и сукобљених феминистичких струја.

Могу се издвојити барем три карактеристике ових прегледа. Феминисткиње помињу подјеле које су опстале до данас и показале се као корисне у историјама феминизма (иако нужно поједностављујуће), попут четвороструке подјеле на радикални, марксистички, социјалистички и либерални феминизам, али и неке подјеле према другим критеријумима које нису заживјеле у каснијој употреби. Из тог прегледа, када са погледа са дистанце од четири деценије, примјетно је како недостају лезбејски, афроамерички, постколонијални феминизам. Томе је разлог литература коју су преузимале, а која је и сама у том периоду била у зачетку, па је требало да прође мало времена како би и ови аспекти феминизма нашли пут до југословенских теоретичарки, које их на крају овог периода почињу помињати.

Још једна, друга карактеристика ових прегледа, јесте та да није био риједак случај ни да се уводи неколико нивоа или начина категоризације феминистичких покрета у истом тексту. Између осталог, разлог томе јесте арбитарност категоризација и то што су оне корисније као помоћно средство ради мапирања феминистичког поља и континуума позиција различитих ауторки, него што су у строгом смислу зацртане границе феминистичких поља. Категоризације, типологије, (само)именовање феминистичких праваца, биле су честе теме феминизма тзв. другог таласа. У том периоду, феминизам је и као активистички и теоријски покрет пролазио кроз фазу прихватања вишеструкости идентитета жене, па с тим у вези и потребом за вишеструким феминизмима.

У овом смислу се југословенска смјена генерација, може читати као преливање тадашњих феминистичких дебата на југословенски контекст у којем су двије струје приступа женској еманципацији – женско питање и неофеминизам. Што би био пандан неким сличним дебатама у западном контексту, нпр. дебати између марксистичког и социјалистичког феминизма. Раслојавање је карактеристика женских покрета већ вијек и по. То је и један од аргумената у прилог тези да је могуће пратити однос традиције теорије женског питања у односу на традицију неофеминизма у СФРЈ, не само у контексту њиховог дисконтинуитета, већ и у тачкама у којима је ријеч о преклапању, или паралелном дјеловању и некој врсти интеракције, барем она и била у дебатном

тону. Тиме се не жели негирати чињеница да је ово уједно и тренутак размимоилажења, који ће у наредним деценијама довести до маргинализације, дискредитације, одбацивања и заборављања оне струје која је била ближа марксизму. Почетком деведесетих марксистичке/социјалистичке струје феминизма су потиснуте, те је све до почетка друге деценије 21. вијека завладао извјесни дисконтинуитет љевичарских феминистичких праваца на простору некадашње СФРЈ. Но, и поред тих разлика које су касније јачале, феминисткиње у периоду од друге половине седамдесетих до почетка деведесетих година, наступале су као један „блок“, и као такве су прихваћене и на конференцији у Порторожу.

Трећа тачка у односу на коју се могу читати овакви прегледи се тиче ауторске намјере која стоји иза њих, а која се, иако имплицитна, може до једне мјере реконструисати. С једне стране, циљ неофеминисткиња јесте приказивање различитости међу феминистичким опцијама, како би се указало на развијеност овог покрета и његову релевантност. С друге, након што прикажу како постоји више струја феминистичког мишљења и активизма, југословенске неофеминисткиње не остају на незаинтересованим, „објективним“ позицијама, већ своју позицију приказују као ону која је ближе социјалистичким/марксистичким и сродним љевичарским струјама, те праве одмак од либералних и радикалних феминизама. Отворено остаје питање колико је тај избор условљен потребом да се феминизам „одбрани“ у академском окружењу које је класичномарксистичко; или је с друге стране, овакав приступ на размеђи марксизма и феминизма „аутентичан“ избор млађих феминисткиња, и логичан корак њиховог развоја који управо произилази из праксисовске традиције, која јесте била критичкија према доминатном дискурсу, али је и даље остала у марксистичким оквирима.

На конференцији у Порторожу Лидија Склевицки је изложила текст, касније штампан у зборнику радова са конференције, индикативног наслова „Od borbe za prava do prave borbe“, у којем је прије свега успоставила однос између „старог“ и „новог“ феминизма у САД. Као сличност ова два покрета она издваја то што су настали у контексту ширих друштвених превирања. Стари је настао из идеја аболициониста и утопијских социјалиста, те синдикалног покрета, пише Склевицки (Sklevicky 1979, 468). А нови феминизам је био везан за грађанске покрете из шездесетих година. Као другу сличност, ова ауторка истиче то што су током оба периода постојале двије феминистичке струје: једна која је заговарала реформе у оквиру постојећг система и друга која је захтијевала промјене поретка. Занимљиво је како она разлику између старог и новог види управо у томе да је доминантна струја старог била реформистичка, а новог радикална, због чега предлаже да се за нову струју користи назив неофеминизам, јер се тиме указује на разлике између ова два периода, али се и не губе из вида сличности (исто, 469).

Као примјер двије карактеристичне типологије, Лидија Склевицки узима оне које су развиле Шуламит Фајерстон (Shulamith Firestone) и Мирна Вуд (Marna Wood). Иако примјећује како критеријуми анализе нису до краја јасни нити досљедни, у овим типологијама она препознаје четири критерија разврставања: однос према систему, поријекло, степен организованости и методе борбе (исто, 469). Према њима Фајерстон, из перспективе радикалне феминисткиње, дијели покрет на три основне струје (исто, 470–471):

а) конзервативни феминизам – представља га Национална организација жена (енгл. NOW, *National Organization of Women*), јасно структурисана, која као главни циљ види интеграцију жена у постојећи систем;

б) *politicos* – групе феминисткиња уз нову леву, за које је женска борба подређена мушкој политици;

в) радикални феминизам – феминистичку борбу ставља у центар шире револуционарне анализе.

Типологија Мирне Вуд подразумева четири групе организација: групе за индивидуално ослобођење, анти-лијеве групе, активисткиње радничког покрета, заговорнице независног покрета за ослобођење жена (исто, 472).

Лидија Склевицки бира двије категоризације које су написане из перспективе радикалних феминисткиња, и текст завршава образлагањем потенцијала који могу имати радикалне феминисткиње да у јавности храбро отворе дебате, које су испрва исмијане, али када се потом представе на умјеренији начин бивају прихваћене, што је аргумент који преузима од једне тадашње француске политичарке задужене за, савременим језиком речено, родна питања (исто, 474). На основу свега изложеног, Лидија Склевицки закључује:

„Ako razumijemo raznolikost koju ujedinjuje Pokret za oslobođenje žena, nećemo očekivati da iz nje iznikne koherentna vizija budućnosti. Od isticanja borbe za osvješćivanje vlastitog položaja, do utopijske vizije »kibernetiskog socijalizma« koji bi omogućio drastične promjene u porodici, ekonomiji, životnom stilu, bez obzira u kojem će se pravcu Pokret razvijati, čitava će budućnost na neki način biti uobličena dosadašnjom borbom. Ova generacija svjesna je brane koja je zaustavila prvi feministički val i ta svijest daje nadu da se historija neće ponoviti“ (исто, 475).

Овај се коментар односи на ситуацију у САД, али као закључак уједно и на југословенски контекст. У том случају се може уочити очигледна контрадикторност положаја југословенских неоеманистичкиња у случајевима када литературу из другачијег, западног контекста са недовољно критичког отклона користе као интерпретативни оквир за југословенски контекст. „Брана која је зауставила“ први талас феминизма био је Други свјетски рат. За америчке домаћице након рата мјеста је било само у кухињи. У другом случају, за жене социјалистичке Југославије, то је вријеме када су коначно ушле у јавни живот, освојиле грађанска права. Укратко, период највећег напретка и еманципације за жене на овим просторима, и поред свих изазова социјалистичког самоуправног система, оваквом периодизацијом своди се на „брану“ против феминизма. Чак и узимајући у обзир промјену парадигме условљене оправданом реакцијом на тадашњи неједнак третман жена у СФРЈ, овакве констатације са дистанце од скоро пола вијека дјелују као недовољно сензибилисане за регионални контекст, и то иронично, у тексту који почиње значајем и недостатком познавања женске историје, сопствене историје еманципације. У каснијим истраживањима о АФЖ-у тај недостатак Лидија Склевицки превладава усмјеравајући поглед на искуство жена Југославије у НОБ-у. Међутим, претпоставка која у том приступу остаје све до савремених југословенских феминистичких интерпретација (уп. са трећим поглављем) јесте деконтекстуализовано наметање идеја о аутономизму тзв. другог таласа

феминизма, и уопште троталасне подјеле, на контекст СФРЈ, који се у њих не може пресликати.

Иако се бави ужом темом, тј. ставовима тадашњег феминизма о породици, и Гордана Церјан-Летица своје излагање у Порторожу почиње оградом од перцепције феминизма као друштвеног покрета заснованог на једној теорији, нити сматра да је једнозначност уопште амбиција овог покрета (Cerjan-Letica 1979, 475). Она даје успутни коментар, који је врло индикативан, јер напомиње како у том тренутку није преведено ниједно феминистичко дјело у СФРЈ, те у загради додаје како је то можда разлог „*sasvim neobjektivno i znanstveno nefundirane kritike*“ које се у Југославији упућују феминистичком покрету (исто, 476). Како би приказала ставове феминисткиња различитих струја о породици, она у свој текст укључује идеје Бети Фридан, Кејт Милет (Kate Millett), Шуламит Фајерстон, Марлен Диксон (Marlene Dixon), Маргарет Бенстон (Margaret Benston), Жермејн Грир (Germaine Greer) (исто).

У тезама о релевантности тада савременог феминизма, Надежда Чачиновић-Пуховски наводи како је за разлику од грађанског покрета, који је сматран *застарјелим* (јер је нудио једнакост само у неравноправном систему), *надомјештеним* (јер је раднички покрет преузео и захтјеве грађанског женског покрета) и *одложеним* (за вријеме кад ће свима бити омогућено остварење људских потенцијала, па тиме и женама), тежиште неофеминизма помјерено на онај аспект покрета за који је раднички покрет сматрао да га треба одложити (Čačinović-Puhovski 1979, 502–503). Она се позива на Маркузеову идеју фемининог социјализма, јер „*svjesno socijalistički dio suvremenog feminizma, stvara, dakle polazište za revolucioniranje postojećih odnosa*“ (исто, 504):

„Teorijska relevantnost suvremenog feminizma principijelno nije odvojiva od marksizma: nije riječ o marksističkom »prerađivanju« određenih teza ili feminističkim »dopunama« marksizmu nego o tomu da se problematika suvremenog feminizma može radikalno promišljati samo marksistički“ (исто, 505).

Ова ауторка на то додаје коментар како начелно у СФРЈ није допуштено „одгађање“ циљева женског покрета, иако и поред тога постоје и теоријски и практично неријешена питања, па би штавише, феминизам морао бити антиципиран (исто, 505). Сличној идеји, о томе како би управо из самих поставки самоуправног социјализма као отвореног требало да проистиче отвореност и за феминистичке критике и реконцептуализацију женског питања, Блаженка Деспот посвећује студију *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*.

Бреда Павлич је из ове групе излагања, посвећених феминизму на конференцији у Порторожу, највише критички говорила о феминизму, иако се и она бавила циљевима и методама покрета (Pavlič 1979, 518). Између осталог, када је ријеч о типологији, направила је разлику између два типа организација у односу на степен њихове организованости – с једне стране је Национална организација за жене, велика хијерархизована феминистичка организација, а са друге бројна мања нехијерархизована удружења (исто, 507). Међу феминисткињама које помиње су Кејт Милет, Глорија Стајнем (Gloria Steinem), Бети Фридан (исто, 508). Такође, ограђујући се како је ријеч о поједностављујућој подјели, она препознаје два типична феминистичка приступа узроцима женске потчињености – једна група узроке неједнакости види

искључиво у мушкој надмоћи; за другу је карактеристичан покушај да проблем потчињености жене сагледа у ширем, па и у аспекту класне неједнакости (исто, 515).

Божидар Дебењак, аутор чији је текст заступљен и у првом дијелу зборника (уп. и изнад), једини износи критику феминизма из нешто другачијег угла у односу на тадашње класичномарксистичке замјерке. Наиме, он критикује аисторичност феминистичког приступа патријархату (Debenjak 1979b, 520–521). Како капитализам производи неједнакости, па тако и ону између жена и мушкараца, онда треба објаснити шта карактерише капиталистички тип маскулинитета и феминитета, како се у капитализму обликују породица и приватна сфера, пише Дебењак. Овај се аутор позива на то како Енгелс објашњава промјене у породици радничке класе до којих је довео капитализам, и на врло оригиналан и за тај тренутак софистициран начин, поставља питање како се положај црних феминисткиња у расно подијељеном друштву разликује од положаја бијелих феминисткиња, исто као и положај жена из подређених, колонизованих народа у односу на ситуацију оних из капиталистичког центра (исто, 521). С друге стране, када је у питању лезбејски феминизам, овај аутор не показује исти степен освијешћености, већ се крајње критички односи према тој врсти радикалног, у ужем смислу, политичког дјеловања феминисткиња. Због свих тих разлика, он указује како не би требало корисити феминизам као збирни термин (исто, 506).

На конференцији у Порторожу феминизам је ушао на југословенску, прије свега, академску сцену. Заснивао се на идејама млађих феминисткиња које су направиле заокрет на неколико нивоа. У избору грађе, која се примарно односила на литературу из САД и Канаде, јер још увијек није било преведених књига из корпуса феминистичких текстова. У излагањима неофеминисткиња се напомиње како постоје мање или више радикалне струје у феминистичком покрету, те како су на једном полу она тумачења која класну неједнакост поистовјеђују са родном, а на другом она која женску еманципацију стављају у средиште интересовања и посматрају је као извориште других неједнакости. Осим приказа различитих феминистичких тенденција, као важно, иако углавном имплицитно, већ се на почетку ове дискусије отвара питање о томе шта у конкретном југословенском контексту уопште значи феминизам, шта се под њим најчешће подразумејавало, а како га перципирају саме неофеминисткиње.

Сем излагања на конференцијама и дебатама, прегледу тадашњих феминистичких тенденција, у складу са правилима тог академског жанра, посвећују се поглавља трију дисертација. Преглед феминизма укључен је у докторској тези Нада Лер-Софронић из 1982. године, касније штампане под насловом *Neofeminizam i socijalistička alternativa* (о чему ће бити ријечи у осмом поглављу); као и магистарским тезама – Слободанке Недовић *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, такође из 1982 (објављена постхумно 2005), и Снежане Пејановић, одбрањеној годину дана касније (штампаној у књизи *Društvena jednakost i emancipacija žene*, 1984). Такође, како су југословенске феминисткиње објављивале текстове у различитим, углавном академским часописима, један дио њих за тему је имао и приказ тадашњих тенденција у феминизму. У неколико случајева прегледни текстови су написани као увод за темате посвећене феминизму.

Један од таквих увода, који претходе преводима текстова Шиле Роуботам и Џулијет Мичел (Juliet Mitchell), јесте и текст Гордане Церјан-Летице из часописа *Naše teme*. Она, за разлику од некритичке уопштавајуће употребе ријечи феминизам којом се

претпоставља како постоји само један феминизам, приказује неколико типологија феминизма према више различитих критеријума. У односу на географски простор на којем дјелују, ова ауторка издваја: сјеверноамерички и западноевропски феминизам; „реалсоцијалистички“ (наводници су Г.Ц.Л.) феминизам за који напомиње како се јавља у посљедње вријеме; те потенцијални феминизам земаља у развоју (Cerjan-Letica 1980, 1970).

Годину касније, такође у уводнику, овога пута у часопису *Marksizam u svetu*, Рада Ивековић дала је најшири преглед тадашњих женских покрета који су се развијали у земљама Азије, Африке, Латинске Америке, између осталог упоређујући њихов однос према феминистичким тенденцијама која су настајале у западним оквирима (Iveković 1981, 41–45). И у прегледу Раде Ивековић пише се о неофеминистичком покрету који је потекао из САД, да би се касније унеколико аутономније развијао у западноевропским земљама. За западноевропске феминизме пише како су „radikalno lijeve političke provenijencije“, настали као крила комунистичких и социјалистичких партија, или су чак и још више лијево, те одбацују припадање партији (Iveković 1981, 45–46). Рада Ивековић укратко описује специфичности феминистичких покрета у тадашњој СР Њемачкој, Француској и Италији. Кад је ријеч о земљама социјализма, па и о СФРЈ, Рада Ивековић примјећује како изостаје мотив борбе за законско изједначавање жена са мушкарцима, већ да би се борба могла водити на подручју остварења прокламованих права. Како је проблем мање уочљив, то она примјећује да се „женски покрет“⁹⁵ у социјалистичким земљама још није ни појавио (исто, 47).

У феминизму из САД Гордана Церјан-Летица разликује радикалну и реформистичку струју. Занимљив је њен успутни коментар како однос сјеверноамеричког феминизма и према класичном и према савременом марксизму варира „od seminarsko-prosvjetiteljskog citiranja do površnog, kritički ili afirmativno motiviranog, instrumentaliziranja“ (Cerjan-Letica 1980, 1971). А када је у питању западноевропски феминизам, Гордана Церјан-Летица наводи три, географски још уже варијанте: а) скандинавски; б) западноевропски у ужем смислу (Њемачка, Велика Британија) и в) медитерански (Француска, Италија).

И у западноевропском, као и феминизму из САД-а Гордана Церјан-Летица препознаје два усмјерења: радикално-феминистичко и социјалистичко (комунистичко) – феминистичко (очито, у овој подјели недостаје трећа струја тзв. либералног феминизма, коју ће поменути пет година касније, називајући је реформистичком):

„За suvremenu marksističku teoriju i praksu osobito značenje može imati socijalistički usmjereni feminizam zapadne Evrope. Korijenje šire socijalne usmjerenosti ovog feminizma valja svakako tražiti u tradiciji evropskog radničkog pokreta i u poziciji i ulozi komunističkih partija, njihovom odnosu prema »ženskom pitanju«. Teorijska koncepcija »socijalističkog feminizma« sastoји se u svojevrsnoj redefiniciji i »obogaćenju« klasičnim radničkim pokretom i klasičnim marksizmom definiranih: ženskog pitanja i programa emancipacije.

⁹⁵ Остаје питање да ли ауторка намјерно не користи термин феминизам, или женски покрет користи као синоним, јер када пише о социјалистичким земљама ова дистинкција може имати још један ниво значења који се огледа у питању – да ли сваки женски покрет мора бити у традицији западно-феминистичког?

Preteže stav da dostignuća marksizma i feminizma pripadaju različitim područjima te da se tako ne isključuju, već nadopunjuju. Žensko pitanje definira se i s pomoću marksističke kritike društvenog položaja žene unutar građanskog svijeta (koji je dio opće kritike kapitalističkog načina proizvodnje i s pomoću feminističke kritike patrijarhalne civilizacije (spolne diskriminacije)“ (исто, 1972).

Како она даље наводи, обије струје замјерају марксизму: 1) како је сувише апстрактна теорија да би објаснила дискриминацију жене у оквиру развијеног капитализма; 2) мисија радничког покрета редуцирана на елемент класне борбе апстрахује специфичну опресију жене. Но, овакве су замјерке, према њеном мишљењу, проистекле из „krivog »čitanja« Марха“ (исто, 1972).

Церјан-Летица при томе напомиње како је дотадашњи корпус женског питања у ствари дјело социјалдемократије, која је „(prva) ukazala na nužnost specifične analize socijalnog položaja žene“, међутим, она је уједно учинила двије методолошке грешке, сматра ова ауторка: „skratila je Marxove misli na ekonomizam (zbog razumijevanja pojavno-socijalne a ne esencijalne razine)“ и „žensko pitanje je konstituisala na shematiziranim krajnjim suprotnostima kapitalizam-socijalizam, čime je izgubljeno metodološko uporište za razumijevanje suvremenih socijalizama“ (исто, 1972):

„Ako se feminističkoj teoriji i praksi s puno prava može štošta prigovoriti, pogotovo u odnosu na predrasude i redukcionističke interpretacije marksizma, onda se isti, ako ne i ozbiljniji prigovor može uputiti i pojednostavljenom čitanju i interpretiranju feminizma“ (исто, 1973).

Често се чак у тадашњем југословенском контексту, додаје она, однос према феминизму сводио на нетеоријски, дневноидеолошки ниво (исто).

Овај навод језгровито описује суштину тадашњег односа феминизма и марксизма, који се у наредним деценијама само изокренуо тако да је феминизам био доминантан, али је проблем поједностављеног читања и на томе заснованог, предимензионираног непријатељства између ове двије југословенске струје мишљења преостао све до средине друге деценије двадесет првог вијека.

Насупрот оваквом односу, Гордана Церјан-Летица издваја барем три нивоа на којима неофеминизам може имати импликације за тадашњи (може се додати и савремени, двадесетпрвовјековни) марксизам:

- 1) *као покрет* он намеће теоријску проблематизацију нових еманципаторских (револуционарних) снага;
- 2) *као критички однос* према марксизму он омогућује сагледавање актуалности Марксовог метода;
- 3) *феминистички теоријски продор у подручје „приватног“* открива марксизму нове елементе породичних односа (исто, 1973–1974).

Ова ауторка зато насловљава, али и завршава текст цитирајући реченицу Џулијет Мичел, како је потребно да постоје феминистичка питања и марксистички одговори.

Гордана Церјан-Летица, пет година касније, још један текст посвећује приказу феминистичких тенденција. У питању је прилог у темату загребачког часописа *Revija za sociologiju*, о новим социјалним покретима, што је била једна од најактуелнијих тема у југословенским интелектуалним круговима онога времена (како ће и у наставку бити ријечи, у вези са студијом Блаженке Деспот *Emancipacija i novi socijalni pokreti*). Она у овом тексту представља феминистички покрет, његову организацију, облике и садржај борбе. Сада унеколико помјера фокус са географског одређења и користи тродјелну подјелу феминизма која је и до данас најпознатија.⁹⁶ Наиме, пише о три струје феминизма – радикалном, реформистичком и марксистичком (социјалистичком) феминизму. Код посљедњег одређење марксистички, односно социјалистички, синонимно користи, иако се из литературе коју наводи може реконструисати како примарно мисли на социјалистички, онако како га дефинише Алисон Џагар.

Као одлике радикалног феминизма издваја стварање одвојених, гетоизираних простора насупрот постојећег поретка јер се инсистира на „spontanosti i autoregulaciji“, а „zadržava naglasak na psihologiji, često pod cijenu zanemarivanja činjenice da samu psihologiju oblikuju ekonomski i socijalni faktor“ (Cerjan-Letica 1985, 168). Реформистички феминизам одређује као онај чија је одлика да не доводи у питање легитимност и класне подјеле постојећег друштва (исто, 169). Он се служи различитим методама, истиче Церјан-Летица, како легалним институцијама грађанског парламентарног система, као и тзв. „групама за притисак“, лобирањем. Као њихов кључни захтјев истиче борбу против патријархата, а представничку Националну организацију за жене више види као насљедника претходне сифражетске организације, него што „svoje sadržaje crpi iz suvremenih političko-kulturnih zbivanja“ (исто).

Социјалистички феминизам Церјан-Летица описује као покрет који је у том тренутку још увијек у процесу артикулације (исто, 169). На овоме мјесту она цитира Зилу Ејзенштајн (Zillah Eisenstein) као и зборник који је ова америчка феминисткиња уредила, *Капиталистички патријархат и случај социјалистичког феминизма* (енгл. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*). Такође, у фусноти се позива на Шилу Роуботам, како би поткријепила тезу према којој је на нивоу теорије социјалистички феминизам снажнији у критици, него у елементима визије и програма.

Везу између ове феминистичке струје и нове љевице Церјан-Летица прије свега види у убјеђењу да је могућа реализација политичке алтернативе (исто, 170). У овом је контексту битна референца текст Маргарет Пејџ (Margaret Page) о социјалистичком феминизму као политичкој алтернативи (енгл. „Socialist Feminism – a Political Alternative“) објављен у часопису *M/F* из 1978. године. Наиме, у том тексту се објашњава како се не може једноставно „залемити“ социјализам и феминизам, него је могуће развити га само „na temelju spoznaје o neadekvatnosti postojećih koncepcija socijalizma i postojećih koncepcija feminizma“ (исто).

Као заштитни знак феминистичког активизма, Церјан-Летица види тзв. *мале групе*, које чине до двадесетак жена (Cerjan-Letica 1985, 170). Она објашњава како функционишу ове мале групе, те укратко сажима како им је циљ био: „razviti alternativni

⁹⁶ Тих година, такође тродјелну, али унеколико другачије конципирану подјелу феминистичких, прије свега теоријских струја, уводи Вјеран Катунарић, те прави разлику између: културалистичке оријентације, марксистичке оријентације, и у неким елементима изворне феминистичке организације. Иако напомиње како у феминистичким теоријским радовима доминира прва (Katunarić 1984, 49–52).

način razgovora u kojem više ne bi postojala distinkcija između teorijskog jezika i onoga kojeg koristimo u kući, između jezika laika i eksperta, između jezika avangarde i mase“ (исто, 170). Такође примјећује како се „унутрашња демократизација interpersonalних односа“ задржала искључиво у женском покрету, за разлику од других љевичарских организација. Ауторка даље наводи примјере дјеловања ових група кроз оснивање алтернативних институција (кооперативни вртић, савјетовалиште за контрацепцију, женске издавачке куће, итд.); широке националне кампање, оснивање женских студија (исто, 172). Она примјећује тенденцију да се ове мање групе све више замјењују формом женских колектива (исто, 1970).

С измијењеним друштвеним околностима у том тренутку „[...] (ekonomska kriza i jačanjem etatizma, ideologija i politika Nove desnice, te raspadom Nove Ljevice)“, постало је нужно мијењати политичку организацију, сматра ова ауторка и закључује: „Još jednom se pokazala aktualna suradnja s „prirodnim saveznicima“ – sindikatima, socijalističkim i komunističkim partijama, ekologističkim i antinuklearnim pokretima. Ali pozicije u toj suradnji, i u teoriji i u strategiji, još nisu jasne, niti se čini da će to u dogledno vrijeme biti“ (исто). Након овог пасуса она цитира текст Ненси Хартсок (Nancy Hartsock) из 1979. („Feminist Theory and the Development of Revolutionary Strategy“), и то сегмент у којем се каже како се не може сарађивати са онима који у револуцију не долазе анализом властитог искуства него са моралних висина како би „помогли“ онима који су инфериорни. Овај сегмент Церјан-Летица завршава цитирањем Шиле Роуботам о томе како социјалистички феминизам жели да утиче на политику, како жели да своје теме унесе у раднички покрет, што се види као начин „prevazilaženja getoiziranosti socijalističkih feministkinja u Velikoj Britaniji, ali dileme s tim u vezi iste su kao u Italiji“ (исто, 175). Осим њих, у тексту су споменуте идеје Мишел Барет (Michèle Barrett), Шуламит Фајерстон, Маргарет Бенстон (Margaret Benston) и Кристин Делфи (Christine Delphy) (последње двије у вези са темом репродукције и кућног рада) (исто, 180).

На крају текста Церјан-Летица издваја двије фазе у развоју тада савременог феминистичког покрета: *прву* од краја шездесетих до средине седамдесетих, коју одређује „пракса самосвијести“. Ова се фаза одликује „великим ентузијазмом, страшћу, спонтанашћу и радикализмом“. И *другу*, од 1975. до „данас“ (тј. 1985), коју, како пише, неки одређују као период „politizације pokreta“ или чак „krize pokreta“, када се напуштају идеје о „spolnoj internacionali“: „Segregacija pokreta danas, a još više ubuduće, razvijat će se, pretpostavljamo, po nacionalnoj, socijalnoj i klasnoj liniji“ (исто, 180). Дошло је до кризе покрета (између осталих разлога, усљед теоријских дилема, али и друштвеног контекста – заокрета удесно, док она као један од разлога наводи и „кризу успјеха“) након двадесет година активизма који је много постигао у пољу женске еманципације, између осталог и на превазилажењу викторијанских законодавстава у многим земљама Европе. С тим у вези закључује: „I premda to nećemo lako priznati, doprinos feminističkih pokreta kulturalnoj, pravnoj i ekonomskoj emancipaciji žene veći je od stogodišnjeg doprinosa svih drugih pokreta“ (исто, 181). Да ли је то баш тако, и колико се мјери постигнуће феминистичких покрета у односу на женске радничке покрете, када је у питању еманципација жена током двадесетог вијека, до данас је отворено и врло комплексно питање, и то не само у југословенском контексту, већ и шире.

Слично о фазама, како га назива, нео-феминистичког покрета (с цртицом) пише и Вукашин Павловић пет година касније. С том разликом да он са релативно кратке

историјске дистанце додаје и трећу фазу, коју лоцира управо у том међувремену од осамдесет пете године, а коју види као период застоја (не: кризе) покрета:

а) фазу експлозивног успона новог феминизма (од краја шездесетих до друге половине седамдесетих);

б) фазу развоја особене феминистичке културе (крај седамдесетих и почетак осамдесетих година);

в) фазу извесног застоја нео-феминистичког покрета (од средине осамдесетих) (Pavlović 1990, 190).

Овај чланак објављен је у темату посвећеном новим друштвеним покретима у новосадском часопису *Поља*, у којем су објављени и текстови Блаженке Деспот, Алисон Џагар, Ен Оукли (Ann Oakley), као и текст о женама у француској револуцији и *Декларација о правима жене и грађанке*, коју је написала Олимп де Гуж.

Исписујући историју феминизма, Вукашин Павловић иде корак даље у прошлост у односу на Лидију Скљевици. Наиме, он полази од самог зачетка „старог“ у односу на нови феминизам, тако да текст почиње повратком скоро два вијека унатраг, на Француску буржоаску револуцију. Оно што овај аутор види као заједничку црту старог и нео-феминизма, такође је слично као у тексту Лидије Скљевицки, а то је идеја како су се феминистички покрети јавили у „*vreme revolucionarnog radikalizma*“ (Pavlović 1990, 189). Као што су Олимп де Гуж и феминисткиње прве генерације дословно платиле главом то што су савезницима, мушким револуционарима, скренуле пажњу на права грађанке, тако су се и нове феминисткиње суочиле са борбом на два фронта, пише Павловић. Позицију новог феминистичког покрета у односу према новољевичарским, са којима су у тијесној вези настали, али у односу на које је требало да се удаље, он сликовито назива „револтом унутар револта, као двоструки протест“ и против система, али и против мушке доминације у љевичарским покретима (исто).

И однос феминизма класичног типа према нео-феминизму он одређује као двоструку традицију (дис)континуитета. Како би објаснио овај однос, Вукашин Павловић прво описује разлике између старих/класичних (из деветнаестог и прве половине 20. вијека) и нових друштвених покрета (међу којима су еколошки, мировни, антинуклерани и нео-феминистички). Зато истиче неколико карактеристика тих нових покрета: окренути су појединцима и друштвима као заједници, а нису директно заинтересовани за власт; окупљају присталице из различитих класа; саморазумијевају се као покрети везани уз конкретне акције без универзалистичких политичких претензија; аутономни су у односу на партије и организације, резервисани према институцијама; индиферентни су према политичким подјелама, попут одређења „лијево“, „десно“; користе ненасилне облике и методе дјеловања; користе нов језик, и граде нову опозициони културу (исто). Феминистички покрет, примјећује Павловић, један је од друштвених покрета који је на значајан начин присутан и у класичним и новим покретима. С тиме у вези може се говорити о континуитету феминизма, јер постоје неки најопштији садржаји у вези са равноправношћу жена којима се успоставља веза између ових покрета, аргументује он.

За интересовање овог рада посебно је занимљив Павловићев коментар из фусноте. Он примјећује како и поред тога што теоретичарке попут Раде Ивековић објашњавају да је у југословенском контексту неофеминизам активан од средине седамдесетих година, то се више односи на теоријске расправе него на нео-феминистички покрет као нешто шири друштвени покрет, који у СФРЈ није био развијен (исто, 191).

У закључку текста, Павловић пише о искушењима нео-феминизма који се нашао на раскршћу и суочавао се са три антиномије. Прва се тичала односа једнакости и различитости, у смислу да се захтијева стварна једнакости између мушкараца и жена, али и са свијешћу да су жене у специфичној позицији. Друга, коју Павловић описује као више стратешку, формулише се кроз дилему заједно или одвојено, са мушкарцима. И трећа, коју издваја као можда и најбитнију, јесте дилема између политичког и неполитичког (исто, 191).

Исте, 1990. године, која је уједно и закључна година истраживања у овом раду, објављен је још један темат посвећен феминизму, овога пута у часопису *Gledišta*. Уводник и избор текстова потписује Даша Духачек. Она преузима подјелу феминизма ауторке Алисон Џагар, на либерални, марксистички, радикални и социјалистички феминизам, који према овој подјели надилази мане претходних трију струја:

„Socijalistički feminizam smatra svojom prednošću to što daje potpuno objašnjenje opresije žena tako što analizira kapitalistički sistem proizvodnje/produkcije i patrijarhalni sistem reprodukcije/polnosti. Jedna od kategorija koja omogućava analizu podređenog položaja žene u okviru oba sistema jeste po mišljenju Alison Jaggar kategorija otuđenja. Ona analizira konkretne sfere otuđenja, ali smatra da socijalistički feminizam još uvek nedovoljno uključuje etničke, rasne i ostale razlike. Međutim, ova uključivanja predstoje. Ostaje pitanje da li je univerzalan feminizam moguć/poželjan čak i pod pretpostavkom da uključuje konkretno?“ (Duhaček 1990, 6).

Осим ове подјеле, у наставку текста Духачек наводи и друге феминизме попут егзистенцијалистичког, психоаналитичког, постмодерног. И она, слично као и Вукашин Павловић, констатује диспропорционалности између развијености југословенске феминистичке теорије с једне стране, и одсуства шире феминистичке перспективе у друштву и свакодневици (исто, 8).

У години која претходи ратним збивањима на подручју Југославије не чуди ауторкино упозоравање на негативни утицај религије. Што се социјалистичког система тиче, она додаје како је социјалистичка идеологија омогућила формалну равноправност, али као проблем види то што женско питање тиме није ријешено већ маргинализовано: „Ženi se njena subordinacija predstavlja kao prirodna. Osim toga, ženski pol se kao politički subjekt gubi. Vera, nacija, partija, porodica, profesija, crkva svi je svojataju, prozivaju, pozivaju na lojalnost. Tako da ona jedino sebe, kao ženu, izneverava“ (Duhaček 1990, 8).

Отворено питање на крају претходног цитата у ретроспективи открива ток југословенске перцепције феминизма у периоду од седамдесет пете до деведесете – од потребе да се доминантном дискурсу покаже како феминизам *није* само један, преко различитих прегледа и типологија феминиз(а)ма, до проблематизовања идеје о

јединственом феминизму, али овога пута не из разлога дебате са редукционистичком класичномарксистичком перспективом на феминизам, већ из другог таласа перспективе о важности децентрализације феминиз(а)ма. Тачно тридесет година касније, као изазов савремених љевичарских феминистичких теорија поставља се могућност теоријског и практичног утемељења синтезе – тезе феминизма и антитезе феминизма.

Још почетком осамдесетих, Рада Ивековић пише својеврсну дефиницију неофеминистичких покрета: „Neofeminizmom nazivam novije ženske pokrete (od šezdesetih godina naovamo), zajedno sa njihovim teorijskim utemeljenjem; oni su redovno lijeve političke orijentacije“ (Iveković 1980, 5). Тај покрет ова ауторка одређује кроз неколико кључних карактеристика; он је:

- а) интеркласистички, у смислу подређености свих жена мушкарцима сопствене класе;
- б) истински интернационални;
- в) у њему је као претпоставка успостављено чврсто јединство и дијалектика између теорије и праксе;
- г) „usmjeren je na kapilarno (i iznutra) rušenje starih klasnih i patrijarhalnom друштвених, симболичких и осталих односа, рушење душевног поретка и изградњу нових, назовимо их комунистичким, у којима би човек (дакле и мушкарac и жена) ostvario svoj totalitet i sve mogućnosti“ (исто, 7).

Ова одређења добро сажимају неке од кључних тачака које се препознају и у претходно поменутих прегледима и типологијама феминизма, које су у периоду од седамдесет пете до деведесете, писале југословенске теоретичарке.

У тим прегледима примјећује се постепено проширивање корпуса од феминизма из САД и Канаде који су представљени на излагањима у Порторожу, преко текстова који узимају у обзир сву ширину феминистичких покрета, и географски (нпр. у тексту Раде Ивековић), и политички (у текстовима Гордане Церјан-Летице). Мада се у овим прегледима помињу различите феминистичке струје мишљења, које су тих година биле најутицајније у претежно западним академским круговима и активизму, попут либералног и радикалног, југословенске теоретичарке најчешће предност дају љевичарским, тј. марксистичким и социјалистичким феминисткињама. Једна могућа интерпретација за то јесте да су те струје феминизма биле најближе интелектуалној традицији и политичком контексту у којем су се образовале и дјеловале југословенске феминисткиње. Оне су и поред многих оправданих критика, и теоријских и практичних, које су упућивале југословенском самоуправљању, у својим приступима досљедно биле веома критичке у односу на капиталистичке системе опресије, чак и ако се ти приступи и нису увијек заснивали на марксистичком дискурсу у ужем смислу (уп. са нашом уводном подјелом у првом поглављу).

Када је у питању избор феминистичке литературе на основу које југословенске теоретичарке пишу прегледе, и чије одломке у тематима преводе, међу њима има текстова који су и до данас познати, канонски текстови тзв. другог таласа. Па се тако

међу ауторкама чији су текстови нашли пут до југословенских теоретичарки спомињу Бети Фридан, Глорија Стајнем, Шила Роуботам, Мишел Барет, Шуламит Фајерстон, Кејт Милет, Ненси Хартсок, али и многе друге феминисткиње са енглеског говорног подручја. И не искључиво са тог, јер су југословенске феминисткиње читале и литературу на талијанском, њемачком, француском. Занимљиво је како у истим тематима упоредо стоје текстови представница на Западу често сукобљених феминистичких струја, нпр. радикалног и либералног феминизма. Да ли је разлог томе жеља југословенских теоретичарки да прикажу ширину феминизма, или потреба за легитимисањем ове области истраживања у академским оквирима (често недовољно критички), или већа доступност популарнијих студија, отворено је питање. Али свакако, и једни и други правци су оваквим изборима дошли до југословенске публике, и утицали на југословенски неофеминизам.

6.2. Одговор академске заједнице на феминистичке критике

На конференцији у Порторожу су се први пут паралелно нашли теоретичари и теоретичарке југословенског приступа женском питању и неофеминисткиње. У наредним годинама феминистички се покрет све више развијао, објављивани су текстови у часописима, темати посвећени феминизму, организована је међународна конференција *Друг-ца жена*. У тој клими, марта 1982. часописи *Žena* и *Naše teme* организовали су расправу „Društvena svijest, marksistička teorija i emancipacija žena u našem društvu – danas“, за разлику од Порторожа, у којем су феминисткиње биле издвојене и мање-више на маргини скупа. Расправа је вођена у дебатном тону, што показују и транскрипти, односно ауторизована излагања. Уочава се поларитет између класичног (марксистичког?) и феминистичког приступа еманципацији жена, прије свега у теорији, и једним дијелом, у југословенској пракси женске еманципације.

Зато што је ријеч о теми која је у средишту интересовања овог рада – како се у позној фази СФРЈ конципирао однос марксизма и феминизма, односно класног и женског питања – у наставку ће излагања аргументи и једне и друге стране бити представљани детаљније. Прво ће бити представљене тезе теорије женског питања, јер су тим редом приређене у часописима, и зато што су хронолошки старије. Такође, оне се надовезују на претходна поглавља, гдје је о њима већ било ријечи. Између осталих учесника и учесница, закључну ријеч у дискусији имала је Марија Шољан.

Прије почетка дискусије Веселин Голубовић издваја седам почетних теза. Прве се односе на основне класичномарксистичке поставке о женском питању и на југословенски контекст, у посљедној су побројана нека од кључних питања која у том тренутку постављана у вези са степеном женске еманципације (Golubović 1982). Јован Мирић, као први излагач након уводних ријечи, већ на почетку текста прави разлику између двије опције: једне, феминистичке; и друге, у којој се „женско питање“ није издвајало као засебно, већ је било посматрано у контексту опште еманципације. Према његовом мишљењу оба ова приступа треба критички посматрати. Зато предлаже да се не одлази у „ексклузивизам“ и „женско секташтво“, јер женско питање не треба издавати као посебно. Њега међутим, сматра Мирић, треба посебно „истичати“, када се

уочава неравноправни положај жене, за шта се дају примјери (не)учешћа жена у партији и државној политици (Mirić 1982, 1030). Наредно излагање, крајње проблематичног назива „Emancipirati čovjeka, a time i žene“, Милутина Балтића, заснива се на ауторитету партије и на одлукама Пете земаљске конференције (Baltić 1982, 1032). Он положај жене углавном посматра економицистички, због чега га занимају аспекти везани за репродукцију, породицу, двоструку оптерећеност жене. Слично је и у наредном излагању Станиславе Оштрић-Копривице (Oštrić-Koprivica, 1982), као и у излагању Мирјане Почек-Матић, коју занима анализа ових проблема из угла „овдје и данас“, те у складу са историјским развојем и нивоом развоја самоуправљања. У том смислу она даје предност класном питању: „I žena i muškarac naprije kao radnik postaju subjektom u radu, udruženom radu. Izvan rada to nije moguće“ (Poček-Matić 1982, 1053).

Ема Дероси-Бјелајац излагање започиње констатацијом како се слаже са другом Мирићем, те да је против својеврсног „ženskog sektašenja“ (Derossi-Bjelajac 1982, 1035). Она говори о разлозима из којих је постојала потреба за организовањем одвојених секција комунистичких партија, које би биле посвећене само женама, тако да су оне уједно имале аутономију, али и биле уско повезане са радничким покретом: „I mi smo imali posebnu organizaciju žena, Antifašistički front žena, i od nje smo odustali, jer smo došli do zaključka da izdavañanje u posebne organizacije sužava raspon društvene angažiranosti žene, sputava razvoj njenih potencijalnih sposobnosti u borbi za njenu svestranu emancipaciju“ (Derossi-Bjelajac 1982, 1035). Мада прихвата претпоставку како је предност женских организација у томе да се жене лакше охрабрују да дијеле искуства у искључиво женским колективима, ова ауторка додаје да је развијањем самоуправљања слабила могућност женских организација да путем апела утичу на промјене, већ да је било потребно да директно буду укључене у центре одлучивања (Derossi-Bjelajac 1982, 1035-1036). Иако у друштвеној организацији, посебно на нивоима мјесних заједница, постоји флексибилност и могућност да се оснивају само женске групе, уколико би то помогло њиховом укључивању у процесе самоуправљања ова ауторка ипак сматра како: „Naša intencija nije bila da stvaramo organizacije koje ženu izdvajaju i izoliraju, nego koje je ukljućuju u procese samoupravnog odlučivanja i u društveno-politićki život“ (Derossi-Bjelajac 1982, 1036). Кључна теза овог приступа, који је на трагу писања и дјелања Виде Томшић, јесте тај да се о аспектива везаним за положај жене требају бавити не искључиво женске организације, већ све друштвене структуре.

Дероси-Бјелајац износи тезу према којој: „Zagovarati danas kod nas nećakav pokret koji bi se konstituirao na temelju spola i vidjeti u tome rješenje za te probleme mislim da predstavlja stranputicu koja vodi u slijepu ulicu“ (Derossi-Bjelajac 1982, 1036). Њен је закључак како самоуправљање и питање дохотка треба рјешавати, па да ће то у даљим корацима довести до побољшања положаја жена, које више не би биле везане за кућу и на нивоу нижих јединица друштвене организације, већ би биле и на значајнијим позицијама (а као одговор на примједбе Надежде Чачиновић да су жене заступљеније на нижим позицијама гдје имају више рада, а мање звање) (Derossi-Bjelajac 1982, 1036).

На овом трагу је било је и излагање Стипе Шувара, чији је ауторизован транскрипт у часопису *Naše teme* насловљен „Feminizam kao konzervativizam“, а у *Ženi* „I feminizam je jedan od oblika konzervativne društvene svijesti“. И у случају других текстова, наслови у ова два часописа се разликују, они из *Naših tema* углавном су сажетији. Стипе Шувар је изнио мишљење да женски покрет у некој мјери треба да постоји, али с друге стране, позива се на класични марксистички приступ према којем није потребно да

постоје аутономне женске организације. Штавише, сматра он, како женске организације могу бити и реакционарне ако нису дио опште борбе за социјализам:

„I tu je naš glavni idejni spor s onim što se zove feminizam. Jer, kako ja shvaćam feminizam i na osnovu onoga što o njemu znam: to je pokret koji inzistira na suprostavljenosti žene kao spola muškarcu kao spolu. Na kraju krajeva, feminizam na tome daje sve svoje teze, sve do beletrističkih dosjetki o muškoj šovinističkoj svinji, dakle o ugnjetenom spolu kao spolu u odnosu na spol koji ugnjetava. To je istočni grijeh svakog oblika feminizma, bez obzira na to koje on teze varira, jer i on napreduje, i kod njega nailaze novi akcenti.

Čini mi se da je u posljednjih desetak godina i u nas došlo do prodora feminističke ideologije baš zbog toga što nismo dovoljno istražili i u duhu opće marksističke teorije razjašnjavali probleme položaja žene u društvu i u društvenom radu [...] I da se također moramo boriti i protiv nje [тј. феминистичке идеологије] као једног од облика конзервативне друштвене свијести, кад је ријеч о tzv. ženskom pitanju“ (Šuvar 1982, 1041).

У средишњем дијелу излагања, као и у случају претходних говорница и говорника, он износи податке и анализира проблем недовољне укључености жена на пољу политике, као иудио жена у запосленом становништву. Такође, говори и о проблемима приватизације породице (Šuvar 1982, 1037).

Издвојени Шуваров цитат добро сажима неколико кључних поставки тадашњег доминантног дискурса у односу на феминисткиње. Као главна претпоставка феминизма узима се деконтекстуализовани и аисторијски приступ у виду борбе полова. Друго, позивање на источни гријех подсећа помало на тон којим се Лењин обраћа Клари Цеткин. Тек након дискредитације феминисткиња успутно се помиње како се и феминизам развија, како његове тезе и акценти варирају. Коначно, у дефанзивном тону признаје се одговорност застоја у развоју марксистичког југословенског приступа женском питању, али се критика уједно и делегитимише јер долази од феминизма као конзервативне друштвене свијести. Одговор на овакво становиште према неофеминистичким критикама, захтјевима, и уопште одговор на то шта неофеминизам јесте у нередукованом облику, стигао је од стране нове генерације феминисткиња које су такође учествовале у овој дебати.

Излагање Весне Пусић почиње скицирањем проблема везаних за женско питање. Наиме, она каже како су се са питањем аутономности женског питања тада често сусретали из два разлога. Први јесте, објашњава Пусић, у томе што се оно намеће у истраживањима и студијама, али и у свакодневној пракси. С друге стране, још увијек није био развијен теоријски апарат: „Zbog nedostatnosti postojećeg teorijskog instrumentarija, žensko pitanje nema status univerzalnog problema (totalitarne kategorije), pa se često iz tog razloga pokušava negirati njegova faktična praktična egzistencija. To je pokušaj korigiranja slike stvarnosti, kako bi ona onda bila objašnjiva našim prekratkim teorijama“ (Vesna Pusić 1982, 1037).

Она је става да до остваривања циља ослобођења човјека и достизања замишљеног утопијског идеала, постоји простор друштвене акције, од којих је један важан елемент борба за друштвену правду, и против ма ког облика дискриминације полног, расног, класног, националног и других (Pusić 1982, 1037). Она сматра

излишним да се филозофски распрвља о женском питању, кад се о реалном проблему жена у друштву може говорити на два нивоа: на нивоу практичне акције; и на нивоу теорије средњег домета (Pusić 1982, 1037). Примјер за први ниво јесте заједничко и масовно реаговање прије свега на тадашњу ситуацију пораста броја незапослених и с тиме у вези, посебне осјетљивости жена које у таквим кризним временима прве остају без послова. Како би могло да дође до подизања колективне свијести о томе да је нужно реализовати формално прихваћена права жена, овакве акције и постављање женског питања је стратешки релевантно, каже ова ауторка (Pusić 1982, 1038).

За други ниво она даје примјере из праксе мање развијених земаља у којима долазак страних, високоразвијених технологија и компанија, те њихова „nakalemljena“ подјела рада постаје нефункционална и доприноси искључивању жена из друштва. Зато Весна Пусић закључује како: „Smatram da se iz navedene argumentacije može zaključiti da je postavljanje ženskog pitanja kao zasebnog problema na ova dva nivoa legitimno i da zahtijeva socijalnu akciju i angažman. Filozofska relevantnost takvog pitanja zaseban je problem, no rasprave u tom okviru ne mogu negirati praktičnu egzistenciju kategorije razlike“ (Pusić 1982, 1039).

Што је од посебног интересовања за овај рад, једна од учесница расправе била је Блаженка Деспот. Она излагање почиње ограђивањем од Шуварових идеја о феминизму као конзервативизму:

„Neka me ispravi ako nije točno: koliko pratim „žensko pitanje“ u nas, nisam nigdje primijetila – nigdje – da ono nije određeno kao klasno pitanje. Čim je određeno kao klasno pitanje, onda nema govora o feminizmu kao nekakvoj reakcionarnoj svijesti. To je prvo. Drugo, sve ono što je drug Šuvar naveo kao konkretne oblike neravnopravnosti žena, i drugi diskutanti koje smo danas čule, nije ništa drugo nego o čemu govori uvjetni »feminizam« u Jugoslaviji. (Šuvar: Da se ispravimo. Ja nisam rekao da je reakcionarni oblik, nego da je oblik konzervativne svijesti.)

Oprostite, konzervativna svijest za mene je reakcionarna. Što znači konzervativno? Ono što je protiv revolucije, dakle, reakcionarno. Hoćemo se igrati riječi, jer se svi slažemo u jednome: da hoćemo jednu naprednu marksističku svijest“ (Despot 1982, 1044).

На барем три мјеста из овог навода треба скренути пажњу. Прво, излагачица истиче како се женско питање у тадашњем југословенском контексту увијек постављало као повезано са класним. До које мјере је овај њен одговор резултат потребе да оповргне неутемељене критике, а до које се доиста тако искључиво може одбацити коментар о удаљавању југословенског феминизма од марксизма отворено је за дебату. Ипак, како је било ријечи у претходном одјељку, у овом, првом периоду југословенског феминизма већина теоретичарки своје дјеловање је лоцирала у пољу љевичарских, марксистичких и социјалистичких феминизма (уп. са одређењем неофеминизма Раде Ивековић). Као друго с тим у вези, јесте и њено указивање на тематску сличност између класичномарксистичког приступа и феминистичког приступа који се преклапају, јер и једна и друга страна која учествује у дебати говори о истоме, и са истим циљем потпуније женске еманципације у социјализму. И треће, на самом крају цитатата говори о „uvjetnom »feminizmu«“ у Југославији, при чему се од феминизма двоструко ограђује и придјевом, али и наводницима под које ставља тај

појам. На шта се тачно односи та условност феминизма – да ли у томе што је тек у повоју, или у томе што још увијек није постојао концензус шта би то био феминизам, или зато што се неке од теоретичарки још увијек нису самоодређивале као феминисткиње, или из неког другог разлога, није до краја експлицирано.

Након реаговања на редукционистичко дискредитовање феминизма, Блаженка Деспот констатује како се за излагање посебно припремила, јер би се у противном то жени замјерило, иако се мушкарцима неприпремљеност по правилу не замјера (Despot 1982, 1045). Овај транскрипт доста сликовито описује тадашње односе на академији, не само на нивоу теоријских дебата, већ се њиме разоткрива мизогини однос према женама на академији. Али с друге стране, показује и како феминисткиње нису биле немоћне и дефанзивне. Супротно томе, оне су отворено улазиле у дебате.

Као експлицитну намјеру излагања она истиче жељу да пропита констатацију, са којом се сви слажу, како је женско питање класно питање, коју, међутим, сматра врло апстрактном и недјелотворном, и теоријски и практично (Despot 1982, 1044). За разлику од ставова Еме Дероси-Бјелајац и осталих класичнијих приступа који се задржавају на позицијама како није било разлога да се АФЖ одржи као посебна организација, Блаженка Деспот примјећује како Социјалистички савез радног народа као тијело које је довољно широко да представља сваки појединачни интерес нема друштвено-политичку организацију жена, али има омладинску организацију: „Ја се, drugarice i drugovi, zbilja pitam zašto? Jer, omladina naravno ima identifikaciju: ne klasnu, nego po dobi – generacijsku“ (Despot 1982, 1044–1045). Такође, у даљој дискусији са Шуваром, она као илустративан примјер помиње праксу да су се жене домаћице чланице СК у партијској евиденцији водиле као издржавана лица. О овој пракси, каже ауторка, сем ње нико други није говорио на састанцима у оквиру пројекта „Класно-социјална структура СК“ у којем је учествовала (Despot 1982, 1045).

Када је ријеч о кључној теми њеног излагања, о односу класног и женског питања, каже: „Naime, odmah ću reći ovo: smatram da svako posebno žensko pitanje već i jest klasno u odnosu na žene i kada one viču za svoja posebna pitanja, viču na ono što nije u realitetu onako kao što smo normativno proklamirali, pa bih iz toga htjela pokazati zbog čega mislim da je to tako“ (Despot 1982, 1045). У даљој се дискусији позива на Маркса, те објашњава како је он прво дефинисао однос мушкарца и жене као историју приватног власништва у поглављу „Приватно власништво и комунизам“, да би потом у поглављу „Историја“ (у *Њемачкој идеологији*) дефинисао породицу (Despot 1982, 1045–1046). Управо о овом односу она ће посветити студију *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, о чему ће више ријечи бити у наставку.

На крају излагања Блаженка Деспот поново говори о томе како су обије стране у ствари исти блок, а не супротстављене стране. Зато се и позива на ауторитет V земаљске конференције: „U materijalu V zemaljske konferencije primijetila sam – neka me drugovi isprave ako nije tako – da se osudio buržoaski feminizam kao onaj koji smatra da se spolnom borbom može riješiti klasno pitanje. S time se ja slažem i danas, to mi nije ništa novo.“ (Despot 1982, 1048). У наставку она објашњава два разлога због чега се о буржоаском феминизму на тај начин говорило 1940. године. Први, зато што је то тренутак пред империјалистички рат, како је требало ићи у борбу, а по страни оставити интересе полова (у НОБ-у се показало да су ове ствари неодвојиве, о чему Деспот овом приликом не говори). И други, јер је тада као узор еманципације требало узети ону из

СССР-а, што у тренутку дискусије на почетку осамдесетих, сматра говорница, више никако није случај (Despot 1982, 1048). Осим што уводи контекстуално тумачење, које је увијек важно имати на уму, другим разлогом она дискурзивно веома умјешно пребацује на страну која критикује имплицитну оптужбу за подржавање етатистичких, совјетских рјешења, која су у контексту социјалистичке Југославије била критикована на свим нивоима.

А када је ријеч о тадашњим токовима у феминизму, она свједочи о промјени:

„Ali feminizam se u svijetu nešto promijenio. Smatram da žene u svijetu u ženskim pokretima – ja ih tako razumijem – rade na način kao što sam govorila ovdje o teoriji – one stavljaju u pitanje takav odnos spram prirode, dakle, takva sredstva za proizvodnju koja donose nuklearni rat, nezaposlenost, protiv tehnologije, dakle idu protiv logike kapitala, kapitalističkog racija i njegove efikasnosti. I smatraju – kad i nisu članovi Partije, a kamoli ove lijevo orijentirane feministkinje – da ne mogu osloboditi svoju prirodu, svoju spolnost, svoju neravnopravnost u odnosu spram spola, dok se ne ukine dominacija ovog apstraktnog kapitalističkog. Zbog toga svi napredni pokreti, u smislu Gramscijevog historijskog bloka, imaju uz sebe i žene“ (Despot 1982, 1048).

Реплике на ове њене идеје ишле су у правцу да се ни женски, еколошки, и остали покрети не могу сами изборити за системску промјену без ослањања на радничке борбе (Мирић, Шувар), што је поновно редуковање, или чак и извртање, основних антикапиталистичких полазишта нових социјалних покрета о којима она у претходном наводу говори, са акцентом на феминистички.

Реконцептуализовањем односа женског и класног питања своје излагање отвара и Рада Ивековић. Говорница излагање започиње питањем: „Doista mi se čini da je pravo pitanje da li klasno pitanje iscrpljuje žensko. Naime, da li i pored toga što je žensko pitanje klasno, postoji i neka njegova specifičnost? (Iveković 1982, 1050). Она у неку руку одговара на Шуварове констатације како је феминизам облик конзервативне свијести, преокрећући ту идеју. У ствари, како објашњава Рада Ивековић, управо у сваком облику конзервативне свијести се као елемент појављује патријархална свијест, то је једина константа сваког конзервативизма (Iveković 1982, 1050).

Када је ријеч о централној теми односа женског и класног питања, посматрајући их кроз напетост између питања општег и партикуларног, она каже:

„Na isti način na koji se pojavljuje nesimetričan i sumpsumcijski odnos univerzalnog i partikularnog, na isti se način impostira kod nas oficijelno i odnos klasnog i ženskog (neopravdano ih suprotstavljajući). Dakle, klasni interes kao navodno opći, a ženski interes kao navodno partikularan. Iz toga slijedi da zapravo taj nekakav opći ili univerzalni pristup ne bi bio ni moguć kada ne bi a priori postulirao izvan sebe ono što isključuje kao partikularno (i zato navodno drugorazredno), a čemu ne dozvoljava zapravo dimenziju povijesnosti. Dakle, to je nešto što onaj ko je povijesni ili politički ili filozofski subjekt, ili kako god hoćete subjekt, sebi može dopustiti: da postulira već unaprijed rascjep kao pretpostavku u odnosu od kojeg počinje“ (Iveković 1982, 1051).

Уколико ипак није развијен теоријски апарат о овом односу, она одбија да га своди на дневно-политички дискурс, због чега се преузак термин феминизам појављује са негативним конотацијама. У том смислу, додаје Ивековић, како под феминизмом и не мисле сви на исту ствар. Штавише, Шуварово одређење у неку руку постаје етикета којом су феминисткиње пејоративно одређене: „Moram reći da se na takav feminizam kako ga je Šuvar definirao nitko živ ne poziva. Etiketa je tendenciozna i diskvalifikatorska“ (Iveković 1982, 1051).

Оно што је њена кључна поента јесте да женско питање претходни класном и да га омогућује, што у наредном кораку води до тезе о томе како су жене дискриминисане по још једном додатном принципу, који није само класни. У том смислу текст завршава патријархатом, јер се као општи интерес појављује интерес мушкарца, који је кроз историју имао моћ над женама. Коначно, она се слаже са тезом из поченог излагања како женско питање не треба издвајати, али да га треба истицати, јер се иако повезано са њима, ипак не може свести на остале друштвене проблеме (Iveković 1982, 1052).

Завршну ријеч у расправи имала је Марија Шољан, као представница старије генерације и уредница часописа *Žena*. Описујући атмосферу расправе Шољан каже: „U raspravi je bilo i različitih intonacija, disparatnih tonova, potaknutih od feminističke grupe“ (Šoljan 1982, 1054). Ова изјава звучи посебно патронизујуће, узму ли се у обзир претходни наводи у којима се очигледно види како су феминистичке позиције биле предмет дискредитовања и редуковања. Феминистичке интерпретације свакако јесу „диспаратне“, уколико их се посматра из угла класичномарксистичког приступа, који је тада још увијек био на позицијама моћи.

Сумирајући дебату, Марија Шољан износи три кључна аспекта женског питања која су била предмет расправе – 1) шта је женско питање у изворном марксистичком значењу; 2) шта је женско питање у тадашњем глобалном контексту „u etapi snažnog porasta socijalističkih snaga u svijetu, jačanja lijevih partija i snažno naraslih težnji ljudi za emancipacijom, za slobodom“, али и с друге стране „narastanja naoružanja do ranije neslučenih razmjera“; 3) и шта је женско питање за нас (Šoljan 1982, 1056).

Мада каже како је одбачено гледиште да је социјализам аутоматски ријешио женско питање, она не прихвата ни феминистичке критике јер неприхватљивим сматра додавање везика „и“ између класног и женског:

„Teza koja sadrži onaj »i«, utemeljujući žensko pitanje kao posebno, predlaže i traži izgradnju revolucionarne teorije (kao nadopunu Marxove teorije revolucije) da bi se na njoj mogla uspostaviti revolucionarna praksa, praksa autonomnog ženskog pokreta ili ženska organizacija po ugledu na zapadnu, itd. Diskusija je pokazala da je ova teza za nas neprihvatljiva (netko je usput upitao kako je moguće da se ovakvi prijedlozi, vrlo bliski anarhističkom ljevičarenju, mogu pročitati i na stranicama nekih naših časopisa, revija, te u dnevnoj štampi)“ (Šoljan 1982, 1058).

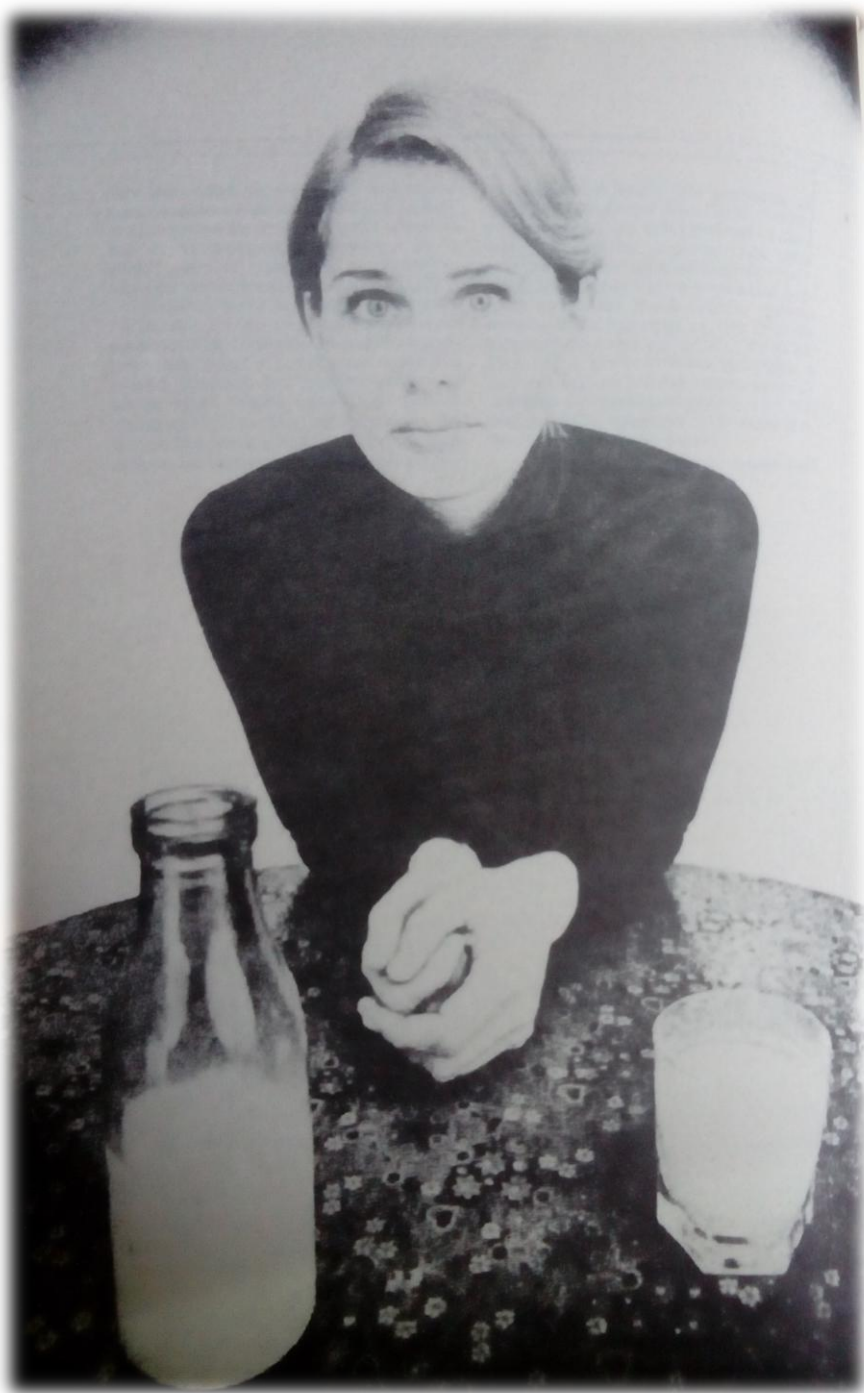
Као противаргумент критикама да се Маркс и марксизам нису бавили женским питањем, те „revizionističkim zahtjevima revizije Марха“, Марија Шољан говори о томе како се Маркс, Енгелс, Лењин и други, јесу бавили женским питањем и о тој теми исписали мноштво страница. Што с друге стране не значи, додаје она, да је ико тврдио како је раднички покрет био досљедан у односу према женском питању, за шта даје

примјер Титове подршке женској еманципацији и прије Другог свјетског рата (Šoljan 1982, 1058-1059).

Коначно, на питање да ли је потребан термин „женско питање“, Марија Шољан одговара како он већ на неки начин нестаје, тако што постаје питање у различитим областима, попут образовња, запошљавања, здравства, сексуалне револуције. Тиме се шири, и постаје дјелотворније: „Pitanja postaju politička i društvena. Možda bi se ovdje moglo, na neki način, parafrazirati i ovaj feministički stav: lično je političko na način da je žensko ljudsko, društveno i političko“ (Šoljan 1982, 1060). Расправу завршава коментаром како је то једна од цјеловитијих дебата које су организоване тих година, и да је посебно истакнут захтјев за научноистраживачким радом у овој области (исто).

Мада из различитих разлога, оно у чему су се и једна и друга страна сложила јесте да је у том тренутку вријеме женског питања прошло. Гордијев чвор дебате настао је и из практичних и идеолошких разлога. Да ли ће он „бити ријешен“ укључивањем жена у све институције и све области самоуправног друштва, тј. неком врстом самоукидања? Или обратно, постављањем тог питања на нови, феминистички начин? Обије су опције остале као неиспуњене историјске могућности, осујећене рестаурацијом десничарских, конзервативних политика које су и дефинитивно преузеле позиције готово апсолутне моћи мање од деценије касније, а већ у времену дебате биле у повоју.

**7. Блаженка Деспот – марксизам и феминизам у „ванбрачној
заједници“**

Блаженка Деспот (фотографија из часописа *Lisa* бр. 9, год. 1980)

Примарни фокус овог поглавља јесте анализа опуса филозофкиње Блаженке Деспот⁹⁷ – као репрезентативног за нове марксистичко-феминистичке тенденције у контексту СФРЈ, и као аутономног дјела које представља оригинални допринос феминистичкој и марксистичкој теорији друге половине двадесетог вијека.

У периоду друге половине седамдесетих, све до краја осамдесетих, она је била једна од најпродуктивнијих теоретичарки која се бавила питањима на пресеку феминизма и марксизма. Објавила је већи број академских чланака у часописима, учествовала је на конференцијама и у дебатама, те издала двије студије о овим темама, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* и *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Прегледности ради и зарад праћења њене аргументације корак по корак, као и из разлога што су дјелови тих студија објављивани исцјепкано кроз чланке и излагања, анализа ће примарно пратити ток студија.⁹⁸ Како у приказу прве студије напомиње Рада Ивековић, она је „sticajem nesretnih okolnosti“ неколико година чекала на објављивање (Iveković 1988, 2589), и њене дјелове Блаженка Деспот је представљала јавности у различитим контекстима и приликама и прије интегралног објављивања. Ово је важно имати на уму јер се између прве и друге студије може пратити један логичан развој.

Три кључне нити које се прате у овом раду: реинтерпретација класика, однос класне и родне неједнакости, те однос између теорије женског питања и феминизма, у опусу Блаженке Деспот препознају се у њене двије за феминизам кључне студије. У књизи *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, ауторкин је фокус на покушају реконцептуализовања женског питања у оквирима тадашњег југословенског

⁹⁷ Блаженка Деспот (рођена Ловрић) (1930–2001) била је филозофкиња, феминистичка теоретичарка и професорка Свеучилишта у Загребу. Поријеклом из средњокласне породице, са осамнаест година се први пут удала и родила ћерку Ирис. Студирала је филозофију, коју је дипломирала 1954. године. Као самохрана мајка дјевојчице са инвалидитетом, током наредних десет година предавала је филозофију у загребачкој гимназији.

Године 1964. почела је да ради на загребачком универзитету. Средине шездесетих за њу је била врло продуктиван период, објављивала је у готово свим загребачким академским часописима, посебно у *Praxis*-у, али није припадала ниједном посебном кругу. За вријеме другог брака објављивала је под именом Блаженка Ловрић-Мимица, а од 1968. надаље под именом Деспот.

На Универзитету у Љубљани 1970. године одбранила је докторску дисертацију *Humanitet tehničkog društva*. Од 1973. радила је на Ветеринарском факултету Свеучилишта у Загребу, на којем је предавала социологију, политичку економију, уводе у марксистичку филозофију и друштвене науке, као и теорију и праксу самоуправљања. Од 1989. више није била у могућности да предаје, након што су јој годину раније у саобраћајној несрећи озбиљније повријеђене гласне жице, због чега је прешла на Институт за друштвена истраживања.

Три пута је добила Хумболтову стипендију за истраживања, учествовала је на бројним научним конференцијама. Деспот је помогла у оснивању и била активна чланица групе *Жена и друштво*, која је дјеловала под окриљем Социолошког друштва Хрватске.

Објавила је студије *Humanitet tehničkog društva* (1971), *Plädoyer za dokolicu* (1976), *Ideologija proizvodnih snaga i proizvodna snaga ideologije* (1976), *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (1987), *Emancipacija i novi socijalni pokreti* (1989), *New Age i Moderna* (1995), као и више од стотину академских чланака.

Биографска биљешка према: Bosanac (2006). Детаљнија биографија је доступна у: Despot (2004).

⁹⁸ Текстови које је објављивала у овом периоду: Despot (1981), Despot (1982a; b; c), Despot (1984 a; b; c; d), Despot (1986), Despot (1988).

контекста. Полазећи од критике Хегелових поставки, па потом и оних мјеста која се из њих преливају у марксизам, Деспот развија темеље онога што назива „марксистичким феминизмом“. У наредној студији, *Emancipacija i novi socijalni pokreti*, она анализира специфичан положај феминизма у склопу нових социјалних покрета.

7.1. Феминистичка реконцептуализација класика – ново утемељење „женског питања“

Писање Блаженке Деспот, посебно у студији *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, може се читати као укрштање двије струје мишљења из којих надилази једна оригинална и нова, социјалистичко-феминистичка. Са једне је стране западна феминистичка мисао тзв. другог таласа, с друге, филозофско промишљање настало на трагу југословенске праксисовске школе филозофије⁹⁹ – слично као што је и у случају старије генерације теоретичарки дошло до повезивања женског питања и теорије и праксе самоуправљања. У оба случаја, у теоријама које су иницијално конципиране и развијане без диференцирања специфичне женске перспективе, у наредном кораку теоретичарке, имплицитно, у случају женског питања, или експлицитно, у случају феминизма, не само да проширују почетне поставке, већ их на свим нивоима, системски, преобличавају.

У студији *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, кључна тема јесте реконтекстуализовање односа класе и „пола“. Самоуправљање које се помиње у овом наслову примарно се односи на контекст југословенског самоуправљања и на његову критику од стране *Praxis* филозофије. У том смислу треба га разликовати од теорије и праксе самоуправљања на којој се заснива женско питање у приступу Виде Томшич. За Виду Томшич, изазов је како на свим нивоима друштва досљедно спровести политике самоуправљања, што у случају жена може да се сажме питањем – како да жене постигну идеал активних самоуправљача, и тиме потпуну равноправност у друштву у којем ће сви једнако учествовати у удруженом раду? Њена позиција не полази од критичког преиспитивања основних самоуправних теза, већ од њиховог практичног проширивања или допуњавања фокусирањем на једну друштвену групу, на жене. Метафорично речено, њен поглед полази из ширег кадра, па се положај жене перципира као једна нијанса унутар шире слике. За Блаженку Деспот, питање је зашто је од почетка марксизма положај жена објашњаван као секундаран, успутан, или као додатак општој радничкој борби, када управо у неједнакости жена може бити извор и упориште општедруштвене неједнакости? Њен приступ полази од *критичког* погледа

⁹⁹ Око филозофског часописа *Praxis* (објављиван током десет година 1964–1974) и Корчуланске љетње школе окупљала се група југословенских филозофа који су критички промишљали социјализам из врло специфичне позиције живота у југословенском самоуправном систему, развијајући антидогматски хуманистички марксизам. Осим југословенских филозофа, у часопису је објављивао и велики број интернационално утицајних мислилаца, и (у мањем броју) филозофкиња онога времена, па је он постао мјесто размјене знања са Истока и са Запада, у тадашњем хладноратовском контексту (Bogdanić 2015, 25–26).

који примјећује да општа слика није довољно изоштrena. Напротив, чак је толико замућена да се губи увид у основну структуру композиције.

Та врста критичког приступа самоуправљању отпочела је са филозофијом *Praxis*-а, о чијем је односу према, савременим језиком речено, родној тематици, писала Ђурђица Дегач. Она напомиње како током десет година излажења часописа ова тематика није обрађивана, као ни у склопу Корчуланске љетње школе, мада је та тема била актуелна, и мада су школи присуствовале теоретичарке које су се њоме бавиле (Degač 2015, 115). Као истакнут примјер издваја Блаженку Деспот, која се током излажења часописа бавила ужим писањем о марксизму и филозофији праксе, да би од осамдесетих писала о феминизму, у којем препознаје траг претходног рада Блаженке Деспот у оквиру часописа *Praxis* (Degač 2015, 121).

Ђурђица Дегач издваја три могућа узрока због чега у *Praxis*-у није било обрађивано родно питање: третирано се као ријешено па га није имало смисла више постављати; оно се није перципирало као засебно, јер се појмовни апарат који су праксисовци користили односио на „општији“ појам човјека; у филозофији праксе је изостала ужа тематизација економије, што је резултирало и превиђањем рада у домаћинству, а тиме и веће женске улоге (исто, 115–116).

Овом се темом бавила и Уна Благојевић, унеколико мијењајући перспективу, како би освијетлила агенсност и значај улоге жена у *Praxis*-у и Корчуланској љетњој школи, у оним аспектима у којима оне ипак јесу учествовале, иако су биле у мањини (Blagojević 2019). На примјер, међу доминантно мушким члановима редакцијског савјета биле су двије жене, Загорка Голубовић и Агнеш Хелер (Agnes Heller). И Ђурђица Дегач и Уна Благојевић помињу чланак Ерне Пајнић из 1971. године, посвећен Симон де Бовоар. Сем тог прилога издваја се и приказ Рудија Супека из 1964. о књизи Вере Стајн Ерлих (Vera Stein Erlich).

Уна Благојевић указује на то како су жене доприносиле интернационалном карактеру часописа, пишући приказе о тада савременим и актуелним књигама са Запада, што је било повезано и са њиховим познавањем страних језика. Ти су прикази, објашњава даље она, на неки начин били сажете верзије књига важних за тадашњи контекст. Кроз преводе и приказе, филозофкиње су имале активну улогу у проширивању и интерпретирању марксистичког знања, аргументује Уна Благојевић. Такође, оне су својим активним избором књига имале утицаја на дисеминацију марксистичког знања, тако да је било случајева када би књиге које филозофкиње одаберу за приказ кроз коју годину биле преведене и објављене и у овдашњим издањима. Због свега тога, Благојевић закључује како је рад жена био интегрални, а не успутни дио историје часописа. Овоме се тумачењу, међутим, свакако може додати још један аргумент, који се тиче тога да су радови на преводу, приказивању књига и слични, као и већина „позадинских“ дјелатности коју обављају жене, још један од показатеља њиховог неједнаког положаја, и поред значаја који тај рад има.

О односу генерације неофеминисткиња и теоретичара из групе око *Praxis*-а пише и Жофија Лоранд. Биљана Кашић, Весна Кесић, Славенка Дракулић свједоче о подршци коју су добијале од стране професора праксисоваца попут Ивана Кувачића, Гаја Петровића, Рудија Супека. Између осталих, и Надежда Чачиновић била је чланица групе *Човјек и систем*, присуствовала је Корчуланским љетњим школама и објављивала у

часопису *Praxis*. Биљана Кашић је, међутим, додала како филозофи *Praxis*-а нису узимали феминизам за озбиљно, а на њиховим састанцима жене нису много коментарисале, док се Весна Кесић присјетила сексистичког коментара Михаила Марковића (Lóránd 2018, 32).

Што се односа Блаженке Деспот и праксисоваца тиче, Гордана Босанац свједочи како Блаженка Деспот јесте са њима сарађивала од 1966. године, али није била чланица ни те, нити ма које друге групе:

„Od svih suvremenika *Praxisa*, koji je nesumnjivo najsnažnija pojava u novijoj povijesti filozofije i kulture na ovim prostorima, Blaženku Despot treba smatrati onom izuzetnom osobnošću koja, ni formalno ni konceptualno, ne pripada tom krugu, iako s njime dijeli problemsku suštinu prijedora kojima se svi oni u to doba intenzivno bave“ (Bosanac 2008, 625).

У часопису *Praxis* Блаженка Деспот је редовно објављивала приказе, углавном литературе са њемачког говорног подручја, три оригинална научна рада (Despot (Lovrić) 1969, 1970, 1973) и прегледни рад у форми приказа једне филозофске дебате (Despot (Lovrić) 1968) (детаљна библиографија у: Despot 2004). У тим се радовима, и уопште првој фази свог стваралаштва, Блаженка Деспот бавила читањем Хегела и Маркса, односом марксизма и технологије, реконцептуализацијом рада и слободног времена, и сличним темама. Како Гордана Босанац примјећује, за разлику од праксисоваца, који се тек изузетно удаљавају од метода и тема марксистичке филозофије, Блаженка Деспот се тим темама бави на више интердисциплинарни начин, задржавајући основну филозофску апаратуру (Bosanac 2008, 632). Критичко читање Маркса и марксистичког приступа филозофији слободе, посебно у односу према женском питању, оно је што Гордана Босанац издваја у опусу Блаженке Деспот, као корак даље од праксисовске филозофије (исто, 635). У теоријском смислу, логичан сљедећи корак за Блаженку Деспот је био улазак у феминизам:

„Ona progovara najprije o *feminizmu*, zalažući se za filozofski status njegova predmeta i, kako smo vidjeli, još i više od toga – za utemeljenje marksističkog feminizma, što *Praxisovu* krugu ni na koji način, ni kod kojeg autora, a niti u drugim našim filozofskim krugovima, nije bilo podnošljivo čuti, a kamoli prihvatljivo za raspravu“ (исто, 635).

Треба свакако на овај коментар додати и чињеницу како је југословенско издање часописа *Praxis* престало са излажењем 1974. године, баш у тренутку када се на сцени јављала феминистичка струја.

У одабиру Блаженке Деспот да студију *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* почне критиком Хегела, а потом и Маркса, Гордана Босанац препознаје континуитет са њеним претходним писањем. Међутим, овом књигом почиње и заокрет Блаженке Деспот ка феминизму, који се према ријечима ове теоретичарке догодио „takoreći, odjednom, u nekom jedinstvenom nadahnuću u kojem su se zgusnuti temati o ljudskom oslobođenju sabrali u jednu točku i otkrili joj jezgru svih dilema: emancipaciju i njezinu suštinu“ (Bosanac 2004, 33).

Критика Хегела, осим што представља тачку споја са праксисовцима, уједно је веза писања Блаженке Деспот и са феминистичким теоријама тзв. другог таласа, и то

почев од текста који се узима као полазиште феминизма насталог послје Другог свјетског рата. Ријеч је о књизи Симон де Бовоар *Други пол* (1949). Како Даша Духачек објашњава, Симон де Бовоар се користи помаком који је Хегел учинио разрађујући дијалектику односа господара и роба, како би описала своју кључну идеју, а то је да се ниједна заједница не дефинише као Једно без постављања Другог наспрам себе. Жена је Други у односу на мушкарца, она је дефинисана као негатив, недостатак према мушкарцу (Duhaček 2014, 248). Симон де Бовоар своју категорију Другог изграђује по хегелијанском обрасцу господара и роба, али како и Даша Духачек напомиње, то не значи да се између жене и роба могу поставити знаци једнакости (исто, 249). Савремене феминистичке интерпретације потцртавају, истиче Духачек, како у теорији Симон де Бовоар о односу мушкарца и жене није ријеч о дословној аналогiji са причом о господару и робу, „već o *teorijskoj transformaciji*“ којом се ова француска филозофкиња супротставља доминантним филозофским објашњењима дијалектике људских односа (исто, 250–251). Међу многобројним феминистичким читањима Хегела, и потом Маркса, из друге половине 20. вијека, посебно занимљиво ће бити упоредити кључне тезе Блаженке Деспот са онима које је у врло провокативном есеју *Пљујемо на Хегела* (итал. *Sputiamo su Hegel*) из 1970. године конципирала талијанска феминисткиња Карла Лонци (Carla Lonzi).

Прво поглавље књиге *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, које за тему има феминистичко читање Хегела, насловљено је „Što žene imenuју muškim mišljenjem?“. Оно почиње цитатом из *Раних радова* Маркса и Енгелса о производњи свијести, у којем се каже како су мисли владајуће класе уједно и владајуће мисли сваке епохе, коју Блаженка Деспот допуњује: „Dodali bismo: vladajuće misli jedne epohe su misli ne samo vladajuće klase, već i vladajućeg SPOLA“ (Despot 1987, 7).

Како би образложила ову тврдњу, Блаженка Деспот се окреће критичком читању Хегелове дијалектичко-спекулативне методе филозофије слободе. На тај начин, ова ауторка жели да направи отклон од здраворазумског схватања женске еманципације као ослобођења од мушкарца, и тражења пуке равноправности са мушкарцима. Она жели да освијести како је „problem emancipacije žena jedinstven sa poimanjem slobode“ (исто, 8). Блаженка Деспот полази од Хегелове филозофије зато што, како даље објашњава, филозофи прије Хегела, који излазе из метафизичког мишљења, осим приватних коментара, нису имали ништа да кажу о жени, јер је разлика између њих и мушкараца била укинута у оквиру општег појма „човјек“: „koji je racionalno biće i prema tome postoji samo jedna filozofija i samo jedno mišljenje“ (исто, 8). Код Хегела, с друге стране, због његове укупне филозофске замисли о апсолутној филозофији која је идеја изложена у свјетској историји – а пошто у историји постоје индивидуе које се међусобно односе, па тако и мушкарац и жена – по први пут се поставља и женско питање, за које је од посебног значаја *Филозофија повијести* и концепт филозофије слободе (исто, 9). За Блаженку Деспот, тако, Хегел је неопходан за утемељење онога што назива марксистичким феминизмом. Као што је Маркс критиком Хегелове филозофије дедуцирао пролетаријат, истом је методом могуће дедуцирати и жену као филозофску категорију: „Time se žensko pitanje dovodi u pojmovnu blizinu sa proletariјatom, jer im oboma nema mjesta u filozofiji slobode, ali zato im je mjesto u ozbiljenju filozofije. Različitost njihovog mjesta u ozbiljenju filozofije upravo je problem jednog marksističkog feminizma“ (исто).

A како: „Mi svi živimo u sjeni Hegela, svjesno ili nesvjesno, htjeli mi to ili ne. Njegova država je tu. Ona nam se nameće kao umnost, pa čak i kao sudbina“ (исто, 15), онда је јасно зашто Блаженка Деспот управо полази од хегелијанске концепције слободе, како би објаснила границе и узрок женске неједнакости. Не улазећи на овом мјесту детаљније у све нивое хегелијанске анализе, оно што је од значаја за тему овог рада може се сажети у неколико кључних поставки које ова теоретичарка развија у почетном поглављу своје студије. Те поставке ће као темељи анализе бити надограђиване, тако што постепено прелазе с једног нивоа на наредни. Ова студија Блаженке Деспот, иако на микронивоу често врло комплексна и згуснуто испреплетених аргумената, у ствари од почетка до краја има јасну нит која се увезује ред по ред.

Прво што ова филозофкиња издваја као важно за филозофију слободе јесте становиште да свјетска историја није ништа друго, него стално напредовање у свијести о слободи (исто, 10). Историјске епохе разликују се према степену развијености те свијести, објашњава Блаженка Деспот. Када је тако дефинисао слободу, за Хегела је природно стање неслободно, јер у њему *нико* нема свијести о слободи. Први пут се та свијест јавља у културама старог Истока, али се ограничава само на *једнога*, на фараона који има ознаке божанства, и због тога су сви остали неслободни. Код античких Грка се развија свијест да су *неки* људи слободни. Тек „германско-хришћанска“ култура долази до оног ступња свијести о слободи према којој су *сви* слободни, сажима основне Хегелове поставке Деспот.

Улога индивидуе у том развоју јесте да слуша државу, јер она никако не може бити слободна прије државе: „Individualna je volja kao subjektivno određenje, samovolja, koja je neumna, a ona opća volja, umna, jest u državi; individua je slobodna samo onda kada sluša državu (i »ruководство«, rekli bismo danas, Hegel će reći birokrate)“ (исто, 12). Ово је за женско питање од значаја, пише Блаженка Деспот, јер је за женску еманципацију важно схватање односа између појединца и државе као претпоставка слободе, чиме се превазилази здраворазумско схватање слободе независно од овог односа, тј. његово свођење на слободу од мушкарца (исто).

Слобода виђена у том хегелијанском кључу не постоји као природна претпоставка, независно од друштвених односа, већ се она задобија. Уколико се жене позивају на слободу, аргументује ова југословенска теоретичарка, независно од њеног посредовања, хегелијански би противаргумент био да се оне управо боре за страсти и оне слободе које су неумне (исто, 13). У тој тачки се појављује патријархат као прва претпоставка слободе. Дакле, како појашњава Блаженка Деспот, с једне стране, напредак ка слободи могућ је само кроз однос индивидуе и државе, са друге, у породици се кроз процес социјализације укида субјективна воља индивидуе, због чега она постаје ослонац државе (курзив у цитатима Б. Д., уколико није другачије назначено):

„Umnost je odnos spram zakona, a spram zakona individua ne može stajati direktno, nego će umno i ćudoredno Hegel *morati* postaviti tako, da je *dužnost* čovjeka da stupi u brak, dužnost da rađa djecu; dužnost upravo zato jer kao individua može imati suviše subjektivne volje koja je neumna. Posredovanje sa umnom voljom omogućeno je na prvom stupnju *ukidanjem* posebnosti u familiji, tako da familija postaje cjelina“ (исто, 15).

Из тога слиједи да се посредовање слободе одвија на подручју права. Хегел у *Филозофији права* издваја три посредовања: сферу апстрактног или формалног права, сферу моралитета, и сферу обичајности у којој се налазе породица, грађанско друштво и држава (према: исто, 16). Мада Блаженку Деспот у овој анализи највише интересује трећа сфера, како би објаснила оно што назива „протоком“ између приватног власништва – породице – грађанског друштва – државе, потребно јој је прво да преузме одређење власништва из сфере формалног права. Приватно власништво је претпоставка да индивидуа буде слободан човјек, јер је оно објективација индивидуалне воље за предметом, у чему се, пише Деспот, открива извор Хегеловог мишљења о женама. Правна категорија власништва оно је што чини слободу индивидуе, јер је објективирана у предметности, а све друго је апстракција (исто, 17–18).

Брак, грађанско друштво и држава су сфера обичајности. Блаженка Деспот прво креће од хегелијанске анализе брака. Наиме, према Хегелу, брак је увијек однос два природна бића, и конкретно два пола, мушкарца и жене, која како би била слободна ступају у брак. У ствари природна бића тек правним посредовањем долазе до категорије озбиљења слободе (исто, 19). А у брак се ступа како би се створила породица, што значи да се сви чланови породице, и дјеца и родитељи, у том односу укидају своју индивидуалност у члана породице. Тако се слобода живљења у породици заснива на њиховом осјећању да су чланови, а не посебне индивидуе (исто, 20). Међутим, мушкарац и жена у том процесу своју индивидуалност не укидају на истовјетан начин. Мушкарац има духовну улогу као активан и слободан у односу са државом, док жена преузима природно, материјално или пасивно, њена улога је у пијетету, како Деспот реконструише Хегелове поставке (исто, 21).

Како један облик породице одговара одређеном друштву, онда грађанском друштву треба оваква породица у којој је мушкарац активан, а жена пасивна: „Svaki mali oblik umnosti je viši oblik, ali traži sve niže oblike posredovanja (prema tome trebali smo imati takvu porodicu, takav brak, takvo vlasništvo, takvo shvaćanje slobode) da bi pokazali da je građansko društvo umno“ (исто, 22). И касније у тексту Блаженка Деспот разрађује критику подјеле према којој је мушкарац рационално биће, а жена ирационално. Ове особине, објашњава Деспот, нису узроковане неком митском разликом између полова, већ су установљени научним посредовањем, грађанском културом, и њеним неисторијским односом према природи (исто, 103). Примјер за то преузима из анализе Миливоја Солара, у којој се објашњава како се ирационалност жена у реалистичким романима не описује већ обликује (исто, 103–104).

Блаженка Деспот се позива на Енгелсову критику Хегела и Гетеа, како су они били Зевси у свом подручју али им је „virio komad filistarskog perčina“ (исто, 22). На ту критику она додаје и своју, како им не вири само дјелић, већ цијели перчин – због апотеозе грађанског друштва и подјеле рада, те аргумента како су индивидуе по природи неједнаке али да је то умно, јер само тако могу размјењивати продукције свога рада (исто, 22–23). Здраворазумском мишљењу, које се заснива на апстракцији како сви *треба да* буду једнаки, Хегел супротставља спекулативну методу, којом се открива како управо у усмјеравању и специјализацији уског занимања, јединке могу добити признање општости (исто, 25).

У наставку првог поглавља Блаженка Деспот сужава фокус на тему улоге жене у браку: „Spol tako, usprkos nadvladavanju puke spolnosti, biva u porodici sudbina žene“ (исто, 32). Муж и жена као двије свијести, аргументује она даље, не могу нити успоставити однос Слуге и Господара:

„Sluga ima povijest, biti sluga nije sudbina. Žena, međutim, nema povijesti, njen spol je njena sudbina, ona se ne može osloboditi, ne može posredovati, ona se ne može uspostaviti spram muža kao svijest spram svijesti. Ona nije slobodna osoba, ona se ne može uspostaviti kao subjekt, koji je kao osoba beskonačna volja za sebe. Stoga se supstancija kao odnos članova spram porodice uspostavlja zajedničkom imovinom, porodičnom imovinom“ (исто, 32–33).

Онај који заступа породицу јесте мушкарац. И у овој тачки, Блаженка Деспот износи критику декларативне једнакости грађанског друштва конституишући женско питање као посебни полни проблем, спрам класног проблема. Жена нема право да располаже приватним власништвом, сем преко правног заступника или тудора, што значи да нити је пред законом једнака, и да је „ispod nivoa emancipacije klase kojoj pripada“ (исто, 33). Зато, пише она, феминистички покрети из грађанског друштва, који једино могу и да се јаве у егалитаристичком друштву, управо на борби за једнака права са мушкарцима темеље своју борбу, јер се преко права ступа у нужно посредовање слободе (исто, 33).

Из тога слиједи како држава не дира у патријархалну породицу, јер се на њој темељи:

„Ograničenje žene na ahistorijsku rađalicu, koja tek u braku dobiva svoje supstancijalno određenje bitno je ograničava da se okreće sebi i u sebe kao vlastitom predmetu i time da ona ima pravo »posebnosti«, dakle da hoće ljubav kao odnos dviju svijesti, koje se ne bore, već potvrđuju jedna u drugoj i proizvode život“ (исто, 35).

Жена је, аргументује даље Блаженка Деспот, двострано неслободна. У свом ограниченом свијету и образовању, жена је неслободна јер „не може произвести бесkonačnost posebne osobe, individue, koja jest tek modernitet“ (исто). Са спољашње стране, нема могућност властите среће и сопственог смисла живота, само је препозната пред правом као особа у браку (исто). Жене у мушкарцу воле његову посебност, а за мушкарца све су жене исте, зато му се и допуштају ванбрачни односи, а обратно, жена је у истој ситуацији обиљежена. То је разлог, објашњава Деспот, зашто жене желе брак – јер су изван њега сведене само на чисту полност, а љубав је могућа слободним особама, што жене сведене на пол нису (исто). Она додаје како су управо питање љубави као односа између слободних особа поставиле феминисткиње, чиме су проблематизовале патријархалну породицу, на њој засновану државу, и саму дијалектичку методу (Хегелове) филозофије слободе. У тој потреби са самоосвјешћивањем жена, Деспот види не само захтјев за ослобођењем до неког нивоа у царству нужде, већ бесконачну вољу која тежи слободи без посредовања, због чега и долази до агресивних десничарских и неоконзервативних отпора (исто).

Неколико је разлога зашто своју критику започиње читањем Хегела:

а) зато што у његовој филозофији лоцира извориште идеја на које се надовезују потоње филозофске струје мишљења, слично као што је грађанско друштво 19. вијека у основи модерног друштва;

б) у тој филозофији конституише се, како га ова филозофкиња назива, *проток* приватно власништво – породица – грађанско друштво – држава као недјелива осовина;

в) тиме се анализа женског питања, односно питање еманципације жена, ставља у саме темеље грађанског друштва, које чак ни марксизам није успио до краја да препозна и из коријена превазиђе ни у теорији ни у пракси.

На основу тога износи кључни аргумент, који би се хоркхајмеровски могао изразити – ко неће да говори о еманципацији жена, требало би да ћути о капитализму и грађанском друштву:

„[...] zato što kod Hegela treba uvijek ukazati, a da ne kažem, emocionalno, prokazati, to, da privatno vlasništvo, porodica, građansko društvo i država stoje u protoku. To znači, kada se žene bore za bilo kakvu slobodu i ravnopravnost, a daje im se bilo koji argument protiv toga, onda treba pokazati da je Hegel superioran svakoj drugoj argumentaciji protiv žene, ali pod *pretpostavkom protoka umnosti građanskog društva, podjele rada, a to znači nečeg par excellence klasnog*. Svaka pozicija protiv žena, ili ograničenje njezine slobode, mora se sukobiti sa privatnim vlasništvom, sa građanskim društvom, *dakle, sa klasnim kategorijama*“ (Despot 1978, 25).

Након што је критиком Хегела поставила темеље анализе, средишња три поглавља студије Блаженка Деспот посвећује односу историје и технологије, „социјалистичке природе“ и „природе жене“. Ове синтагме ауторка студије ставља под наводнике како би указала на то да није ријеч о природи као аисторијском појму. Сљедећи ниво анализе Блаженке Деспот односи се на критику апстрактне концепције политичке еманципације, сведене на еманципацију „човјека“ као општег појма. Када се мисли на појам човјек, пише Деспот, „*izvršen je već i metafizički i religiozni redukcionizam spolova na pojam »čovjek«, u kojem se već pretpostavlja da je muškarac čovjek, a da je to i žena, treba u govoru posebno naglasiti, da bi se razumjeli*“ (исто, 52). Удаљавајући се од тзв. теорије одраза (уз коментар како је југословенска *Praxis* филозофија заслужна за укидање ове теорије и њеног аисторијског поимања природе; исто, 51), она критикује редукционизам и апстрактно разумијевање природе, као независне од људске свијести. Како ова ауторка додаје, грађанин је и неприродан и аполан (исто, 52). Посљедица редукованог, аисторијског промишаљања о односу човјека и природе као једностраном, јесте претпоставка да се промјена у сфери производних односа неупитно и директно рефлектује на човјеков свијет по човјековој мјери (како је још у раном тексту „Ка јеврејском питању“ писао Маркс, из којег Деспот узима и насловни цитат овог поглавља).

Блаженка Деспот се потом окреће Марксовој критици Хегела, којом је указао на противрјечности грађанског друштва и политичке државе, дедукујући тако пролетаријат. Противрјечности Хегелове теорије у томе да је човјек слободан ако посједује приватно власништво, а човјек је иако не посједује власништво, придодаје се

противрјечност положаја жене у односу на мушкарца (исто, 54). У Хегеловој се филозофији тако указују два нивоа проблема: класни и полни, пише Деспот.

Исти метод критике коју је Маркс примијенио на хегеловску теорију, Блаженка Деспот у другом кораку користи како би критиковала реални социјализам, указујући на континуитет „филистарског перчина“. Жена, једном сведена на „човјека“, у овом је систему сведена на „радника“, јер није уздрмана сама структура која се приказује у протоку и међусобном одржавању породице, у овом случају реал-социјалистичког друштва и државе.

У пракси реал-социјализма, међутим, укидањем приватног власништва, сматрало се да је довршена еманципација, објашњава даље ова ауторка. Социјалистичка држава у промјени производних односа у сфери права и законодавства, дефинише равноправност полова који су сада, умјесто појмом човјек, одређени појмом радник (исто, 54). У таквом приступу Блаженка Деспот препознаје два проблема:

1) Први се проблем односи на то да је жена препозната као радник, и да дијели судбину еманципације радничке класе, а „посебност“ јој је призната само у аспектима бриге радничке класе за сопствену репродукцију, односно на њену аисторијску природу рађања. Међутим, позивајући се на Марксову „Критику Готског програма“, у којем се објашњава да је награђивање према раду буржоаско као и свако друго право, јер неједнаке индивидуе ставља пред једнако мјерило – рад, и тако успоставља неједнакост међу њима, ова филозофкиња разобличава скривену неједнакост жена. Ако су жене као већ неједнаке изједначене само у раду, онда то не разрјешава узрок њихове неједнакости. Блаженка Деспот одлази и корак даље, изnoseћи аргумент како се у овом случају различитост индивидуа може схватити као неједнакост природних могућности, односно да се еманципација своди на природу, што је у ствари расистичко утемељење. Пошто је, како каже, овдје ријеч о социјалистичком друштву које није настало на властитој основи, него на капиталистичким темељима, онда оно носи ожиљке старог, те је јасно откуд редукција полова на појам радника. Анализу овог проблема, изједначавања мушкараца и жена само у односу на рад, не улазећи у аспекте друштвене „надградње“, закључује констатацијом како је на подручју морала радничка класа доживјела највећи утицај грађанског морала, што изводи позивајући се на Лукача (György Lukács) (исто, 55);

2) Други проблем, који адресира Блаженка Деспот, односи се на то да се без укидања подјеле рада и са непромијењеном производњом, задржава проток: породица – грађанско друштво – држава. И даље као темељ тог, реал-социјалистичког друштва остаје породица, која више није тамни природни темељ објективитета слободе у оквирима државе као код Хегела, већ емпиријски темељ производње живота. Зато је:

„Autoritet političke revolucije i političke države neodrživ [je] bez autoritarne patrijarhalne porodice. Stoga real-socijalizam nije nikada do kraja tematizirao kršćanski temelj patrijarhalne monogamne porodice, podjele rada u njoj, kult materinstva, usprkos svojem ateističkom usmjeranju. U takvoj porodici postoji različitost »prirode« žene od prirode muškarca, »prirodna« podjela rada i malograđanski moral.

Protok porodica — država osiguran je »madežima starog«. Ti »madeži« posebno prijanjaju za ženu, za njezinu »prirodu«, koja joj najčešće postaje sudbina, jer se često ne može dovinuti niti do »radnika«, nego ostaje u privaciji.

Revolucionarna hegelijanska metoda, očišćena od svoje »mistične jezgre« ostavila je komad »filistarskog perčina« real-socijalizmu“ (исто, 56).

Аналізу закључује констатацијом како због стварног положаја жена у друштвеној подјели рада у њима постоји огромни револуционарни потенцијал, али да је тај пут женског самоосвјешћења дуг (уп. са Сандром Хардинг у петом поглављу).

И италијанска филозофкиња Карла Лонци (Carla Lonzi), на готово истовјетан начин као и југословенска феминисткиња десетак година раније, критиковала је марксистичку теорију која некритички преузима хегелијанске појмове и женско питање своди на класно. Њен закључак је умногоме другачији, јер се заснива на психоаналитичким идејама о могућности савезништва жена и младих мушкараца као логичних савезника у борби против патријархалне моћи, али почетне премисе су врло сличне:

„Жене су свјесне политичких веза која постоје између марксистичко-лењинистичке идеологије и њихове сопствене патње, потреба и аспирација. Али оне не вјерују да ће ослобођење жена доћи као посљедица револуције. Оне неће допустити да њихов сопствени циљ буде подређен класном питању. Оне не могу прихватити план борбе и визију која их искључује. [...] Угуравање женског питања у концепт борбе господара и роба, каква је класна борба, историјска је грешка“ (Lonzi 1996, 278).¹⁰⁰

Што се концепта „социјалистичке природе“ тиче, полазећи од Маркове и Енгелсове критике Фојербаховог одвајања природе и историје, Блаженка Деспот пише:

„Materijalističko shvaćanje historije, da bi bilo i materijalističko i historijsko, mora promisliti način proizvodnje materijalnog života društva. U ovom načinu materijalne proizvodnje života otkriva se povijest sama, to jest odnos »povijesti« i »prirode«. Apstraktna suprotstavljenost »povijesti« i »prirode« odgovara jednom određenom načinu proizvodnje materijalnog života – građanskom“ (Despot 1987, 66).

Уколико се пак, пише Блаженка Деспот, не може мислити и дјеловати кроз једну другачију „социјалистичку природу“, за то постоје два разлога – или социјалистичка производња материјалног живота није повијесно нов начин, јер се преузима грађански однос према природи; или се социјалистички начин производње разумије као нови историјски начин производње живота у подруштвљавању средстава производње. У првом случају се занемарује историјски, у другом материјални аспект (јер подруштвљавање спада у државну, правну, идеолошку сферу) (исто, 67).

¹⁰⁰ „Women are aware of the political connection that exists between Marxist-Leninist ideology and their own suffering, needs, and aspirations. But they do not believe that women's liberation will come about as a consequence of the revolution. They will not allow their own cause to be considered subordinate to the issue of class. They cannot accept a battle plan and a vision that leave them out. [...] Forcing the woman question into a master-slave concept of struggle, such as the class struggle, is a historical mistake.“

Проблем који препознаје у средишту неједнакости, а који је раније поменула критикујући родно неједнаке односе у породици, јесте подјела рада која двоструко остаје суштина приватног власништва. На нивоу развијености производних снага које револуционарна друштва затичу, она настављају и даље да узрокују ту подјелу; у процесу револуционирања маса против досадашњег начина производње, које су једним дијелом том подјелом узроковане, а другим, због саме подјеле рада онеспособљене да модификују затечене производне снаге (исто, 69). Зато процесе укидања подјеле рада и разумијевања социјалистичке природе види као комплементарне (исто, 70).

Нешто касније, у претпоследњем поглављу студије, Блаженка Деспот детаљније образлаже зашто сматра да су посебно жене онај дио пролетаријата који је заинтересован за радикалну еманципацију. Историјски пут радничког покрета она чита као конзервативан, зато што је укинуо само манифестни вид приватног власништва, због чега је оставио жене као групу која преузима улогу пролетаријата. Наводећи Маркса, Блаженка Деспот излаже тезу да су жене сада она група која је везана „радикалним ланцима“, и која: „*ne traži nikakvo posebno pravo, jer joj nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopće [...] koja se ne može emancipirati, a da se ne emancipira od svih ostalih sfera društva, i da time ne emancipira sve ostale sfere društva, koja je jednom riječi potpuni gubtak čovjeka, koja, dakle može sebe zadobiti samo potpunim ponovnim dobivanjem čovjeka...*“ (Despot 1987, 95–96).

Жене су заинтересоване за нови историјски однос, за конципирање једне „социјалистичке природе“ од онтолошког до онтичког нивоа, пише Деспот, и за то издваја неколико разлога. Први се односи на историју проширене репродукције, о чему цитира Марксово и Енгелсово становиште из *Њемачке идеологије*, како је производња живота двоструки однос, с једне стране као производни, а с друге као друштвени (исто, 96). Из тога она закључује како је из угла историјског материјализма немогуће мислити „природу жене“ као аисторијску, већ да и она „*u izučavanju veze historije s industrijom i razmjenom može postaviti pitanje »socijalističke prirode žene«*“ (исто).

Други разлог јесте неисторијско гледање на природу, које искључује и сам пролетаријат, а додатно притиска жену: „*jer ona kao žena iz nepovijesnog odnosa spram prirode, građanske apstraktne znanosti i konstituiranju klase kao političkog subjekta u borbi za moć, biva i spram muškog proletarijata — proletarijat*“ (исто, 97). У грађанској, класној подјели рада, жена је сведена на биолошку функцију, на пол, те таквим разумијевањем репродукције материјалног живота, такође се репродукује хијерархија система „*K (Kiche — kuhinja), K (Kinder — djeca) i K (Kirche — crkva)*“, објашњава Деспот.

У томе што је радничка класа укључила жену као радника, она види трећи разлог заинтересованости жена за радикалнијом промјеном. Жене су тако надвладале „женску природу“ и ушле у историју, али на „мушки начин“, пише Деспот, и додаје како су оне тиме добиле само декларативну слободу. Она цитира и Симон де Бовоар, која у разговору о женском покрету са Сартром заступа теорије аутономног феминистичког покрета, јер у државама реал-социјализма и поред великих нада, жене нису биле равноправне (исто, 97–98).

Социјалистичко самоуправљање, према мишљењу Блаженке Деспот, јесте радикално ставило у питање етатизам, а тиме и подјелу рада. Међутим, у патријархалности и традиционалности југословенског друштва она препознаје четврти

разлог за заинтересованост жена да наставе у правцу радикалне револуције. Нарочито посљедице остављања жене у аисторијској природности уочава у малом учешћу жена у политици, у науци, стваралаштву. У подјели рада, женама су припали мање вредновани послови, притом, жене имају и мање слободног времена, примјећује Деспот (исто, 98).

Пето слиједи из овога, пише ауторка – како је „женско питање“ класно питање, оно је тиме и политичко питање, што значи да жене не траже никакво „посебно право“, учињена им је „неправда уопште“, и могу се позивати на „човјечанско право“ (исто, 99). Ограничавање мушкараца и жена само у правној сфери, и поред своје напредности, по аналогiji упоређује са укидањем приватног власништва подруштвљавањем средстава за производњу. Историјска могућност која се отвара женама да учествују у политици унутар радничког покрета, могућа је и зато што (у том тренутку) раднички покрет није био заокупљен борбом за власт. У грађанском друштву одвијао се процес мирног улажења у социјализам, а у југословенском контексту та је борба била добијена реализацијом социјалистичког самоуправљања. Због овог разлога, Блаженка Деспот узима ниво учешћа жена у политици као параметар њиховог уласка у историју (исто, 100). (У измијењеним околностима неолибералног капитализма, то нажалост није случај, чак и када је учешће жена у политици преко квоте од 33% и/или када су жене на водећим позицијама).

На крају, закључује како ће у отпору према етатизму жене као повијесна бића уз радничку класу социјалистичког самоуправљања приближити реалитету могућност среће: „U ovom novom povijesnom procesu, bez iskustva i primjera »ženska priroda«, kao i »socijalistička priroda« ulaze u historijsku kao pravu prirodnu historiju čovjeka“ (исто, 106). Али и напомиње: „Razumijevanje socijalističkog samoupravljanja kao povijesne mogućnosti »novog društvenog stanja« radikalno suprotstavljeno, kako kapitalizmu, tako i etatizmu, morat će »žensko pitanje« imati u svojoj osnovi“ (исто, 100).

Њен дотадашњи рад, од друге половине шездесетих година, био је везан за теме хуманистичког марксизма, те промишљање односа технологије и историје, слободног времена и укидања подјеле рада, које она овом студијом повезује са феминизмом, што се преноси и на саму њену структуру. Тако се у посљедњем поглављу књиге *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* сажимају сви претходни нивои анализе и промишља једна другачија марксистичко-феминистичка концепција женског питања.

„Svaki pokušaj promišljanja »ženskog pitanja« u socijalističkom samoupravljanju prilog je marksizmu kao proleterskoj teoriji društva“ (исто, 107), реченица је којом Блаженка Деспот започиње ово поглавље. Већ у наставку она се позива на Програм Савеза комуниста Југославије, како би аргументовала да је „женско питање“ могуће промишљати у социјалистичком самоуправљању, баш зато што је у самом том Програму марксизам означен као отворен, и зато што је самоуправљање настало као алтернатива етатистичком социјализму. Пошто, дакле, социјалисти према Лењину знају правац марксизма, али не и његов конкретан пут одвојено од праксе, ова ауторка изводи аргумент како је стога неопходна реконцептуализација „женског питања“ у самоуправљању (исто, 107–108). Овај аргумент допуњује се оним о отвореном марксизму, који је ријешио пролетерско питање тако што је укинуо идеју како је „сада“ могуће дјеловати само у нужди, а да ће „послије“ доћи ослобођење, већ слободе има у оној мјери у којој је има „сада“ (исто, 108–109).

Када је овако, у саме темеље тадашњег система, дословно у Програм СКЈ, Деспот поставила „женско питање“, тиме се на најповршнијем нивоу заштитила од могућих критика да су феминисткиње „против“ самоуправљања. Такође, на дубљем нивоу, она своју теорију поставља врло амбициозно, као системску и радикалну критику и преосмишљавање самих теоријских и идеолошких основа самоуправљања. И слично као што је преузела марксистички начин критике Хегела, да би га примијенила на критику самог марксистичког појма радник у који је жена инкорпорирана и тиме избрисана, тако и у овом поглављу користи критику етатизма од стране југословенског самоуправљања, како би управо показала да и самоуправљање када је ријеч о „женском питању“ још увијек није надишло етатистички модел размишљања.

У догматском и стаљинистичком марксизму извршена је вулгарна редукција „женског питања“ на класно питање, и то по моделу „посебно“ женско и „опште“ класно. Међутим, тиме је пренебрегнута чињеница како је еманципација жена испод нивоа класе којој жена припада, пише Деспот (исто, 111). „Женско питање“ се нити не поставља, пише она у наставку, јер се на њега гледа у временској линији „сада“ могућег и „послије“ у бескласном друштву рјешивог:

„Ukratko: ne samo da nije došlo vrijeme za »žensko pitanje«, već njega u stvarnosti i nema nego je to »opće« pitanje emancipacije proletarijata. Zbog toga »žensko pitanje« stoji svagda u navodnicima, što znači da je *quasi* pitanje. Pa ipak nikada se unutar klasnog pitanja proletarijata i njegove emancipacije nije postavljalo »muško pitanje«, jer je razlika neravnopravnosti žena evidentna u svakodnevnom iskustvu. Ta razlika izražena je navodnicima »ženskog pitanja« i rješava se »sada« normativno, zakonom, kao ravnopravnost žena, u političkoj sferi, I ekonomski jednakim mogućnostima u zapošljavanju, plaćama itd., s jedne strane, a s druge strane, kao briga oko porodice, zapravo zaposlene žene, zaposlene majke, kao briga radničke klase za svoju vlastitu reprodukciju. Kako se pri tom nikada ne spominje briga za zaposlenog muškarca, zaposlenog oca, očito je da je ostala tradicionalna, patrijarhalna podjela rada u porodici: dioba privatnog i javnog života“ (исто, 109).

Сви нивои које је анализирао у претходним поглављима сада се увезују како би се показало да постоји континуитет још од грађанског друштва, у којем је еманципација сведена на политичку еманципацију. „Општост“ према радничкој класи и условима рада заснива се на некритичком преузимању производних снага капитала, прије свега науке и технологије, које су осмишљене са циљем стварања профита, пише Деспот. Тако се и у апстрактној „општости“ преузима ауторитарност подјеле рада, ауторитарни односи међу људима, између појединаца и државе, бирократије, технократије, коначно између мушкарца и жене (исто, 110). Ова ауторка прави аналогију између тога како се и за бирократију, као и за „женско питање“, тврди како нема реалне основе, већ да су у питању остаци заостале свијести.

Она, међутим, досљедном марксистичком анализом разоткрива системску узрочност и један круг од производње – породице – индивидуе и натраг: „Autoritarnoj proizvodnji materijalnog života nužno odgovara autoritarna porodica, autoritarna socijalizacija ličnosti, pa se »žensko pitanje« ne samo ne može riješiti, već niti postaviti, jer je patrijarhalna porodica sa patrijarhalnim moralom i podjelom rada upravo pretpostavka takvog cjelokupnog provođenja života“ (исто). У јавном животу, животу радника, жени не смета „природа жене“, али у приватности она остаје биолошко биће, мајка, и ту је „природа жене“ онемогућава да се самоактуализује. Тиме Блаженка Деспот заокружује

ову нит аргументације, јер показује како ауторитарна производња тражи ауторитарну породицу, која социјализује ауторитарне људе, који у својем „посебном“ интересу бивају асимиловани у „општи“ интерес државе и партије (исто, 110–111).

У наставку Блаженка Деспот пише како се већ у грађанском друштву политичка еманципација своди на апстрактну општост, па се еманципација не односи у истој мјери на жене, што значи да је „женско питање“ конципирано као посебно, као феминизам (исто, 112). Пошто се жене идентификују према полу, онда се као непосредни осујећивач јавља мушкарац, без обзира на класну припадност, што се посебно осјећа у двоструким моралним аршинима, у односу између полова, у сексуалности, објашњава ауторка. Она уједно скреће пажњу на то како су овај морал интернализовали многи пролетери и пролетерке, те како се тиме марксизам није довољно бавио (исто, 113). Полна идентификација као заједничка основа еманципације, односно „полна борба“ против мушкараца, оно је што ова ауторка истиче као карактеристику буржоаског и разних облика борбеног феминизма. Она их упоређује са лудистичким покретима радника против машина или борбеног атеизма против Бога, чиме се констатује како се тиме задржава на непосредном, свакодневном искуству против агресора, што излази из марксистичких оквира (исто). Марксистички феминизам (како га она назива) избјегава двије крајности – свођење борбе за женску еманципацију на „борбу полова“, али и редукцију „женског питања“ на класно питање.

Кад је у питању теорија и пракса самоуправљања, Блаженка Деспот подсјећа на „Међународну декларацију о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру“ из 1975. године, коју је Југославија потписала, и у којој пише како постизање економских и социјалних циљева не доводи само по себи до равноправности жена (исто, 114). Подруштвљавањем средстава за производњу, самоуправљање као алтернатива етатизму, редефинисањем „општер“, другачије се односи према „посебном“:

„»Posebno« upravo proizvodi ono »opće«, a kako je ženska emancipacija ispod nivoa emancipacije vlastite klase, pa i proleterske klase, artikuliра se jedan poseban odnos »posebnog« i »općeg«. »Žensko pitanje« kao spolno pitanje jest »posebno« pitanje »prirode žene«, ali u tom »posebnom« pitanju je sadržana sva »općenitost« proleterskog pitanja, jer одношење према »ženskom pitanju« као »posebnom pitanju« одустајање је пролетаријата да се бори за »općenitost« у којој је и сам изгубљен. У »posebnosti« »ženskog pitanja« скривено је *људско* питање, питање људске еманципације, јер однос спрема »prirode žene« је класни, повјесни однос спрема природе као свог vlastitог anorganskог tijela“ (исто, 117).

Управо у односу према жени, која због своје „природе“ и интернализовања морала владајуће класе остаје испод нивоа класе којој припада, лежи и најтежа битка пролетаријата против самог себе, аргументује Деспот, цитирајући поново Лукача (исто, 118). Жена препознаје у самоуправном социјализму могућност за скидање наводника са „женског питања“, као претпоставку властите еманципације, а то је уједно, закључује ова ауторка, и претпоставка мушкараца да се еманципују у људе (исто, 119).

Она и у југословенском контексту види велики револуционарни потенцијал жене, јер оне најпосредније осјећају ауторитарност у свом положају, али препознаје и како је за то спремна само најосвјешћенија група жена. Због конзервативних утицаја на свијест пролетаријата, жене најчешће интериоризују ауторитарни морал заснован на

четири концепта: мир, мар, ред и рад, и тешко га се ослобађају због притиска околине, пише Деспот. Као најпогубнији утицај за женску еманципацију она види мушко, етатистичко етикетирање тог процеса као „елитизма“ или „буржоаског феминизма“ (исто). Вјештим обртом, од оних које су прозване као противнице самоуправљања, она управо критику саомосвјешћивања жена оптужује за етатизам. С тим у вези истиче како, бирајући ријечи које директно асоцирају на *Комунистички манифест*:

„а cijeli je bauk feminizma u Jugoslaviji da žene koriste demokratsku konstituciju našeg sistema da se izrazi svaki neposredni interes radnih ljudi i građana. Ali interes žena nije samo jedan od posebnih, neposrednih interesa radnih ljudi i građana, već je u njegojoj »posebnosti« sadržana cijela »općenitost« radničke klase.

Stoga u Jugoslaviji nema feminizma koji bi bio izvan klasnog pitanja radničke klase. Ukoliko u mnoštvu feminizama ima zajedničko samo to, da je on uvijek ujedinjeni napor za oslobađanjem žena, *moglo bi se uvjetno govoriti o feminizmu na jugoslavenski način, na samoupravni način*“ (исто, 120).

Ова тачка је важна између осталог и зато што Блаженка Деспот допушта постојање неког минимума који би се односио на све феминизме, у ком случају се отвара могућност и за постојање југословенског, самоуправног феминизма. Овај коментар могао би да послужи као објашњење за претходни, који је изрекла током дебате коју су организовали часописи *Naše teme* и *Žena*, о томе да се увјетно може говорити о феминизму у Југославији, али овога пута уз битан додатак, одређујући га као самоуправни.

Када у наставку објашњава однос класног и „женског питања“, кроз односе између „посебног“ и „општег“, она се директно наставља на праксисовску традицију мишљења. Између осталог, и на писање Предрага Враничког (Vranicki 1976).¹⁰¹ Како би се ријешило редукционизам „женског питања“ на класно, прво га треба поставити и као класно и као полно, пише Блаженка Деспот: „žensko pitanje u socijalističkom samoupravljanju postoji kao ljudski problem ljudske emancipacije proletarijata“ (исто, 121).

То скидање наводника са „женског питања“ она види као могућност теоријског утемељења марксистичког феминизма, без чега нема ни револуционарне праксе (исто, 122). За теоријски развој отвореног марксизма битно је да он буде аутокритичан, у овом конкретном случају, према женском питању, пише она, наводећи како је Вранички међу првима писао о контроверзи промишљања женског питања са становишта марксистичког феминизма (исто, 123). Осим те самокритике, као битно за развој отвореног марксизма, Блаженка Деспот издваја постојање тадашњих нових социјалних покрета, посебно феминизма (исто) (то је тема којој ће посветити наредну студију *Еманципација и нови социјални покрети*). Као треће, ова теоретичарка сматра како је утемељење марксистичког феминизма потребно због освјешћивања половине човјечанства коју чине жене. На овом мјесту она цитира и проширује брачну метафору Хајди Хартман, о чему је раније било више ријечи. За Блаженку Деспот досада су марксизам и феминизам живјели у „ванбрачној“ заједници, и то схваћеној на

¹⁰¹ Овом темом се Вранички бавио још од своје докторске дисертације, одбрањене почетком педесетих и потом објављене у књизи *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma* (Vranicki 1952).

патријархални начин, дакле у заједници у којој је доминација марксизма неупитна (исто).

Теоријско утемељење феминистичког марксизма она доводи у аналогију са социјалистичким поимањем радничке класе деветнаестог вијека и њеног потоњег пута самоосвјешћивања. Деспот сматра потпуно неоправданим, чак и непрактичним, маргинализацију проблема половине човјечанства коју чине жене, у име класне или појмовне општости у борби за социјализам (исто). Ова филозофкиња издваја двије претпоставке марксистичког феминизма као покрета који претпоставља социјализам, али не и да се њиме по себи укида патријархат – прво, како је Хегелова дијалектичко-спекулативна метода филозофије слободе нужен услов читања Маркса, и друго, да је „duh marksizma u svojoj epochalnosti“, а не непромијењено слово или институционални оквир марксизма, компетентан за овај однос (исто, 125).

Она тако повратком на тезу замјера марксизму што је је редуковао женско питање искључиво на класно, јер не увиђа два аспекта: „а) да је и за Hegela ugrožavanje moga tijela veće ugrožavanje moje slobode, nego ugrožavanje privatnog vlasništva“. И друго, с тим у вези, јесте женско напредовање у свијести о слободи, јер жене своје тијело доживљавају као предмет слободе, па тако атак на тијело физичким, сексуалним, вербалним насиљем доживљавају као директан напад на своју у мишљењу задобијену слободу (исто, 128). У незаинтересованости марксизма за овај аспект, игнорисању ових проблема као да спадају у женску опсједнутост сексуалношћу, Деспот види разлог да се дио феминистичких покрета удаљује од марксистичке анализе женске еманципације, коју перципирају као економистичку (исто).

Наспрам таквог приступа „женском питању“ она предлаже конципирање марксистичког феминизма, који ће ићи корак даље од пуког укидања приватног власништва и задржавања подјеле рада и патријархалне породице: „Marksistički feminizam, kako ga ovdje razumijemo, u teorijskoj artikulaciji samoosvješćivanja žena propituje misao i vladajuće klase i vladajućeg spola kao osnove dosadašnjeg načina proizvodnje života“ (исто). У том контексту она цитира и критику „свете пролетерске породице“ Мишел Барет, напомињући како је и за феминизам и за марксизам та критика важна у тренутку поновног јачања неоконзервативизма, неолиберализма и нове деснице, у којем све више учествују и припадници радничке класе (исто, 132). Ово се упозорење показало у потоњим историјским дешавањима готово пророчким, и до данас је остало као отворени и неријешени изазов за левичарске политике.

У односу на јачање деснице, Блаженка Деспот критикује марксизам из неколико разлога – јер није обраћао пажњу на државу, пошто ју је сматрао надградњом, што значи да није развио теорију којом би уочио да се на тлу државе и политике збијају праве класне борбе; потом, и културу је сматрао надградњом; и женско питање подредио је класном. Марксизму замјера и то што се примарно бавио прогресивним покретима, док је занемарио проучавање конзервативних, за шта даје примјере тадашњих конзервативних партија у САД. Десница истиче традиционалне вриједности, што значи да је антифеминистички усмјерена, из чега ова ауторка закључује како је управо свођење женског питања на класно један од узрока тога што је левница у дефанзиви: „Odnos ženskog pitanja i socijalističkog samoupravljanja kao mogućnost utemeljenja marksističkog feminizma prilog je ljevice protiv kontrarevolucionarnog krstaškog

pokreta, koji se očituje u „»nimalo diskretnom šarmu neoliberalističke buržoazije«. (Altrater)“ (исто, 143).

Тиме се заокружује студија чији је циљ било утемељење новог приступа женском питању без наводника, односно марксистичком феминизму, као алтернативи класичном приступу женској еманципацији. Анализа Блаженке Деспот, метафорично речено, може се замислити као феминистичко демонтирање слоја по слоја конструкције на којој почива филозофија и друштво од деветнаестог вијека, у наредним корацима:

- 1) Враћањем на Хегелову филозофију, Блаженка Деспот реконструише оно што назива протоком *приватно власништво – породица – грађанско друштво – држава*, што јој омогућава да објасни питање женске еманципације не само као пуки додатак класној. Напротив, хегелијанска концепција породице која жени у грађанском друштву (не задржава се у биологији, већ је управо ријеч о посредовању исте) омогућава да постигне свијест по себи само на један начин, тј. потпуним самоукидањем у домену приватног, пасивног, у „пијетету“, не може бити превазиђена све док се не освијести како тај систем опстаје на неједнакости жена. Патријархат је основа овог уређења.
- 2) У наредном кораку ова ауторка анализира како се марксизам фокусирао на укидање првог члана овог низа, односно *приватног власништва*, претпостављајући како ће ланчано доћи до урушавања цијеле осовине. Међутим, у пракси етатистичког социјализма, формалним укидањем приватног власништва пренебрегнута је подјела рада која је у његовој основи, свођењем еманципације само на економски ниво заборављено је да жене нису опресоване само економски, јер оне остају испод нивоа еманципације мушкараца класе којој припадају. У етатистичком социјализму, дакле, испод нивоа еманципације радника.
- 3) Посљедњи корак анализе тиче се могућности и граница самоуправног социјализма, који је реконцептуализацијом власништва ударио на саме темеље приватног власништва, али опет не до краја освјешћујући како је подјела рада извориште неједнакости жена. Такође, као идеологија заснована на идеји отвореног марксизма, која би требало да антиципира феминизам (уп. са излагањем Надежде Чачиновић-Пуховски), самоуправни социјализам се препознаје као онај у којем је скидање наводника са женског питања логичан, очекиван, и посебно важно, нужен корак у тренутку јачања конзервативне, антифеминистичке деснице.

Не само да два типа социјализма Блаженка Деспот критикује због занемаривања суштине женске неједнакости, због чега никада у пракси није до краја ријешено женско питање, већ *баш зато* што класичномарксистички приступи, па и самоуправљање, нису схватили како је оно у средишту осовине грађанског друштва. Оригиналност и немјерљив значај теоријске мисли ове ауторке јесте у томе што је успјела да феминистичком анализом, и то класика, великих мушких ауторитета, покаже како од еманципације жена зависи еманципација цијелог друштва, због чега она не може бити одложена, јер се у противном десница неминовно враћа. Тачније, она је све вријеме била присутна, некритички преузета из претходног капиталистичког система, чак и у социјалистичким друштвима двадесетог вијека.

7.2. Неофеминизам – женско питање без наводника

Новим социјалним покретима, са посебним освртом на феминистички, Блаженка Деспот је посветила студију *Emancipacija i novi socijalni pokreti* (1989). Чини се као да се већ уводним поглављем, „Žensko pitanje i feminizam“, аргументација директно наставља на претходну студију, која је писана почетком те деценије (иако објављена касније, 1987). Уколико је фокус раније студије био постепено изграђивање теорије марксистичког феминизма, идући од Хегела, преко Маркса, реал-социјализма, до самоуправљања, у овој студији феминизам се већ узима као претпоставка, а фокус је на његовом односу и особености у односу на друге социјалне покрете онога времена.

Однос „женског питања“ и феминизма Деспот сажима овако:

„Nesporazumi o odnosu »ženskog pitanja« i feminizma proizilaze već iz samog naslova. »Žensko pitanje« je stavljeno u znake navodnika, a feminizam nije. Očito je da i sam naslov, odnosno relacija pojmova, imaju različito teorijsko, pa onda i strategijsko ishodište. Ako i pod jednim i pod drugim pojmom razumijemo problem emancipacije žena, onda je očito da je to jednom problem pod navodnicima, što znači da je podređen višem pojmu emancipacije ljudi, a drugi je put taj pojam utemeljen u sebi.

Iz toga slijedi da je skidanje navodnika sa »ženskog pitanja« pretpostavka razumijevanja feminizma, ili vice versa, da je feminizam pretpostavka razumijevanja ženskog pitanja bez navodnika“ (Despot 1989, 5).

Пошто је у теорији „женског питања“ оно подређено класном, а у феминизму се родна неједнакост, односно патријархални систем, виде као извориште других друштвених неједнакости, зато, пише ова ауторка, и реал-социјализам и социјалистичко самоуправљање преко својих „odumrlih ženskih organizacija“ феминизам виде као грађански, док се феминизам према социјализму односи као према „birokratskom antifeminizmu“ (исто, 6).

Како би објаснила схватање еманципације које развијају нови социјални покрети, Блаженка Деспот прво полази од начина на који се у старој, Хегеловој и Марксовој, парадигми конципира људска еманципија. У претходно анализираној студији ове су поставке детаљније објашњене, стога се на овом мјесту може навести сумаирање саме ауторке: „Појам еманципације 20. stoljeća sadržajno je baštiniо i Hegela i Marxa. S jedne strane, razumijevanje »građanske« emancipacije u političkom životu i slobodi koja iz nje proizlazi, s druge strane »socijalističke« emancipacije, koja ljudsku emancipaciju pojmi kao ukidanje građanskog društva i diktaturu proletarijata“ (исто, 27–28).

Концепцију еманципације у новим социјалним покретима, како ауторка студије пише, посебно истражује на феминизму из два битна разлога – 1) зато што је борба за женску еманципацију дуга стотину педесет година, што значи да се не може свести само на проблеме нових социјалних покрета; и 2) зато што се неофеминизам, иако дио

тих покрета, од њих ипак разликује, за шта износи аргументе у наставку поглавља (исто, 37).

Иако наводи како постоје подаци о мистичним средњовјековним женским покретима, Блаженка Деспот ипак полази од претпоставке како је покрет за еманципацију жена могућ само у егалитаристичком друштву (мисли се на грађанско друштво, које формално изједначава све људе, што помиње и у претходној студији). Она прво приказује развоје двије струје тог покрета с краја 19. и из прве половине 20. вијека – пролетерски женски покрет, који је функционисао у склопу радничког покрета, и грађански женски покрет, који је тражио право гласа, исто образовање са мушкарцима и друштвено дјеловање жена (исто, 30). Деспот одбацује приговор који се износи грађанским феминисткињама како желе да остану унутар постојећег друштва, а не да теже његовом укидању, као бесмислен, „jer feministički pokret građanskog društva shvaća dužnost slobode u državi, državu kao opće-političku emancipaciju, a bori se protiv patrijarhata“ (исто). Она у покрету грађанских феминисткиња види борбу против тога да природа као, хегелијански схваћено, тло неслободе, одређује жену као слободног човјека (исто, 31).

Пролетерски женски покрет настао је „unutar“ радничког покрета и његове идеје људске еманципације, пише ова ауторка. Овај избор предлога није безначајан, јер њиме Деспот позиционира овај покрет као зависан, као дио ширег покрета. С тим у вези, она издваја два проблема са којима се тај покрет већ на почетку суочио, констатујући како се еманципација у овом покрету могла појмити само као право на једнаку надницу и заштиту женских права из најамног рада (исто, 32). Присјећање на историју радничког женског покрета из другог поглавља овог рада, те историјску чињеницу како су управо социјалдемократске партије прве подржавале опште право гласа за жене, ово тумачење Блаженке Деспот доводи у питање као унеколико редуccionистичко у омеђивању „подручја“ борби грађанског и радничког покрета за женску еманципацију.

Но, и поред тог превиђања, њено тумачење двају изазова са којима се женски покрет суочио дјелујући у оквиру радничког јесте оправдано. Први се тиче тога да је женска јефтина радна снага била конкуренција мушкој, а други је у вези са патријархалним моралом пролетерâ, који је омогућио да опстане подјела рада у породици, чак и на нивоу предрасуде како је жени „мјесто у кући“. Осим што као позитивне примјере напомиње Фуријеа, Енгелса и Бебела, Деспот и у Марковом *Капиталу*, као и уопште доминантним марксистичким токовима, препознаје тенденцију свођења женског питања на класно (исто). Уопште, „технократско рјешење“ (што преузима од Клауса Офеа (Claus Offe)) женског питања његовим свођењем на класно, омогућено је постојањем специфичног „пролетерског антифеминизма“ (што је синтагма Моли Нолан (Molly Nolan)), као и вођењем породичне политике од стране женске биократије, тј. „бирокупатским антифеминизмом“ (од Фајерстон), чиме југословенска теоретичарка заокружује овај аспект критике, позивајући се на сродне теорије.

Оно што Блаженка Деспот види као заједничко у оба покрета еманципације жена у томе је „da se žene javljaju kao *partikularitet*, kao i to da su u oba shvaćanja emancipacije *partikulariteti* nadvladani (aufgehoben). Ni u jednom slučaju se žensko pitanje ne da teorijski utemeljiti jer je unaprijed ukinuto“ (исто, 34). Грађанске феминисткиње виде у патријархату основу своје подређености уједно препознајући могућност да се он

превлада у досљедном спровођењу политичке еманципације у оквиру државе, објашњава Деспот. Пролетерски покрет, с друге стране, као узрок настанка патријархата види класно друштво, које ће општељудском еманципацијом и нестати. У једном је случају патријархат насљеђе које омета политичку еманципацију, у другом је резултат самог класног, грађанског друштва које треба револуционарно промијенити: „Pošto patrijarhat nije nikada priznat kao autonoman, prepoznavanje patrijarhalnog u društvu smatra se građanskim feminizmom“ (исто, 42).

Ова, у претходном наводу експлицирана, концепција патријархата могла се наслутити и у претходној студији Блаженке Деспот. Мада га не одређује уже као „капиталистички“, „грађански“, „западни“, или неком трећом одредницом, имплицитно је јасно да није ријеч о деконтекстуализованој, аисторијској (или барем не искључиво) концепцији патријархата, већ да се он односи на европска грађанска, а потом и на различите варијанте социјалистичких друштава, 19. и 20. вијека. Међутим, експлицирањем разлика између барем три типа патријархата која су се овом анализом готово логично наметнула – „капиталистичког“, „етатистичког“ и „самоуправног“ друге половине двадесетог вијека – отворили би се нови простори за анализу. Између осталог, постале би примјетне разлике у приступу и организацији породице у СССР-у непосредно након револуције, и касније у више фаза кроз које је ово друштво пролазило. Такође, отворило би се питање могућности и реалних граница концепције подруштвљавања коју је развијала претходна генерација југословенских теоретичарки, а која је могла да има утицаја на превазилажење проблема родне подјеле рада. Ослањање на концепт патријархата омогућило је Блаженки Деспот да уочи континуитете женске неједнакости у различитим друштвима, али је неминовно значило и свођење неких важних разлика међу њима. У крајњем, остало је непроблематизовано питање – зашто је толико важно признање патријархата као аутономног система, уколико је он већ толико повезан са класном неједнакошћу, тј. да ли су онда у питању два паралелна, или два међусобно условљена система? (Ту замјерку социјалистичком феминизму упућује Лиза Вогел; уп. у претходним поглављима).

У наставку Блаженка Деспот аргументује како државни системи онога времена, ни капиталистички, па ни социјалистички, нису били у стању да преобликују концепт еманципације, ни да препознају тежње нових социјалних покрета. Наиме, воља за моћ која је била у основи старих парадигми, постала је предметом критике нових покрета. Што се односа самоуправљања према овим покретима тиче, ова ауторка наводи како се Кардељ од њих ограђивао као од ултралијевих. С друге стране, неки други теоретичари, попут Агнеш Хелер, управо су у самоуправљању видјели простор еманципације која омогућава „razotuđenje“ (исто, 49).

Носиоци те нове парадигме, за разлику од старе коју су водили радници, били су студенти, професори, интелектуалци, што је навело Маркузеа да мисли о промјени револуционарног субјекта (исто, 44). Нешто касније у тексту, ова филозофкиња додаје како у новим покретима није била укључена само средња класа, већ јој се придружују и »dekodifirani«: незапослени, млади, пензионери, домаћице, чиме ови покрети добијају „neproductivistički temelj“ (исто, 51). (Слична се тенденција задржала све до савременог контекста.) У тим новим покретима она такође препознаје континуитет Париске комуне, међутим, антиципира да ће, уколико они уђу у стару парадигму, постати „ili nefunkcionalne partije ili mrtav pokret“ (исто, 47).

Сам женски покрет је током шездесетих постао дијелом нових социјалних покрета, али је убрзо наишао на сличне реакције као у старим организацијама, јер су мушки лидери тих покрета тзв. „женска питања“, која су се тицала насиља, идентитета, равноправности, сматрали другоразредним (исто, 45). Због тога се феминистички покрет поново подијелио на социјалистички и грађански, пише Блаженка Деспот. Она такође прави разлику између социјалистичких и пролетерских феминисткиња. Прве критику темеље и на критици патријархата и на критици капитализма. Друге, које су утемељене у теорији марксизма-лењинизма не прихватају анализу патријархата и „женске студије“ које су настале на том темељу (исто, 50). Због свих разлика унутар неофеминистичких струја, чест приговор оног времена био је да је феминизам „дифузан“ покрет. Контрааргумент оваквој критици, који износи Деспот, био је да неофеминизам, као ни други социјални покрети, нема „*određene ideologije*“, јер је строго идеолошко одређење била одлика старих покрета. У том смислу, неофеминизам и не тежи униформности (уп. са претходним поглављем и типологијама феминизма).

Осим феминизму, посебно поглавље студије посвећује и еколошким покретима, како би на крају све те нити анализе спојила у идеју нове еманципације:

„Emancipacijski optimizam, mogućnost da se izvrši ne samo kritika stare paradigme već i ozbilji nova, vidi se u trokutu suradnje: bazična demokracija (nove tehnologije) – ekologija – feminizam. U sasvim apstraktnom modelu ovog trokuta smatra se da su samo ovi pokreti *istinski novi pokreti* jer postavljaju u pitanje instrumentalni princip volje za moć na kojem je utemeljeno suvremeno fundamentalno drugačije društvo“ (исто, 97).

У том трокуту однос између сваке од тачака није једнозначан, објашњава Деспот. Тако она критикује тенденцију неких струја еколошког покрета да се у тражењу нове концепције еманципације враћају на претхегеловска и предмарксистичка схватања природе, што је за феминистички покрет, који тежи ослобађању од биологизма, неприхватљиво. Као илустративан примјер даје то што су неки Зелени у „борби за живот“, што је гесло еколошког покрета, абортус сматрали уништењем живота (исто, 102). С друге стране троугла, на оси феминизам – базична демократија, оно што је кључно за еманципацију жене доводи се у везу са децентрализацијом воље за моћ, „*sa zamjenom »otudenog« društva »zajednicom«*“ (исто, 102). Проблем настаје када се заједница замјењује „народом“, што ова ауторка карактерише као национално-романтичарски популизам, у који упадају и једна струја поборника базичне демократије, али и Зелених. Такође, она упозорава и како инсистирање на малим заједницама може довести до ксенофобије (исто, 102–103).

Осим овог модела, Блаженка Деспот пише како је однос еманципације и борбе против старе парадигме могуће утемељити и у односу на социјалистичко самоуправљање: „*Trokut socijalističko samoupravljanje (nove tehnologije) – ekološki pokret – feministički pokret, slabašni je splav u bujici problema ali jedini koji se nazire kao konkretna utopija u sužavanju oklopa nužde*“ (исто, 109). У овој анализи, тачка самоуправљања носи се са изазовима и у односу на екологију, и на тачку феминизма. Одбијање екоиндустрије у југословенским оквирима, са образложењем како то могу да приуште само богате земље, она сликовито дискредитује као становиште „*filozofije bijede i bijede filozofije*“ (исто, 106). Тачку феминизма у овом троуглу види као најрадикалнију. Феминизам надилази онтологизацију природе и популизам, од којих еколошки покрети нису имуни. С друге стране, феминизам разоткрива доминацију мушкарца у

друштвеним односима, у патријархалном, породичном моралу. Она помиње како је узрок тога што самоуправљање не препознаје ни патријархат као „relativno autonomne osnove i porobljavanja žena i nasilja u društvu“, између осталог зато што у својој историји стари раднички покрет има искуство и револуционарног и патријархалног насиља, пише Деспот (исто, 107).

Ако се аргументација претходне студије Блаженке Деспот могла замислити као структура изграђена од слојева који налијежу један на други, а ова се завршава троуглом, и у једном и у другом случају заједничко је премрежавање различитих теорија и праваца мишљења, али тако да неофеминистичка перспектива представља везивно ткиво, која све нивое чини чврсто повезаним у јединствен систем, не само укрштеним. Таквом се анализом „женско питање“ ослобађа наводника, и реконцептуализује у марксистички феминизам, јер постаје метод којим је могуће објаснити осовину друштвених система, од грађанског, деветнаестовјековног, преко реал-социјалистичког, до самоуправног. Еманципација жена, у савезништву са новим социјалним покретима, посебно еколошким, постаје императив новог друштва.

Са дистанцом од три деценије, уз све промјене које су се у међувремену догодиле, након урушавања социјалистичке Југославије, са успостављањем нове дигиталне технологије (која је преузела „мадеже старих“ технологија), са све очигледнијом еколошком катастрофом, јачањем увијек антифеминистичке конзервативне деснице с једне стране и нових (нових) покрета с друге, чини се као да је Блаженка Деспот писала за савремену публику, за будућност, чега као да је и била свјесна, када у претпоследњем пасусу студије пише: „Cjelokupno čovjekovo odnošenje ne može više biti povijesno razumljeno samo kao sadašnjost, kao što je to mislio Hegel, već mora biti i za budućnost, to već iz sasvim ne-filozofijskog razloga, jer ako tako ne bude budućnosti naprosto neće biti“ (исто, 109).

8. Нада Лер-Софронић – неофеминистичка реконцептуализација социјалистичког самоуправљања

Nada Ler-Sofronić. Ауторка илустрације: Наташа Крагуљ, извор: #ŽeneBiH
<https://zenebih.ba/>

Опус Наде-Лер Софронић,¹⁰² који је настајао на пресеку неофеминистичке и марксистичке анализе, у периоду од друге половине седамдесетих до краја осамдесетих година прошлог вијека, предмет је анализе у овом поглављу. У питању је корпус који чине докторска дисертација, као и њено нешто скраћено издање у форми студије *Neofeminizam i socijalistička alternativa*, и академски текстови које је објављивала у тадашњим академским часописима.

Приступ дјелу Наде Лер-Софронић у савременој регионалној феминистичкој литератури сличнији је приступу Блаженки Деспот, него Види Томшич. Како је било ријечи у претходним поглављима, Вида Томшич се доста често помиње у различитим савременим студијама, углавном везаним за период дјеловања АФЖ-а, и подједнако често њеним тезама се приступа редуccionистички. Изузетак су истраживања Кјаре Бонфиљоли, која се фокусирају на интернационално дјеловање Виде Томшич, као и перспектива Лилијане Бурцар, која у њеном приступу препознаје своје марксистичко наслеђе.

С друге стране, и Блаженка Деспот и Нада Лер-Софронић помињу се у контексту новог установљавања феминизма (уп. са Bonfiglioli 2008, Dugandžić Živanović 2011, Zaharijević 2017, Lóránd 2018). Како је Нада Лер-Софронић била активна, практично, до своје смрти ове године, било је и прилике да учествује на разговорима и трибинама, на обиљежавањима годишњица конференције *Друг-ца*, давала је интервјуе у различитим форматима и приликама, за феминистичке портале, новине, академске часописе, за зборнике женских свједочанстава, о којима ће такође у наставку бити ријечи. Међутим, и поред њеног активног присуства и ауторитета који је имала у феминистичкој заједници, њена кључна студија о феминизму, као и радови из тог времена, готово да уопште нису били истраживани; слично као што је то случај и са дјелом Блаженке Деспот, о којем нема много академских радова (изузетак је књига изабраних текстова Блаженке Деспот, са краћим интерпретативним прилозима више аутора и ауторки, коју је приредила Гордана Босанац, и прошлогодишње излагање Анкице Чакардић; Čakardić 2019b).

¹⁰² Нада Лер-Софронић (1941–2020) рођена је у Сарајеву, у ашкенаској породици. Како би избјегла прогон Јевреја, мајка Едита ју је као бебу одвела у Дубровник, након чега су интерниране у логору на Корчули, напосљетку су биле у савезничком логору близу Барија. Завршила је класичну гимназију у Сарајеву, а потом студије психологије у Београду. На почетку академске каријере радила је као асистенткиња на Социјалној психологији на Факултету политичких наука Универзитета у Сарајеву. Током седамдесетих година читала је талијанску феминистичку литературу, што јој је отворило нове истраживачке хоризонте, и између осталог, подстакло је да Жарани Папић предложи да организују конференцију *Друг-ца жена*.

Њена докторска дисертација *Marksizam i teorije oslobođenja žene*, одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, сматра се једним од пионирских дјела у области југословенског феминизма друге половине двадесетог вијека. Дисертација је у нешто краћој форми објављена 1985. године под насловом *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Након рата, једно краће вријеме, предавала је и на новосадском Одсеку за психологију. Била је предавачица на одјељењу за Род и културу на Централноевропском универзитету, као и на женским студијама у Београду. Била је једна од оснивачица женских студија у Новом Саду, као и иницијаторка и једна од координаторки женских студија у Сарајеву. Руководила је независним Центром за истраживања политике и заговарања „Жена и друштво“, такође са сједиштем у Сарајеву.

Биографска биљешка према: Savić i dr. (2008) и Čaušević (2020).

Велики је диспаритет између готово митског статуса конференције *Друг-ца жена* и неријетко некритичког, деконтекстуализованог приступа овом догађају у савременим феминистичким истраживањима у регији, и с друге стране, потпуног занемаривања примарне литературе коју су тих година писале теоретичарке попут Наде Лер-Софронић и Блаженке Деспот. Овај се приступ разликује од приступа дјелу Лидије Склевицки и Жаране Папић, чије је дјело више проучавано, што може имати везе и са дисциплинарним разликама, као и великим интересовањем за теме којима су се ове истраживачице бавиле (нпр. проучавање историје аутономних феминизама са ових простора). Али, другим дијелом, условљено је и поларизацијом између класичномарксистичке теорије женског питања и аутономног феминизма, у којој је овај други од почетка деведесетих година преузео потпуни примат, истиснувши марксистичке анализе из хоризонта феминизма.

Стога, не само да је класични приступ заборављен, чак и проказан, већ су и они који су се заснивали на радикалној реконцептуализацији односа феминизма и марксизма перципирани готово искључиво парцијално, као *критика* марксистичког свођења женског на класно питање. Други, посебно значајан и оригиналан аспект, који се изграђивао изнад почетног критичког корака и управо се тицао феминистичког *преосмишљавања* овог односа и *конципирања* специфичне струје југословенског социјалистичког феминизма, остао је у потпуности неистражен и занемарен. Феминистичка знања често су у опасности да буду маргинализована до мјере крајње невидљивости, а редукована читања не помажу да се такво стање промијени. Но, осим што је то губитак на нивоу теоријске мисли, са перспективе од четрдесет година у неолибералним, неокOLONIZOVANIM друштвима регије, за феминистичку мисао и праксу је, чини се, важније да критички пропита које су могућности феминистичког и марксистичког савезништва, него да репродукује деконтекстуализоване либералне и/или постмодернистичке критике самоуправног типа социјалистичког система, којег више ни нема. Са измијењеним друштвеним околностима, данас се, дакле, фокус критике промијенио у односу на ондашњи, када су стасавале прве генерације неофеминисткиња. Не само то, већ је, у овако измијењеним околностима, задржавање само на редукованој критици социјалистичких идеја често на корак од конзервативног, ревизионистичког дискурса о историји. С друге стране, чини се, да су се за радикалне идеје о односу између феминизма и марксизма заснованог на једнаким основама, са женама као предводницама промјена, тек сада, и у западној и у регионалној мисли и пракси, створили реалнији услови, услед поновног јачања лијевог блока, у савезништву феминизма, антиколонијалних, антикапиталистичких, антирасистичких, квир и других прогесивних снага.

Три кључна тока која су била предмет анализе и у претходним поглављима – критички приступ класицима, реконцептуализација односа рода и класе, те однос према тадашњим феминистичким тенденцијама – биће анализирана и у овом поглављу. Аргументација Наде Лер-Софронић слична је оној коју је развијала Блаженка Деспот, јер се одвија у два корака. Први је критика класичног приступа, а други конципирање једног новог, феминистичког приступа теорији женске еманципације. Карактеристична одлика тог новог, феминистичког дискурса јесте интердисциплинарност, иако код Блаженке Деспот она примарно произлази из области филозофије, а код Наде Лер-Софронић из антропологије и психологије. Но, и један и други опус подједнако, или чак примарно, припадају и корпусу феминистичког знања.

8.1. Историја женске опресије и женских борби

Структура докторске дисертације Наде Лер-Софронић, која се састоји од уводног и седам одјељака, може се скицирати на сљедећи начин: 1) у прва три поглавља објашњавају се основни појмови и циљеви анализе, даје се антрополошки преглед настанка и развоја женске подређености, док се у трећем објашњава како капитализам специфично експлоатише жену, интензивирајући полну подјелу рада преузету из претходних друштава; 2) у два наредна сегмента текста приказане су историје покрета за еманципацију жена од 18. вијека и развој тадашњих неофеминистичких покрета; 3) два закључна поглавља посвећена су односу марксизма и неофеминизма. У скраћеном издању дисертације, које је објављено под називом *Neofeminizam i socijalistička alternativa*, нису укључена три поглавља – II „Antropologija sa stanovišta žene – marksistička interpretacija. Rekonstrukcija istorije odnosa polova“; IV „Evolucija ženskog pitanja i počeci artikulacije pokreta“; и V „Oslobodilački pokreti žena u razvijenim industrijskim društvima – rađanje i razvoj neofeminizma“. Ово, пето поглавље објављено је 1979. године у часопису *Argumenti*, у којем су приређени текстови са конференције *Друг-ца жена* (Ler-Sofronić, 1979). С тим у вези, у наставку овог рада ће бити праћена логика интегралног издања, с једном разликом техничке природе. Цитати ће бити навођени према потоњем издању, које је доступно и у већем броју библиотека и у онлајн формату. Изузетак су наводи из поглавља која су доступна само у тексту дисертације. Можда ће у будућности бити прилике да, барем у електронској форми, буде објављено и интегрално издање ове пионирске студије.

У уводу студије, Нада Лер-Софронић свој поступак анализе одређује као другачији од уобичајеног, а који се заснивао на питању „да ли социјализам ослобађа жену?“. Послије негативног одговора на то питање, остаје или резигнација, или идеја да неједнак положај жене не треба објаснити класним, већ релацијама између жена и мушкараца, или став да је само патријархат оно што опресује жене, због чега су оне остале у неравноправном положају и у уређењима реалног социјализма, што све ова ауторка види као теоријски и практични ћорсокак. Наиме, она скреће пажњу на то да се овим питањем превиђа како између идеје и реализације марксизма не стоји знак једнакости. И друго, друштва реал-социјализма посматрају се као супротна од грађанских, као да у њима владају другачији друштвени односи, посебно када је ријеч о начину производње, аргументује Лер-Софронић у наставку. Са ова два становишта она у ствари полемише, због чега једно уобичајено питање формулише кроз мноштво комплекснијих питања, у којима су сажете кључне теме цијеле књиге (курзив Н. Б.):

„Da li je u sklopu ideje socijalizma i njene realizacije postojala *alternativa* koja bi otvorila stvarne mogućnosti za oslobođenje i emancipaciju žene? Ako takva alternativa jeste postojala kao mogućnost, i to kao vrlo realna, oipljiva mogućnost (a činjenice komunističkog pokreta ranih dvadesetih u Rusiji i Evropi govore da jeste), čime je uslovljeno njeno *zatiranje i suspendovanje*? Pomoću kojih snaga i procesa je takva jedna emancipatorska ideja i praksa onemogućavana? Kojim *starim i novim oblicima antagonizacije i dominacije* je ograničena mogućnost emancipacije i oslobođenja žene u društvima koja su započela socijalističku revoluciju?

Šta sa stanovišta realizacije »socijalizma sa ljudskim likom« znače *savremeni oslobodilački pokreti žena* u razvijenim građanskim društvima? I, najzad, može li se identifikovati jedna društveno-istorijska konstanta koja čini istovremeno i *socijalno-psihološku okosnicu* reprodukcije hijerarhijskih odnosa između muškarca i žene i poretka i žene? Čini nam se da je *socijalna uloga pola* upravo takav konstrukt, te u narednom odeljku razmatramo njen značaj“ (Ler-Sofronić 1986, 9–10).

Овим питањима се имплицира да реалсоцијализам јесте „скренуо са пута“ еманципације жена, али се отвара могућност за осмишљавање новог правца, под условом да се дефинишу и „стари и нови облици“ који су испрва онемогућили алтернативе. У том правцу осмишљавања алтернативних теорија и пракси (у дијалектичком односу), поставља се питање односа социјализма према феминистичким покретима, који се на овом мјесту перифрастично дефинишу (ауторка то касније у студији објашњава разлогом што је термин феминизам најчешће одређен и сведен појмом „буржоаски“).

Централни концепт којим се објашњава подређеност жене и на нивоу „пола“ и на нивоу „поретка“ за Наду Лер-Софронић је социјална полна улога, коју разумије као „prvenstveno socio-psihološki pojam, jer ona predstavlja internalizirane norme ponašanja na nivou ličnosti, koje su propisane od strane društva“ (исто, 11). (Тај концепт је нешто касније ушао у југословенску теорију као термин *род*.) Ова ауторка већ на почетку одбацује биологицистичке претпоставке женске подређености као превазиђене, због чега не оставља простора ни за полемику са њима, већ је занима да објасни механизме уз помоћ којих се полни идентитет користи како би се одржали неједнаки односи моћи између жена и мушкараца, те која му је економска функција (исто, 12).

Уводно поглавље Лер-Софронић отвара критиком функционалистичких приступа који улоге и иначе, па тако и полну, тумаче само као научено понашање, као прилагођавање индивидуа на неупитне друштвене обрасце. За разлику од тих, од шездесетих година почињу се развијати критички приступи, који улогу пола посматрају „као на *izraz odnosa moći i instrument opresije*, što je, razume se, rezultat klime antiautoritarnih tendencija i pokreta na Zapadu“ (исто, 13–14). Улоге нису само научено понашање, већ резултат репресивног и ауторитарног васпитања, објашњава ова теоретичарка, и додаје како стереотипи служе за репродуковање подређености жене, за шта даје примјере уџбеника и образовне литературе (исто, 14). Дакле, закључак истраживања које је навела јесте да је усвајање полне улоге адаптација на патријархат, а како је он у кризи, та се криза преноси и на лични и на друштвени план (исто, 15). Критичка психологија, са чијих становишта полази и сама ауторка, пита се зашто се људи прилагођавају социјалним улогама када су оне репресивне, када човјека доводе у подређен и алијениран положај: „Socijalna uloga zapravo nije ništa drugo nego internalizirana ideologija antagonističkog sistema na nivou ličnosti“ (исто, 16–17).

Њу посебно занима феномен дијалектике ропства, зато што као један могући начин реаговања човјека на услове у заједницама које се заснивају на инструментализацији његових употребних моћи, види интернализацију ропства, која „je tamna, nevidljiva strana medalje svih porobljenih, potlačenih, eksploatisanih“ (исто, 41). Као један разлог због којег се занима овом „тамном страном“, Лер-Софронић износи критику неких феминистичких тенденција и самог марксизма, који су фетишизовали жене, односно раднике, на тај начин што се претпостављало како су због своје подређене позиције ове групе нужно напредне и револуционарне. У ствари, и једна и

друга група су под великим утицајем владајуће, и патријархалне свијести, пише ова ауторка. Управо у изразитости женске егзистенције, у чињеници да се у борби за ослобођење жене не боре само против спољашњег непријатеља, већ и саме са собом, Лер-Софронић види универзални значај ове теме када је у питању општељудско ослобођење (исто, 42).

А зашто жена на опресију не реагује бунтом, већ интернализовањем идеологије тлачитеља, она поставља као питање дијалектичко-материјалистичке психологије: „*»Vanjska tamnica« je, dakle, bila uspješno kombinovana sa duhovnim i ideološkim okovima koje je žena delom morala internalizovati kao »svoju ulogu«, »svoju prirodu«*“ (подвукла Н. Л. С.) (исто, 45). У вези с међусобним подржавањем спољашње присиле и унутрашње тамнице, Нада Лер-Софронић наводи поређење које је успоставила Бети Фридан, између егзистенције жене и ситуације у концентрационим логорима, а која се заснива на губљењу идентитета и разградњи личности затвореника (исто, 45–46). Ограниченост жене на приватну сферу, однос према њој као према власништву мушких сродника, сваковрсна зависност, патријархална индоктринација, онемогућили су јој да изгради „*humani, opšteljudski*“ идентитет жене, објашњава Лер-Софронић, наводећи четири узрока за подређеност жене: 1) није била одговорна за властито биће, само за поједине сегменте, и то у служби репродуковања патријархалног поретка; 2) није смјела себе да осјећа као аутономну личност; 3) морала је да његује партикуларизацију сопства кроз улоге мајчинства, домаћице, његоватељице; и 4) њене су аспирације ограничаване на то да се уда и да буде мајка (исто, 47).

Из поређења са понашањем логораша проистичу још два важна запажања. Лер-Софронић указује на то да бијес и немоћ потлачених често проналази вентил кроз усмјеравање агресије на друге који су у истој позицији. Зато није ријетко да жене обављају функцију контролисања других жена (исто, 49). Такође, примјећује се како, за разлику од логораша, који су некад барем имали идентитет, а неки су чак и успјели да психички и физички преживе чувајући у себи језгро тог идентитета, женска је трагедија у томе што су оне већ рођене у зависном положају (исто, 50). Као примјер крајњих посљедица женског прихватања идеологије засноване на негацији жене као људског бића, ова ауторка анализира како се фашизам одржавао потпуном контролом и ограничавањем жена на породичне, репродуктивне функције (исто, 53–60).

Циљ овог сегмента анализе Лер-Софронић сажима на следећи начин:

„*Jer: univerzalno je pitanje sa stanovišta perspektiva i budućnosti čovekove da li će unutar čoveka prevagnuti sile nataložene alijenacije, što znači da li će čovek ostati pomiren sa sopstvenim ograničenostima i ograničavajućim porecima ili će težiti ka oslobođenju svojih ukupnih ljudskih potencijala, postizanju svog istinskog humanog identiteta kroz borbu sa dehumanizovanim sistemima*“ (исто, 52).

Управо алијенација је следећи важан појам који ова теоретичарка анализира на више нивоа, од производног, идеолошког, до социо-политичког, чиме тежи да објасни њихову међузависност. Она аргументује како је алијенација у марксизму често била посматрана само на једном од њих, као и да је посебно занемарена „*subjektivna, psihološka, lična*“ димензија (исто, 60–61). Ово превиђање хуманистичке димензије алијенације у „вулгарном марксизму“ Друге интернационале (код Кауцког, Бернштајна, Плеханова), и у пракси бирократског репресивног социјализма, често је било

критиковано јер је имало погубне посљедице на раднички покрет, на стратегије и праксе раних социјализама, указује Лер-Софронић. Она тиме одговара на једно од кључних питања које је поставила већ у уводу. Један од разлога зашто, дакле, није изабран другачији пут развоја марксизма, било је занемаривање важног аспекта алијенације везаног за „надградњу“, због задржавања на економизму. Такође, ове праксе су омогућиле да Држава као патријархална творевина влада људима, из чега ова ауторка извлачи консеквенце да је за дезалијенацију као праксу ослобођења жена нужно да осим ослобођења женске свијести од интернализованих ропских норми, и друштво прође процес деетатизације и ослобођења од државне присиле као „*agregata koji proizvodi odnose rob-gospodar na psihološkom, ekonomskom i političkom planu*“ (курзив и овдје Н. Л-С., као и у свим наредним цитатима, уколико није другачије означено) (исто, 61). Као приступе који превазилазе ограничења „вулгарног материјализма“, због чега су теоријски блиски феминизму, она наводи тада утицајне хуманистичке интерпретације марксизма, попут франкфуртске школе или лукачевске традиције, посебно наглашавајући Агнеш Хелер (исто, 62).

У наредном кораку, Нада Лер-Софронић алијенацију доводи у везу са патријархатом, који, мада претходи грађанском друштву, капитализам инкорпорира и даље развија, што је идеја коју преузима од Вилхелма Рајха (Wilhelm Reich): „*Patrijarhat posreduje alijenaciju žene i sprovodi je i u predgrađanskoj i u građanskoj epohi. On je neka vrsta socio-kulturne i socio-političke konstante subordinacije žene. Suština mu je potčinjavanje žene u svim epohama, u civilizaciji uopšte, jer je civilizacija po svom rađanju i definiciji patrijarhalistička*“ (исто, 63–64). Зато она као питање поставља зашто патријархат, као „анакронизам“, не само да није превазиђен, него је у различитим аспектима капиталистичког друштва – феминизацији професија, мањој надници, двоструком моралу, у образовању и социјализацији полова, негативном научном приступу према жени – чак и појачан (исто, 65).

Како би избјегла трансисторијско разумијевање патријархата, она упоређује алијенацију засновану на патријархату у грађанском у односу на ону из предграђанског друштва (исто, 65–66). Иако патријархат и у капитализму задржава своје битне претпоставке, као што су подјела рада и изабљивачки односи производње и власништва, ова теоретичарка објашњава разлике између предграђанског и грађанског патријархата (исто, 66). Мушкарац као господар у породици у капиталистичком друштву своју моћ не спроводи директно, јер се у породичну заједницу уплићу спољашни утицаји, што доводи до промјена у породичним односима, пише Лер-Софронић. Потом се стари патријархални захтјеви, базирани на задржавању жена у породици, ограничавању њених способности и пуританизму, замјењују захтјевима усклађеним са експлоатацијом женске радне снаге, у смислу изласка жене из приватне сфере, стицања квалификација, комерцијализације еротике (уп. са анализом из *Комунистичког манифеста* и *Капитала*). Тај начин експлоатације, аргументује ова ауторка, подразумева преузимање претходних облика алијенације који могу да се подреде капиталистичком процесу попут полне подјеле рада, као и да се алијенација прошири на све аспекте живота (исто, 70). Зато, Нада Лер-Софронић закључује прво поглавље тезом о општем значају отпора против, и патријархатом и капитализмом, наметнуте подређености жена:

„Subordinacija žene, dakle, (u proleterskoj porodici) više ne služi samo patrijarhalističkoj, »muškoj« dominaciji, već prvenstveno kapitalističkoj eksploataciji.

[...] Zato je otpor protiv klasične ženske uloge istovremeno otpor protiv dominacije i eksploatacije u kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno dominacije i eksploatacije uopšte” (исто, 72).

Друго поглавље докторске дисертације Наде Лер-Софронић, написано из антрополошког угла, које се бави марксистичком реинтерпретацијом узрока женске субординације у историји људског рода, није објављено у касније штампаној књизи. Како ауторка у уводу поглавља екплицира, не занима је историографски приступ промјенама у односу између полова, већ јој је интенција да објасни везу између женске подређености и класне подјеле друштва (Ler-Sofronić 1982, 123). Осим критике структуралистичког приступа Леви-Строса (Lévi-Strauss) и функционалистичког становишта Маргарет Мид, који нису од ужег интересовања за овај рад, критика коју Лер-Софронић упућује Енгелсу јесте од значаја, а у складу са нити анализе која се односи на рецепцију марксистичких класика од стране југословенских теоретичарки.

Све до седамдесетих година, пише ова југословенска теоретичарка, Енгелсово *Поријекло породице...* узимано је као канонско марксистичко полазиште, које је и поред свих антрополошких нејасноћа и погрешака, било веома популарно. Разлог популарности Енгелсове студије Лер-Софронић не види само у томе што је био неприкосновена литература марксизма, већ и зато што се бавио подређеношћу жена. И, што она истиче као посебно значајно, у питању је први покушај образложења те субординације материјалним и друштвеним, а не биологицистичким разлозима. Међутим, марксистичка мисао даље није развијала ове тезе, већ „као да се наједном окаменила“, јер ни сам Енгелс није примијетио како у претцивизацијским друштвима, у којима постоје мушки и женски послови, већ постоји и подјела на приватно и јавно, те иако нема приватне својине, ипак постоји експлоатација, наглашава Лер-Софронић (исто, 157–159) (ове тезе присјећа се и у посљедњем интервјуу, који је дала прошле године; Лер-Софронић 2019).

Она потом наводи критички интониран предговор *Поријеклу породице...*, који је 1972. написала Еленор Ликок. Баш тих година је критичко читање ове Енгелсове студије било популарна и подстицајна тема за дебату у феминистичким круговима (уп. у другом поглављу о Енгелсу). Ликок је критиковала оскудни етнолошки материјал, Енгелсово непознавање евроазијских заједница, идеју о пракомунистичком друштву, а посебно његово поистовјеђивање појма матријархат са матрилинеарношћу (наслеђивањем по женској линији) (исто, 164–165).

Сама Нада Лер-Софронић критику Енгелса заснива на одмаку од идеје како је на ниском ступњу производних снага, производња мушкараца и жена имала „isto socijalno značenje“, како су послови жене око куће, и мушкараца у лову, били повезани са самом природом њиховог пола, из чега би слиједило како је природно стање породице засновано на егалитарној подјели функција. Када се то „природно“ стање пореметило, онда је и нестало егалитарности, тако Лер-Софронић сумира Енгелсово полазиште (исто, 169). Она поставља вишеструки изазов оваквом размишљању, и идеји да су мушкарци били власници јер су обављали критичне активности за заједницу, као и да су контролисали средства за производњу, за која напомиње како су у том периоду била толико проста, па је нејасно зашто су их посједовали само неки, који су почели да посједују приватно власништво (исто, 170). Такође, ауторка износи етнолошке податке који потврђују како су и мушкарци и жене имали подједнаку одговорност у процесу

производње, чак су и жене обављале стратешки значајније послове, па закључује како: „[...] onda nisu ni postali dominatori zato što su prethodno postali vlasnici, već u postali vlasnici zato što je odnos dominacije i subordinacije među polovina već bio uspostavljen, a to je verovatno koincidiralo sa strukturacijom *ratničkih* i *autoritarnih* zajednica“ (исто, 171–172).

Уколико се прихвати претпоставка како је подјела рада испрва била мотивисана рационалним разлозима, Наду Лер-Софронић занима одговор на питање из којих разлога су касније послови које обављају жене били обезвријеђени, и зашто је уопште дошло до културног обезвређивања жене (исто, 174). Одговоре проналази у тадашњим приступима тзв. нове антропологије жене, који су пропитивали какве посљедице је подјела на приватну и јавну сферу имала на положај жена, те уочили како је ова подјела константна у свим заједницама у којима је жена подређена. С тим у вези, Лер-Софронић закључује како: „Univerzalni poraz ženskog roda u istoriji“ je izgleda više rezultat pojačavanja jedne stare dihotomije, koja sa državom i kapitalizmom doživljava kulminaciju, nego nekog naglog reza u načinu proizvodnje i podele rada i razvitka tehnologije“ (исто, 182).

Како, међутим, сама констатација да је подјела на приватно и јавно жену заробила у субординарном статусу, не даје увид у друштвено-економске околности под којима је дошло до промјене односа између друштва и породице, она се окреће истраживањима Керен Сакс (Karen Sacks), Ериха Фрома (Erich Fromm) и Рајне Рап Рајтер (Rayna Rapp Reiter). Од посљедње Лер-Софронић преузима идеју како се треба концентрисати на комбинацију вјероватних узрока друштвеног раслојавања и појаве полне неједнакости, умјесто трагања за једним фактором као првенственим: „1) relativan značaj sistema srodstva i klasne podjele; 2) recipročna akcija domaće i društvene ekonomije; 3) fleksibilnost kosmoloških i religioznih sistema; 4) relativna autonomija subordinacije žena u kontekstu mogućnosti koje se javljaju u svakom društvu posebno“ (исто, 192). Као још један непоходан, иако не и довољан услов настанка приватне својине и државе Лер-Софронић наводи реификацију жене у претцивизацијским друштвима, јер је размјена жена могла бити могућа тек након њеног постварења (исто, 200). Такође, реификација жене се доводи у везу са контролом репродукције социјалне групе и непосредних произвођача (исто, 203).

Трећим поглављем у тези (друго у књизи), насловљеним „Žena i kapitalizam“, почиње средишњи дио аргументације Наде Лер-Софронић, у којем се основна теза формулише на сљедећи начин:

„Naša je osnovna teza da je *društveni rascep polova, preko kojeg se prenosi veliki deo najdužeg istorijskog nasleđa nejednakosti prinude, otuđenosti i izrabljivanja u dubinskim slojevima ljudske i društvene stvarnosti* — od prvog časa bio i da će do kraja epohe kapitala ostati jedan od ugaonih kamenova njegove društvene strukture i njemu svojstvene formacije ličnosti (tj. odnosa čoveka i društva koji izražava i omogućuje reprodukciju klasnih odnosa)“ (Ler-Sofronić 1986, 76).

Нада Лер-Софронић, тако, подјелу полова смјешта у само ткиво капитализма (уп. са тезама Блаженке Деспот). Према овом тумачењу, капиталистичко уређење је оно у којем је подјела полова достигла врхунац. Ова теоретичарка и ту тезу заоштрава коментаром како, да не постоји револуционарна пракса коју ствара класна борба у грађанском друштву, то би друштво представљало крајњи негативитет жене, за шта

даје примјер фашизма и податке о погоршању положаја жене у односу на феудализам (нпр. опадање надница) (исто, 77). Наравно, ријеч је о својеврсној ауторској провокацији, јер дијалектички посматрано, замка је управо у томе „да нема“, пошто грађанско друштво максимизује експлоатацију жена, али како још класици објашњавају, тиме изазива и нове отпоре и отвара јој простор у јавности, о чему Лер-Софронић такође пише.

У ствари, кључна тема овог поглавља јесте редефинисање улоге репродуктивног рада у капитализму, инспирисана писањем талијанских феминисткиња онога времена. Из претходних друштава наслијеђена подјела рада, у капитализму се продубљује тиме што се под производним радом, који обављају мушкарци, сматра само онај којим се производи „роба-капитал“, сви остали аспекти рада, који углавном падају на терет жене, искључени су из тог одређења (исто, 81). Чак и када се рад који обављају жене подруштва, напомиње Нада Лер-Софронић, он опет бива дезавуиран, јер не подразумејева производњу већ трошење вишка вриједности: „*što god postaje ženska uloga biva ideološki degradirano; ali i što god biva objektivno degradirano u datom antagonističkom načinu proizvodnje, postaje (tendencijski) ženska uloga*“ (исто, 82). Без револуционарног преображаја полне подјеле као „тврдог језгра“ класног друштва, не може нити започети револуционарна промјена, аргументује Лер-Софронић (исто, 79). У наставку аргументације, она од италијанске теоретичарке Алисе Дел Ре (Alisa Del Re) преузима периодизацију развоја капитализма према томе какав је у различитим фазама био однос продуктивног и репродуктивног рада (исто, 86–91).

Двострука оптерећеност још један је од начина интензивирања експлоатације жена, па је с тим у вези незаобилазна тема у поглављу које се бави особеностима неједнаког положаја жена у капитализму. Иако су ову праксу примијетили још класици, пише Нада Лер-Софронић, питање са становишта њене епохе јесте како да се жена укључи у процес рада, а да при томе не упадне у „двоструко ропство“ (исто, 95). Занимљиво је како она у фусноти помиње да су утописткиње прије свих схватиле неопходност рада као услова еманципације жена (исто, 96). Такође, ова ауторка спомиње Енгелса и Бебела, којима није промакла двострука оптерећеност жена, онда када оне коначно изађу на тржиште рада (исто). Класици, ипак, нису прецизније анализирали специфичности женског рада у кући, него су се задржали на тези како капитал својој логици подређује цјелокупну егзистенцију пролетерске породице, што је био предмет критике марксистичких неоминисткиња, напомиње она (исто, 99). Марксистичку методу анализе капитала сама Лер-Софронић карактерише као изузетно развијену, али ограничену само на једну хомогену ситуацију која не узима у обзир разлике између пролетера по различитим основама (економији Југа и Сјевера/Истока и Запада, (не)развијености, колонијалном положају, полним разликама) (исто, 101).

Два су разлога тежњи да репродуктивни рад буде анализиран као и сваки други, тј. у економским терминима, наводи Нада Лер-Софронић. Прво, како би био демистификован, по истом принципу демистификације односа рад/капитал и радник/капиталиста. То би значило обесмишљавање увријежених претпоставки како је тај рад „биолошки“; „природан“, и што је посебно проблематично, наглашава ова ауторка, „непродуктиван“. Други разлог условљен је промјенама у развијеном капиталистичком систему, који се окренуо раду везаном за репродукцију, као све битнијој карици црпљења вишка вриједности у процесу његовог реструктурирања, аргументује Лер-Софронић (исто, 100).

Тема репродукције, у проширеном значењу, не само као прокреације радне снаге, већ и њеног формирања и одржавања, у периоду од седамдесетих, све до савремених теорија, једна је од централних тема левичарских феминизама. Међутим, како је у уводу овог рада наведено, ова тема није у ужем фокусу, због чега остаје отворена за даља истраживања. На овом мјесту, ради праћења аргуменационог тока Наде Лер-Софронић, сажето су представљене њене кључне тезе о овом аспекту експлоатације жена у капитализму.

Четврто поглавље дисертације, које није штампано у књизи, јесте реконструкција историје женских покрета од осамнаестог вијека, што је Нади Лер-Софронић потребно не из историографских разлога, већ како би упоредила старе са неофеминистичким покретима (Ler-Sofronić 1986, 250). Први покрети настају у периоду успона капитализма, за разлику од нових који се јављају у супротним околностима, дубоке капиталистичке кризе с једне, и постојања више типова социјалистичких уређења с друге стране, компарира Лер-Софронић услове настанка женских покрета старије и новије генерације (исто) (уп. са Pavlović 1990).

Ова теоретичарка преглед почиње учешћем жена у Француској револуцији, затим помиње Олимп де Гуж и Мадам Ролан (Madame Roland), потом и њихове енглеске савременике и савременице на које се проширио револуционарни занос, попут Мери Вулстонкрафт (Mary Wollstonecraft) (251–254). Лер-Софронић у овај преглед између осталих укључује и утописте Вилијама Томпсона (William Thompson), Ен Вилер (Anne Wheller) и Фуријеа (исто, 255–258). Као негативни примјер, и то само у фусноти, наводи Прудона. Када је ријеч о Париској комуни, ауторка издваја имена Жан Дероен (Jeanne Deroen) и Полин Ролан (Pauline Roland) (исто, 262). Опсежније Лер-Софронић пише о антропологу Бахофену, у вези са његовим тезама о матријархату, које су имале утицај на начин конципирања женског питања у социјализму (исто, 263–268).

Након чега прелази на период Прве интернационале и Аугуста Бебела, за којег каже како „nije nikada smatrao ni tvrdio da se žensko pitanje može rešavati odvojeno od ekonomsko-socijalnih pitanja, niti da ženski pokreti mogu sami da se izборе za slobodu žene“ (исто, 269). Он је, објашњава ова теоретичарка, само наглашавао како је женско питање специфично, и да га из тог разлога треба посебно издвојити у социјалистичком пројекту, да га класна борба не рјешава сама од себе, што Лер-Софронић упоређује са водећом идејом тадашњих феминистичких покрета. Она на крају одјељка констатује како је Бебелово дјело о женском питању потиснуто од стране вулгарно-материјалистичких приступа (исто).

Клару Цеткин Нада Лер-Софронић истиче као представницу пролетерског женског покрета у периоду између Друге и Треће интернационале, а основна карактеристика њеног рада је: „borba za ženska prava unutar i izvan radničkog pokreta i klasna borba protiv širenja reformizma u socijaldemokratskoj partiji Nemačke“ (исто, 270). Лер-Софронић спомиње упознавање и подршку коју је Клара Цеткин добила од Енгелса откада су се упознали на конгресу у Цириху 1893. године, оснивање и уређивање часописа *Једнакост*, конгрес у Готи (1895), када је Клара Цеткин први пут изнијела важан став о организацији партијског рада међу женама. У вези са вишедеценијским, заједничким радом Кларе Цеткин и Розе Луксембург, Лер-Софронић истиче: „Treba naglasiti da je upravo socijaldemokratska levica apostrofirala žensko pitanje i borila se za njegovo uključivanje u partijske programe, i da su žene revolucionari igrале centralnu ulogu u

procesu radikalizacije partije, ne samo u pogledu ženskog pitanja, već i u pogledu rata i imperijalizma, te kasnije nadirućeg fašizma“ (исто, 271–272). У наставку се наводи конгрес у Копенхагену и увођење међународног дана радних жена, као и рад њемачке социјалисткиње на три фронта, против империјализма, милитаризма и против опресије жена, те организовање Интернационалног покрета жена социјалисткиња 1920. године (исто, 272).

Индикативно за тадашње феминистичке приступе јесте то што Нада Лер-Софронић цитира критике које је Клара Цеткин упућивала Другој интернационали, посебно када је био у питању однос партије према масовном женском покрету. Између осталог издваја оне дјелове који се односе на захтјеве Кларе Цеткин за агитацију међу ширим масама жена, укључујући и оне које су изван партије, као и за организовање Интернационалног конгреса који би као тему имао професионални рад жена. Зато Лер-Софронић износи закључак:

„Iz ovih programskih načela nedvosmisleno proizlazi zaključak da je Zetkinova od početka smatrala da Komunistička partija ne treba da bude isključiva i da u sebe treba da inkorporira sve feminističke revandikacije koje se tiču društvenog položaja žena. Podatak je veoma zanimljiv, jer je tek kasnije, sa nastupom dogmatizma i birokratizacije partijskog aparata ova početna otvorenost prema autonomnim ženskim pokretima i njihovim progresivnim zahtevima zamijenjena isključivošću, pa je i u redovima partije sufraž i feminizam dobio negativnu konotaciju“ (исто, 274).

Како је било ријечи у другом поглављу овог рада, Клара Цеткин и Александра Колонтај бориле су се за аутономију женских организација унутар пролетерског покрета. Прва је чак редовно пратила рад и писала о дјеловању феминисткиња, али су ту борбу посматрале као ограничену оквирима постојећег капиталистичког система, што је за њих и теоријски и практично било неприхватљиво. Ова релативна отвореност се прије тичала разумијевања критика које су износиле феминисткиње, а након Првог свјетског рата и уочавања потенцијала за агитовање међу женама из кругова ситне буржоазије, учитељицама, канцеларијским радницама и сл. Такође, овим тумачењем Лер-Софронић превиђа чињеницу како је до опуштања става према феминистичким организацијама управо дошло 1935, када се Димитров заложио за успостављање најширег фронта сарадње, због чега је и било могуће инфилтрирање младих комунисткиња у југословенске феминистичке организације прије Другог свјетског рата. С друге стране, указивање на „отвореност“ Кларе Цеткин, овој ауторки било је од значаја примарно због тадашњег изазовног положаја неофеминисткиња у југословенском, самоуправном контексту, којим је доминирао класичномарксистички приступ настао на идејама Кларе Цеткин и Александре Колонтај.

Управо женском питању у времену Октобарске револуције и непосредно након ње, кроз личност и дјело Александре Колонтај, коју описује као најистакнутију, најоригиналнију и маркантну представницу једне нове епохе, Лер-Софронић посвећује највише простора у закључку поглавља о историји женског покрета. Осим биографских података којима се предочавају многобројни активистички ангажмани Александре Колонтај у Русији, потом Совјетском Савезу, али и широм Европе и САД, Лер-Софронић цитира једно од њених најзначајнијих дјела, *Капитализам и породица*. Као посебно значајно истиче:

„Alexandra Kollontaj je jedno od retkih imena u istoriji radničkog i ženskog pokreta koja u toku celokupnog svog delovanja nikad nije kliznula na pozicije utapanja ženskog pitanja u apstraktna pitanja klase uopšte i njegovog marginaliziranja u odnosu na neka pitanja 'koja imaju prioritet'. Smatrala je da 'iako proletarijat oba pola ima zajedničke interese, nikada ne treba zaboraviti da je unutar klase položaj žene poseban'. Prva je povezala i teorijski i praktično ciljeve socijalističke revolucije sa *radikalnom transformacijom svakodnevnog života*, što se danas novi subjekti socijalizma iskazuju kroz zahtev za 'novim kvalitetom života' koji nije ostvaren pobedom socijalističke revolucije u zemljama 'realnog socijalizma', niti visoko razvijenim industrijskim društvima“ (исто, 279).

Лер-Софронић као неизмјерну штету за покрет види то што су идеје Александре Колонтај о истовремености социјалне револуције и револуције менталитета касније окарактерисане као „преурањене“ (исто, 279–280). Свакако је ово једна од тачки у којима је марксизам одабрао „криви пут“ и одрекао се боље алтернативе, што Лер-Софронић поставља као једно од кључних питања у уводу студије. Поред свих каснијих етатистичких и ауторитарних тенденција, период највеће активности Александре Колонтај, између 1917. и 1921, Лер-Софронић види „kao novu etapu u razvoju ljudskog društva“ (280–281). На самом крају поглавља још кратко спомиње критике стаљинизма од стране Троцког и Вилхелма Рајха (чије анализе је екстензивно помињала и у претходним поглављима).

Пето поглавље, посвећено неофеминизму, како је раније наведено, није ушло у књигу, већ је и прије саме дисертације објављено као чланак у часопису *Argumenti* из 1979. Већ на почетку поглавља ауторка дефинише феминизам и његове посебне струје:

„Feminizam je, najprostije rečeno, tip istorijske svesti koja je senzibilizirana na društvenu nejednakost polova, eksploataciju i alijenaciju žene. Ona kritički osvetljava opresiju žene i smatra da je ta opresija prva i univerzalna. Moguće je identifikovati u svakom partikularnom istorijskom kontekstu. Opšti ciljevi feminizma su formiranje ženske samosvesti, solidarnost među ženama umesto konkurentskog odnosa; te humano i društveno izjednačavanje pred običajima i zanonima društva“ (исто, 284).

Затим издваја три феминистичка правца: *либерални* – на становишту да је могуће постићи једнакост путем социјалних реформи унутар капиталистичког система; *материјалистички социјалистички* – заснива се на идеји како је опресија жене први тип експлоатативног односа у историји, али иако централни, може се превладати једино у склопу шире револуционарне борбе; и *радикални* – полази од претпоставке како политичка опресија жене има властиту класну динамику, и из њега су се развиле сепаратистичке струје, које дају приоритет антагонизму између полова (исто, 284–285). Нешто касније ову подјелу употпуњује, коментаришући како на глобалној сцени постоји мноштво струја, група, колектива, покрета за еманципацију жена, које се разликују по више критеријума, нпр. према организацији, или према теоријским поставкама (исто, 295). Нарочито изазовним сматра извођење јединствене анализе организацијско-политичке димензије покрета, зато пише о неколико типова: групама за самоосвјешћивање, антиауторитарним покетима, те сепаратистичким, које изразито критички представља (исто, 295–309). На самом крају поглавља укратко приказује основне карактеристике левичарских женских покрета у Италији, Енглеској,

Холандији, Француској, Шведској и САД (уп. са типологијама феминизма изложеним у шестом поглављу).

Колико год ти покрети били разнолики, Нада Лер-Софронић ипак примјећује солидарност и јединство на нивоу конкретних акција, као што је борба за слободан, бесплатан и стручан абортус (исто, 319–323). Као заједничку водећу идеју свих ових покрета и струја, издваја крилатицу „лично је политичко“ (исто, 323–325).

Лер-Софронић набраја различите реакције на феминизам од стране деснице, јер феминизам перципирају као „црвени“, од стране догматске левнице јер га сумњиче како је сувише аутономан у односу на бирократизоване структуре, од антифеминистичке патријархалне малограђанске културе и свијести. Због свих ових разлога она предлаже да се не користи термин феминизам, оптерећен конотацијом буржоаског, већ га радије замјењује указивањем на везе између неофеминизма и прогресивних, социјалистичких покрета. Како се ради о тада новој појави, она се одлучује да користи синтагму „покрети за ослобођење жена“ (исто, 285–286). У наставку, ауторка се оглађује од сепаратистичких струја и указује како цјелина феминистичког покрета своје борбе повезује са борбама других опресованих група. Код, како их описује, најзрелијих теоретичарки женског ослобођења, све присутнија је идеја како класични марксистички текстови пружају општи оквир за конкретну анализу женске опресије и могућности еманципације.

Зато износи тезу о међусобној условљености марксизма и феминизма, која се не мора само читати на нивоу компромиса са тадашњим марксистичким дискурсом, већ се, што је од суштинскијег значаја, препознаје у самом аналитичком току њене студије, и на нивоу појмова, аргументације, стила. У ствари, следећи навод, и поред међусобних разлика, сажима тежње различитих приступа насталих на пресеку рода и класе, од прве генерације комунисткиња из Друге интернационале, преко југословенских боркиња старије генерације, све до социјалистичких неофеминисткиња. Све оне покушавају да објасне међузависност женске и радничке борбе:

„Uspeh pokreta za oslobođenje žena zavisi će od toga koliko će u celini biti uspešan svetski proces socijalizma, ali će istovremeno i svetski proces socijalizma zavisiti od toga koliko će snage socijalizma u svetu uključiti revolucionarne borbe autonomnih pokreta žena, i shvatiti da to nije samo kvantitativni doprinos snagama socijalizma, već strukturni uslov istinskog revolucionarnog preobražaja društva“ (исто, 287) (уп. са Кларом Цеткин и Видом Томшич).

Однос феминистичких и радничких покрета Лер-Софронић анализира примарно у контексту европских партија левнице, иако на једном мјесту, чини се више због академске коректности и компромиса са тадашњим доминантним дискурсом, цитира Виду Томшич и Тита, који су још током Пете земаљске конференције експлицитно реаговали у правцу озбиљнијег приступа женском питању и против заостајања конзервативне свијести и у оквиру КПЈ (исто, 313–314). Лер-Софронић даје примјере реаговања жена на двоструку оптерећеност у партији, на недовољно укључивање у свим партијским нивоима и слично. Но, управо у сусрету партија левнице и тадашњих радикализованих (не радикалних, које описује као сепаратистичке) женских покрета, ова теоретичарка препознаје један од узрока њихове ренесансе, која се огледа у превазилажењу конзервативних и стаљинистичких традиција у тим партијама.

Илустративан примјер позитивног феминистичког утицаја јесте одбацавање конзервативне паролe „побачај – луксуз богатих“ од стране КП Француске (исто, 315). Феминистички утицај Лер-Софронић препознаје и у коначном прихватању код љевичарских партија идеје како борба за социјалистичко друштво не може да се ограничи само на економске промјене, већ да подједнако треба да укључи и трансформацију личне, приватне сфере (исто, 317).

С друге стране, она скреће пажњу на један проблематичан тренд у феминистичким покретима који се баве искључиво питањима приватности: „Međutim, dokle god ženski pokreti budu zatvoreni u rezervate klasičnih ženskih ‘internih sfera’, kao što su brak, porodica, vaspitanje i socijalizacija, a da pri tome ne zahvataju oslobodilačku praksu koja se tiče organizacije rada političke strukture i vlasti, oni će nužno ostati partikularni, ograničeni i u jednom širem smislu nemoćni“ (исто, 319), додајући у наставку како и за раднички покрет важи да маргинализацијом питања неједнаких полних односа и приватне сфере, неће постићи ослобођење човјека и рада.

Послије историјског прегледа развоја женског питања и описа тадашњих феминистичких токова, закључно поглавље дисертације (и књиге) ауторка фокусира на односу марксизма и феминизма. Дио овог поглавља објављен је такође у часопису *Dometi* (Ler-Sofronić 1980).

8.2. Феминизам и марксизам – гдје смо сада?

Питање-изазов закључног поглавља Лер-Софронић формулише на следећи начин: „Čitav jedan vek je prošao otkako je u klasičnoj revolucionarnoj marksističkoj teoriji postavljeno žensko pitanje – od Marksa i Engelsa, Lafarga, Bebel, Kauckog, Lenjina, Kolontajeva, Klare Cetkin, Rjaznova, Trockog, pa do Rajha koji je želeo da prekine muk koji je u marksizmu zavladao o seksualnosti i odnosima polova kao političkom pitanju. Gde smo, s tim u vezi, danas?“ (исто, 115). Одговор гласи – на истом мјесту као и претходних стотину година, између десног популизма и лијевог догматизма, између двије подједнако лоше крајности (исто, 112; и од 117–118). Ипак, марксизам као теорија и пракса револуције и феминизам који доводи у питање саму основу старог свијета (уп. са „протоком“ Блаженке Деспот), подјелу између жене и мушкарца, приватног и јавног, репродуктивног и продуктивног рада, међусобно су упућене борбе, аргументује Лер-Софронић. Зато је и дошло до постепене еволуције појединих комунистичких партија онога времена, попут италијанске и француске (исто, 118–119). Са супротне стране, ова теоретичарка сматра како су феминистички покрети који одбијају и љевичарске покрете и марксизам, такође скренули на странпутицу и ограничили могућности дјеловања (исто, 119).

Сам однос теоријске мисли љевице (и симптоматично додаје, квазимарксизма) према покретима за женску еманципацију Лер-Софронић упоређује са широким луком од догматског негирања његове револуционарне суштине до Маркузеовог става о феминистичким покретима као најрадикалнијим (исто, 119–120). Њу ипак више занима простор између ових поларизованих опција:

„Ova argumentacija govori da se između ova dva ekstremna stava nalazi veliki, još neispunjen prostor za kritičko, višeslojno preispitivanje revolucionarnog potencijala i karakteristika oslobodilačkih pokreta žena i istinsko sučeljavanje misli i prakse tih pokreta sa jednim, živim, nedogmaticnim marksizmom“ (исто, 123).

Посматрано са историјском дистанцом, чини се како је управо овом студијом Нада Лер-Софронић успјела да критички повеже кључне феминистичке и марксистичке појмове и теме, те да објасни њихову међузависност у теорији, и неопходност сарадње у пракси.

„Mlade žene ne smiju pristati da se njihovo pitanje rješava tek nakon pobjede 99%“ и „Још нам треба стари Маркс“, симболични су наслови интервјуа које је Нада Лер-Софронић дала на почетку и крају претходне деценије, 2011. и 2019. године. На посљедње питање Дубравке Ђурић о томе да ли се њена позиција временом мијењала и како види данашњу ситуацију, одговорила је:

„Не бих рекла да се моја феминистичка позиција мијењала. [...] Кад сам писала књигу *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива*, изгледало је да је свјетски процес социјализма у успону. Био је потребан критички сусрет марксизма и теорије и праксе неофеминизма, односно, преиспитивање односа левнице према новим женским покретима као битним за актуелни политички тренутак и будућност социјализма. Међутим, умјесто глобалне социјалистичке алтернативе о којој се сањало, нашли смо се у свијету који је све оно што је управо њена супротност“ (Лер-Софронић 2019).

У данашњој ситуацији, додаје, управо жене су на посебном удару и највеће губитнице постсоцијалистичке транзиције, будући да постмодерна теорија, као ни институционална левница, тамо гдје постоји, не могу да се носе са капиталистичким изазовима, док се феминизам, како изгледа, уклопио у логику либералног капитализма. С тим у вези је и њен одговор да докле год има капитализма, још увијек су нам потребна и марксистичка читања (исто).

Родна подјела рада, двострука оптерећеност жена, све већа експлоатација репродуктивног рада у најширем значењу, борба жена са капиталистичким системом и унутрашња борба са самом собом, коначно, крхка сарадња левичарског феминистичког и лијевих покрета који су још увијек у процесу артикулације, све су то и данас вишеструки изазови женској еманципацији. У скоријој историји југословенских феминизама, описан је тако пун круг, па је и са поновним интересовањем за левичу отворен простор да се текстови Наде Лер-Софронић поново читају и из *феминистичког*, и из *марксистичког* угла, чијем споју је и сама посветила свој рад седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека.

9. Закључна разматрања – савремени поглед на југословенски социјалистички феминизам

Шта нас то данас, послије три деценије од формалног укидања самоуправљања, могу научити југословенске теоретичарке о односу рода и класе и могућностима сарадње феминизма и марксизма? Показати да ли су нам њихови увиди још увијек, и у којим аспектима релевантни била је основна намјера истраживања у овом раду, полазећи са савремених позиција љевичарског феминизма.

У складу са истраживачким питањем постављеним на почетку, описан је развој југословенских теоријских струја насталих на пресеку родне и класне анализе. Како би било могуће описати мјесто и значај југословенских теоретичарки, прво је скицирана шира мрежа динамичне историје покрета за женску и радничку еманципацију. Прати се историјски лук од периода Друге интернационалне с краја деветнаестог вијека (у другом поглављу), преко љевичарских феминистичких струја тзв. другог таласа, до савремених тенденција (којима је посвећено пето поглавље).

Опуси Виде Томшич, Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић, настали у периоду од 1975. до 1990, компарирани су у односу на три нити, према томе како ове ауторке реинтерпретирају класике марксизма; како објашњавају однос појмова класе и рода; и какав став имају према тзв. женском питању у оквиру радничког покрета, односно феминистичким организацијама. На основу тог критичког упоредног читања потврђена је почетна претпоставка како су југословенске теоретичарке доиста развиле оригиналан приступ настао на пресеку феминистичке и марксистичке мисли. Тачније, разликују се двије струје, сличне онима које у својој типологији помиње и Адриана Захаријевић, називајући их еманципаторском и неофеминистичком или социјалистичком (Zaharijević, 2017).

У овој дисертацији, једна љевичарскофеминистичка југословенска струја, која се директно надовезује на класичномарксистичке поставке, комбинујући их са теоријом самоуправљања, названа је *самоуправни приступ женском питању*. Као карактеристичан за овај приступ интерпретира се позни опус Виде Томшич. Друга струја, настала на размеђи реинтерпретације класика и љевичарских феминистичких токова другог таласа са Запада, названа је *југословенски социјалистички феминизам*. Представнице тог феминистичког тока с најразвијенијим опусом везаним за ову струју јесу Блаженка Деспот и Нада Лер-Софронић. Осим ове три ауторке, у корпус су укључени и текстови њихових савременика и савременица, како би се рекреирале кључне дебате које су обликовале тадашњи академски контекст у ком се све чешће отварало питање могућности и ограничења женске еманципације у самоуправном социјализму.

9.1. Два југословенска левичарска приступа еманципацији жена

1) *Самоуправни приступ женском питању*

Вида Томшич се од 1940. године, када је на Петој земаљској конференцији представила реферат са кључним тезама о томе како би КПЈ требало да се односи према женском питању, досљедно позивала на класичне поставке о односу према женској еманципацији и улози жена у радничкој борби. Међутим, услед специфичности развоја југословенског система након 1948, и њена концепција женског питања је логично еволуирала премрежавајући се са основним тезама теорије и праксе самоуправљања.

Издава се неколико темељних полазишта овог приступа. Прије свега, а за разлику од уобичајених интерпретација класичних марксистичких приступа (за шта су детаљнији аргументи изнијети у другом поглављу), Вида Томшич женско питање не сматра мање специфичним и важним, чак иако га теоријски перципира као дио општијег класног, што експлицитно наводи у већини текстова које је писала у годинама између 1975. и 1990. Такво полазиште има реперкусије на организацију радничког покрета, јер се њиме подразумејева како жене треба да буду укључене као равноправне чланице у свим аспектима револуционарне борбе и изградње социјалистичког друштва – што је истовјетно идејама Кларе Цеткин и Александре Колонтај.

Међутим, са промјенама друштвених околности – од револуционарне борбе, преко поратне изградње, до позне фазе самоуправљања – мијењају се и идеје о најпожељнијим и најефектнијим облицима женског учешћа у партији и друштвеним организацијама свих нивоа. Према овом становишту, аутономно дјеловање велике организације попут АФЖ-а, условљено ратним околностима, у мирнодопским се ограничава само на лобирање и вршење притиска на организације „од споља“, како би се повећало политичко учешће жена. Вида Томшич стога овом проблему приступа ослањајући се на идеје о нужности развоја самоуправног система, који се управо заснива на директном укључивању самоуправљача, било да су они жене или мушкарци. Њене идеје се у том смислу могу читати као надоградња Кардељевог родно несензитивисаног приступа, иако га она сама никада на тај начин не експлицира.

На то размишљање се надовезују идеје Виде Томшич о томе како еманципација жена, и општедруштвена еманципација, не добијају коначни облик чином револуције и заснивањем новог социјалистичког система. Напротив, она препознаје изазове са којима се суочава самоуправни систем, што за посљедицу има поимање еманципације као дуготрајнијег процеса. Између осталог, а на основу истраживања која су рађена током УН Декаде жена од 1975. до 1985, као посебно проблематичне праксе Томшич помиње феминизацију послова и недовољно учешће жена на водећим позицијама.

Окретање од СССР-а, и касније оснивање Покрета несврстаних, имало је утицај и на југословенске позиције током Декаде жена УН. Вида Томшич, као једна од југословенских представница, сарађивала је са групом жена из земаља Несврстаних, тзв. Групом 77, које су се бориле за то да се еманципација жена постави као горуће глобално питање, нераскидиво везано за процесе деколонизације држава свијета

поробљених од стране капиталистичких центара. Насупрот овој, стајале су двије групе представница – са Истока и Запада. Комунисткиње из земаља тзв. Источног блока биле су на становиштима етатистичког рјешења женског питања, које Вида Томшич одбацује јер подразумијева наметање политика „одозго“. И феминисткиње из развијених држава Запада ова југословенска ауторка, из своје специфичне позиције, такође критикује, зато што се задржавају у оквирима капиталистичког система, превиђајући и локалне и глобалне неједнакости које тај систем узрокује. Такође, феминистичком становишту Томшич замјера што у средиште интересовања ставља неједнакост између жена и мушкараца, одвајајући је од класне неједнакости.

Дакле, самоуправни приступ женском питању од класичног се разликује из барем два разлога – зато што женску еманципацију не тежи да постигне политикама „одозго“, већ је заснива на логици развоја самоуправљања; и друго, зато што не само констатује, већ и развија интернационалну, глобалну солидарност између жена тзв. земаља у развоју, која је током почетка Треће интернационале тек била у назнакама.

2) Југословенски социјалистички феминизам

За разлику од претходног приступа, који развија класичне марксистичке идеје у складу са промјенама друштвеног контекста, не критикујући их и не доводећи у питање њихов ауторитет, феминисткиње млађе генерације инспирисане љевичарским феминистичким приступима са Запада своје анализе развијају у два корака – кроз критику класика марксизма и реинтерпретацију условљености родне и класне неједнакости.

Блаженка Деспот своју анализу заснива пратећи нит од Хегела, преко Маркса, до етатистичког реалсоцијализма, и коначно, како би изнијела критику југословенског самоуправљања. Она, наиме, аргументује како социјалистичка уређења из грађанског система преузимају породицу као друштвену ћелију у којој су подијељене родне улоге, тако да на жену пада терет кућног рада, чак и када јој је омогућена економска еманципација као „раднику“ у јавној сфери. Како даље објашњава, у етатистичком систему је укинута приватно власништво, али не и његова основа, тј. подјела рада. Самоуправљање се дотакло проблема подјеле рада, али је занемарило родни аспект те подјеле, пише Деспот. Све док се тај темељ не реформише, и социјалистички системи ће носити „мадеже старог“ грађанског друштва, и неће постићи потпуну друштвену еманципацију којој начелно теже, закључује ова ауторка.

Нада Лер-Софронић пак, из тада актуелних антрополошких приступа, поред осталих канонских текстова (не само марксистичких) критикује Енгелса, како би рекреирала узроке настанка родне неједнакости, које повезује са родном подјелом рада. Неке од кључних тема којима се бави јесу двострука оптерећеност жена, све већа експлоатација репродуктивног рада у најширем значењу, борба жена са капиталистичким системом и унутрашња борба са самом собом. Она такође у своју дисертацију укључује преглед историје женске опресије у капитализму, као и историју женских покрета од краја 18. вијека, преко класика марксизма, не прескачући доприносе комунисткиња попут Кларе Цеткин и Александре Колонтај, до покрета за ослобођење жена друге половине 20. вијека. Осим историјског прегледа, Лер-Софронић

посебно поглавље студије посвећује прегледу тадашњих феминистичких тенденција, што је био доста чест академски жанр у југословенској академској пракси тих година (што је тема првог пододјелка шестог поглавља).

Обије ауторке у савезништву са тадашњим прогресивним покретима, насталим након студентских револуција из шездесет осме, виде могућност превазилажења догматских марксистичких приступа женској еманципацији. За разлику од „одлагања“ женске еманципације за период неког бољег и праведнијег друштва, оне указују на то како је управо мјесто женске опресије оно из којег иницијално и треба кренути да би се дошло до корјеног превазилажења капиталистичког система. Јер, жене су у том систему и родно и класно експлоатисане. А како је етатистички, па и самоуправни социјализам, усмјерио пажњу само на овај други аспект – класне експлоатације, занемарен је први, заокружују своје критике југословенске социјалистичке феминисткиње. У том смислу њихове интерпретације разоткривају саме механизме неједнакости на којима се капитализам заснива, чак и уколико понекада однос патријархалне и капиталистичке опресије описују као паралелан, што је приступ који су марксистичке феминисткиње често критиковале и у оновременим интерпретацијама социјалистичких феминисткиња са Запада.

Теоретичарке обије струје југословенских приступа женској еманципацији, у позним годинама СФРЈ када се ове дебате одвијају, закључују како је прошло вријеме тзв. женског питања. Истина, из потпуно опречних разлога. Старија генерација предлаже укидање женског питања као посебног, сматрајући како жене могу постати равноправне само укључивањем у све нивое самоуправне организације. Млађе теоретичарке пак аргументују како га је неопходно радикално преосмислити на феминистички начин. Нажалост, обије су опције остале као неиспуњене историјске могућности, осујећене рестаурацијом конзервативних политика које су и дефинитивно преузеле позиције готово апсолутне моћи мање од деценије касније, а у времену ове дебате су већ биле у повоју.

9.2. Шта нам поручују теоретичарке из прошлости?

Од када је Хајди Хартман 1979. године однос марксизма и феминизма описала синтагмом „несрећни брак“, варијација ове метафоре најчешће се користила како би се описала врло динамична историја међуодноса ова два правца. Како се у петом поглављу овог рада детаљније анализира, ова метафора се јавља у два вида: једном, којим се описује неједнак однос феминизма и марксизма, и другом, којим се кроз метафоричан језик осмишљавају другачији, потенцијално егалитарнији типови савезништва. Током претходне четири деценије први тип метафоре, који се заснивао на критици „брачног“ односа, замјењује се другим.

Савезништва прогресивних снага поново јачају, као одговор на кризу из 2007. године. Како међутим, капиталистички систем непрекидно производи кризе, које су му конституентне баш као и родна неједнакост, у најави је још једна, драматичнија криза потакнута глобалном пандемијом, а узрокована неспособношћу капиталистичког

система да гарантује свима доступну, квалитетну здравствену заштиту. У најширем корпусу овог рада, дакле у периоду од краја 19. вијека, марксисти и марксисткиње анализирају узроке капиталистичких криза које су биле заступљене у сваком од приказаних периода, готово у свакој деценији. Кризе из шездесетих, седамдесетих и осамдесетих помињу и југословенске теоретичарке анализирајући тадашње узроке женске неравноправности у друштву СФРЈ, али и глобално.

Оне, међутим, не само да реагују на тадашње изазове, већ својим промишљањима превазилазе југословенске оквире, прије свега теоријске, али како се са дистанцом од преко три деценије показује, и временске, јер су њихове идеје врло подстицајне. Наравно, узимајући у обзир како се у међувремену развијала феминистичка мисао и на овдашњим просторима, и глобално. Такође, догодила се и дигитална револуција, која је још више интензивирала контрадикторности капитализма.¹⁰³

Антикапиталистичко дјеловање Виде Томшич наставља се у савременим интернационалним умрежавањима левичарских феминистиња. Сада је опште мјесто ових феминистичких праваца критика разорних посљедица које капитализам узрокује експлоатишући жене из земаља у развоју, њихов продуктивни и репродуктивни рад. Савезништво са еколошким покретима, о којима је писала Блаженка Деспот, такође је све развијеније, јер се посљедице тренутне еколошке катастрофе поновно двоструко пребацују на жене. Коначно, интензивира се неолиберална тенденција, коју је већ Нада Лер-Софронић предвидјела, да се црпи све више вишка вриједности из репродуктивног рада. С тим у вези, како је раније наговјештено, за будућа истраживања остаје отворено питање не само како су ове теоретичарке реконцептуализовале однос рода и класе, већ и у којим аспектима њиховог писања се могу препознати елементи сада посебно утицајног правца теорије социјалне репродукције.

За савремене југословенске феминистиње лијеве провенијенције, Вида Томшич није само неизмјерно значајна због свог учешћа у НОБ-у, већ и зато што је успјела да повеже борбе југословенских жена са женама широм свијета, као и зато што је својим радом и истраживањима досљедно стајала на марксистичким позицијама. Она је симбол вишеструке женске еманципације у СФРЈ.

Теоријске границе на којима се она зауставила даље су превазилазиле југословенске социјалистичке феминисткиње попут Блаженке Деспот и Наде Лер-Софронић. Њихова могућност да не само критикују, већ мисле иза система који је заиста био у дубокој кризи, након које се у насиљу распао, да замисле будуће алтернативне путеве којима се може остварити егалитарно социјалистичко друштво, лекција је за данашњи тренутак још једне дубоке кризе. Оне конципирају могућност савезништва између феминизма и левиче, упозоравајући нас, као што то чине марксисткиње још од Друге интернационале, како без еманципације жена нема нити еманципације људског рода од капитализма.

¹⁰³ Управо би на интерпретације утицаја дигиталне технологије у савременом друштву било занимљиво примјенити методе анализе Блаженке Деспот, која је од седамдесетих година писала о посљедицама које настају када се однос према новим технологијама несвјесно преузима из односа са старим. Тиме се технологије мијењају, али њихова друштвена улога остаје подређена капиталистичким инструментализацијама.

Литература

Библиографије:

- Dojčinović, Biljana. 1996. *Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije/ženskih studija 1974–1996*. Beograd: Ženske studije i komunikacija, Centar za ženske studije.
- Murati, Tomislav i Davor Topolčić. 1997. „Položaj žene u društvu: Odabrana bibliografija (1974–1994.)“. *Društvena istraživanja* 6(1): 127–161.
- Popov, Nebojša. 1981. *Gledišta o slobodi žene (Bibliografija)*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Примарна литаратура:

- Baltić, Milutin. 1982. „Emancipacija čovjeka a time i žene“. *Naše teme* 26(6): 1032–1034.
- Bebel, August [1879] 1913. *Žena i socijalizam*. Zagreb: Naša snaga, Jugoslovenska socijalistička nakladna zadruga.
- Britovšek, Marijan. 1977. „Ekonomski i politički uvjeti utemeljenja 8. marta kao političke manifestacije »ženskog pitanja«. Iz povijesti borbe za ravnopravnost žena“. *Žena* 35(1): 69–100.
- Cerjan-Letica, Gordana. 1979. „Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 475–492. Ljubljana: Komunist.
- Cerjan-Letica, Gordana. 1980. „Feministička pitanja i marksistički odgovori“. *Naše teme* 24(11): 1970–1974.
- Cerjan-Letica, Gordana. 1985. „Feministički pokret – organizacija, oblici i sadržaj borbe“. *Revija za sociologiju* 15(3–4): 167–182.
- Cetkin, Klara. [1929] 1975. „Razgovor V. I. Lenjina i Klare Cetkin“. U: *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*, Jovan Đorđević (prir. i prev.), 171–184. Beograd: Radnička štampa.
- Čaćinović-Puhovski, Nadežda. 1979. „Ravnopravnost ili oslobođenje (Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma)“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 502–505. Ljubljana: Komunist.
- Čirić-Bogetić, Ljubinka. 1972. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941“. U: *Peta zemaljska konferencija KPJ. Zbornik radova*, Zlatko Čepo i Ivan Jelić, ur., 75–98. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga.
- Debenjak, Božidar. 1979. „Nekoliko teza o problemu feminizma“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 520–522. Ljubljana: Komunist.

- Debenjak, Božidar. 1979. „Pitanje žene i porodice u svjetlu Marxove i Engelsove teorije“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 30–41. Ljubljana: Komunist.
- Derossi-Bjelajac, Ema. 1982. „O zasebnosti ženskog pokreta“. *Naše teme* 26(6): 1035–1036.
- Despot (Lovrić), Blaženka. 1968. „Rasprava o materijalizmu između B. Šuleka i A. Bauera“. *Praxis – jugoslavensko izdanje* 4: 399–405.
- Despot (Lovrić), Blaženka. 1969. „Tehnika i socijalizam“. *Praxis – jugoslavensko izdanje* 5/6: 828–844.
- Despot (Lovrić), Blaženka. 1970. „Humanost i problem marksističke antropologije“. *Praxis – jugoslavensko izdanje* 3: 341–351.
- Despot (Lovrić), Blaženka. 1973. „Pustolovina spoznaje“. *Praxis – jugoslavensko izdanje* 1/2: 141–153.
- Despot, Blaženka. 1981. „Žena u kulturi socijalističkog samoupravljanja“. *Žena* 39(5/6): 9–23.
- Despot, Blaženka. 1982a. „Smisao ženskog pitanja“. *Naše teme* 26(6): 1044–1049; исти текст под називом „Treba li ili ne posebna ženska organizacija“. *Žena* 40(2–3): 74–81.
- Despot, Blaženka. 1982b. „Odnos klasnog i 'ženskog pitanja'“. *Socijalizam u svetu*, 6(29): 213–214.
- Despot, Blaženka. 1982c. „Žensko pitanje o dijalektičko-spekulativnoj metodi filozofije slobode“. *Polja* 27(277): 135–137.
- Despot, Blaženka. 1984a. „Marksistički feminizam“. *Socijalizam u svetu* 8(43): 107–109.
- Despot, Blaženka. 1984b. „Marx i emancipacija žena (marksistički feminizam)“. *Gledišta* 25(1/2): 51–61.
- Despot, Blaženka. 1984c. „Mogućnost utemeljenja marksističkog feminizma“. *Naše teme* 28(10): 1940–1946.
- Despot, Blaženka. 1984d. „'Žensko pitanje' u socijalističkom samoupravljanju“. *Socijalizam* 24(11): 1859–1870.
- Despot, Blaženka. 1986. „Marksistička teorija/praksa i feministički pokret“. *Filozofska istraživanja* 16(6): 5–15.
- Despot, Blaženka. 1987. *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.
- Despot, Blaženka. 1988. „Marksizam i emancipacija žena“. *Marks i savremenost* 10: 26–33.
- Despot, Blaženka. 1989. *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Osijek: Međuopćinska konferencija SKH – Centar za idejno-teorijski rad.
- Despot, Blaženka. 2004. *Izabrana djela Blaženke Despot*, ur. Gordana Bosanac. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu; Ženska infoteka.
- Duhaček, Daša. 1990. „Uvodnik“. *Gledišta* 31(1/2): 3–8.
- Đorđević, Jovan (prir. i prev.). 1975. *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*. Beograd: Radnička štampa.

- Engels, Friedrich. [1884] 1973. *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države; Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*. Zagreb: Naprijed.
- Golubović, Veselin. 1982. „Teze za diksusiju“. *Žena* 40(2-3): 46–51.
- Hvala, Ivan i Ivan Perić. „Uvod“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 5–17. Ljubljana: Komunist.
- Iveković, Rada. 1981. „Studije o ženi i ženski pokret“. *Marksizam u svetu* 8(8/9): 5–48.
- Iveković, Rada. 1982. „Klasno i žensko pitanje“. *Naše teme* 26(6): 1050–1052.
- Iveković, Rada. 1986. „Uz temu“. *Filozofska istraživanja* 6(1): 3–5.
- Iveković, Rada. 1988. „Blaženka Despot, Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje“. *Naše teme* 32(10): 2589–2593.
- Katunarić, Vjeran. 1984. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naprijed.
- Kollontai, Alexandra. [1907–1916] 1984a. “International Socialist Conferences of Women Workers”. In: *Alexandra Kollontai: Selected Articles and Speeches*, 36–58. New York: Progress Publishers, International Publishers.
- Kollontai, Alexandra. [1909] 1977a. “From ‘The Social Basis of the Woman Question’”. In: *Selected Writings of Alexandra Kollontai*, trans. and intr. Alix Holt, 58–73. Westport, Conn: Lawrence Hill and Company.
- Kollontai, Alexandra. [1913] 1984b. “‘Womens’s day’ February 1913”. In: *Alexandra Kollontai: Selected Articles and Speeches*, 62–66. New York: Progress Publishers, International Publishers.
- Kollontai, Alexandra. [1919] 1971. *Women Workers Struggle fot Their Rights. Alexandra Kollontai. 1919.* Marxist Internet Archive. Приступљено 11.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1919/women-workers/index.htm>.
- Kollontai, Alexandra. [1920] 1977b. “From ‘Towards a History of the Working Women's Movement in Russia’”. In: *Selected Writings of Alexandra Kollontai*, trans. and intr. Alix Holt, 39–57. Westport, Conn: Lawrence Hill and Company.
- Kollontai, Alexandra. [1920] 1997. “International Women's Day”. Marxist Internet Archive. Приступљено 11.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/womens-day.htm>
- Kollontai, Alexandra. 1984. *Selected Articles and Speeches*. New York: Progress Publishers, International Publishers.
- Ler-Sofronić, Nada. 1978. „Žena – mit i stvarnost“. *Žena* 37(4): 34–50.
- Ler-Sofronić, Nada. 1980. „Dijalektika odnosa spolova i klasna svijest“. *Dometi* 2: 5–14.
- Ler-Sofronić, Nada. 1981. „Subordinacija žene – sadašnjost i prošlost“. *Marksistička misao* 4/81: 73–80.
- Ler-Sofronić, Nada. 1982. *Marksizam i teorije oslobođenja žene: doktorska disertacija*. Fakultet političkih nauka u Beogradu.
- Ler-Sofronić, Nada. 1986. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa.

- Ler-Sofronić, Nada. 2004. „Kontroverze savremenog feminizma: iskustvo, identitet, moć“. *Yurope*. Приступљено 20.12.2019.
<http://www.yurope.com/zines/kosava/arhiva/31/nada.html>
- Marx, Karl i Friedrich Engels. [1848] 2008. „Manifest Komunističke partije“. *Ekonomija/Economics* 15(3): 565–596.
- Marx, Karl i Friedrich Engels. [1867] 1974. *Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom*. U: *Dela*, Tom 21. Beograd: Izdavačko preduzeće Prosveta; Institut za proučavanje radničkog pokreta.
- Marx, Karl i Friedrich Engels. 1968. *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova*. U: *Dela*, Tom 5 (Septembar 1844 – April 1846), 1–186. Beograd: Izdavačko preduzeće Prosveta; Institut za proučavanje radničkog pokreta.
- Marx, Karl i Friedrich Engels. 1972. *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*. U: *Dela*, Tom 3 (Mart 1843 – Septembar 1844), 179–278. Beograd: Izdavačko preduzeće Prosveta; Institut za proučavanje radničkog pokreta.
- Marx, Karl i Friedrich Engels. 1977. *Dela*, Tom 28 (Jul 1870 – Februar 1872). Beograd: Izdavačko preduzeće Prosveta; Institut za proučavanje radničkog pokreta.
- Marx, Karl. [1880–1882] 1974. *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, trans., ed. and intr. Lawrence Krader. Assen: Van & Comp. B. V.
- Milić, Anđelka. 1981. „Društvena jednakost polova: savremena teorijska preispitivanja“. *Marksistička misao* 4/81: 3–5.
- Milinković, Boško, (ur.). 1978. *Žena i razvoj. Konferencija za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije, X međunarodni seminar, Bled, 1977*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ.
- Mirić, Jovan. 1982. „Korijeni neravnopravnosti“. *Naše teme* 26(6): 1030–1031.
- Nedović, Slobodanka. 2005. *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Oštrić-Koprivica, Stanislava. 1982. „Marksistička teorija revolucije dovoljno je širok horizont za emancipaciju“. *Žena* 40(2–3): 69–70.
- Pavlič, Breda. 1979. „Ciljevi i metode suvremenog feminizma“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 506–520. Ljubljana: Komunist.
- Pavlović, Vukašin. 1990. „Uspon i iskušenja neo-feminizma“. *Polja* 36 (375/376): 189–191.
- Poček-Matić, Mirjana. 1982. „Samoupravljanje, rad i žene“. *Naše teme* 26(6): 1053–1054.
- Pusić, Vesna. 1982. „Žensko pitanje – da, ne, kako?“. *Naše teme* 26(6): 1037–1039.
- Sklevicky, Lydia. 1979. „Od borbe za prava do prave borbe“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 466–475. Ljubljana: Komunist.
- Svirčić, Jelena. 2011. „Mlade žene ne smiju pristati da se njihovo pitanje rješava tek nakon pobjede 99%“. *Libela*. Приступљено 20.12.2019.

<https://www.libela.org/razgovor/2342-mlade-zene-ne-smiju-pristati-da-se-njihovo-pitanje-rjesava-tek-nakon-pobjede-99/>

- Šoljan, Marija. 1977. „»Tajna emancipacije žene«“. *Žena* 35(1): 5–26.
- Šoljan, Marija. 1978. „Bledski seminar 1977. Žene u razvoju – svjetsko pitanje“. *Žena* 2: 13–19.
- Šoljan, Marija. 1979. „Porodica i putovi njene transformacije“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 126–151. Ljubljana: Komunist.
- Šoljan, Marija. 1982. „Za širi pristup ženskom pitanju“. *Naše teme* 26(6): 1054–1060.
- Šuvar, Stipe. 1982. „Feminizam kao konzervativizam“. *Naše teme* 26 (6): 1040–1043; исти текст под називом „Feminizam je jedan od oblika konzervativne društvene svijesti“. *Žena* 40(2–3): 71–74.
- Teze. 1965. „Teze za diskusiju o radu konferencije za društvenu aktivnost žena“. U: *Problemi društvenog položaja i aktivnosti žena*, 5–31. Beograd: Komunist.
- Theses. [1921] 2015. “Theses on Methods and Forms of Work of the Communist Parties among Women”. In: *To the Masses: Proceedings of the Third Congress of the Communist International, 1921*, ed. John Riddell, 1009–1025. Leiden, Boston: Brill.
- Tkalec, Jasna. 1977. „Dolazak i događaj feminizma“. *Naše teme* 21(5): 1160–1167.
- Tomšič, Vida. [1962] 1980b. „Aktualni vidiki položaja žensk v svetu“. V: *Izbrani teksti II*, 87–104. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo.
- Tomšič, Vida. [1976] 1980c. „K vprašanjem o položaju žensk v sodobnem svetu“. V: *Izbrani teksti II*, 105–126. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo.
- Tomšič, Vida. 1978a. *Komunistička partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*. Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Tomšič, Vida. 1978b. „O globalnom svjetskom značaju borbe za ravnopravnost žena“. *Opredjeljenja* 6(10–11): 157–173.
- Tomšič, Vida. 1979. „Neka pitanja položaja žena u suvremenom svijetu“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 236–262. Ljubljana: Komunist.
- Tomšič, Vida. 1980a. „Ne žensko, ampak družbeno vrašanje“. V: *Izbrani teksti II*, 77–85. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo.
- Tomšič, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Novinsko-izdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pregled.
- Tomšič, Vida. 1983. *Samoupravljanje in udeležba žensk v razvoju*. Ljubljana: Zveza delavskih univerz Slovenije – Dopisna delavska univerza Univerzum.
- Tomšič, Vida. 1985. „»Dekada je prošla / naš dan je osvanuo« (Iz pjesme na forumu nevladinih organizacija u Nairobiju)“. *Žena* 43(5–6): 12–22.
- Vranicki, Predrag. 1952. *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma*. Zagreb: Kultura.

- Vranicki, Predrag. 1976. „Marksizam o društvenom položaju žene“, U: *O nekim kontroverzama u marksizmu*, 95-116. Rijeka: Marksistički centar – Centar za društvenu i uslužnu djelatnost mladih.
- Vranicki, Predrag. 1979. „Marksizam o društvenom položaju žene“. U: *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ivan Hvala, ur., 42–57. Ljubljana: Komunist.
- Zetkin, Clara. [1889] 2017a. „Za oslobođenje žena“. *Slobodni filozofski*. Приступљено 10.9.2019. <http://slobodnifilozofski.com/2017/03/za-oslobođenje-zena.html>
- Zetkin, Clara. [1893] 2017b. „Ženski rad i sindikalne organizacije“. *Slobodni filozofski*. Приступљено 10.9.2019. <http://slobodnifilozofski.com/2017/12/zenski-rad-sindikalne-organizacije.html>
- Zetkin, Clara. [1895] 2015e. “Concerning the Women’s Rights Petition”. In: *Selected Writings*, ed. Philip S. Foner, 60–71. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. [1896] 2015b. “Only in Conjunction with the Proletarian Woman Will Socialism Be Victorious”. In: *Selected Writings*, ed. Philip S. Foner, 72–84. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. [1903] 2015a. “What the Women Owe to Karl Marx”. In: *Selected Writings*, ed. Philip S. Foner, 93–97. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. [1907] 2015c. “Women’s Right to Vote”. In: *Selected Writings*, ed. Philip S. Foner, 98–107. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. [1921] 2015d. “Report on Communist Women's Movement”. In: *To the Masses: Proceedings of the Third Congress of the Communist International, 1921*, ed. John Riddell, 779–795. Leiden, Boston: Brill.
- Zetkin, Clara. [1922] 1977. “Organising Working Women”. *International Socialism* 96: 22–24.
- Zetkin, Clara. 1906. “Social-Democracy & Woman Suffrage”. *Marxist Internet Archive*. Приступљено 10.9.2019. <https://www.marxists.org/index.htm>
- Zetkin, Clara. 1909. “German Socialist Women's Movement”. *Marxist Internet Archive*. Приступљено 10.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1909/10/09.htm>
- Zetkin, Clara. 1922. “Report on Communist Work among Women”. *Marxist Internet Archive*. Приступљено 10.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1922/zetkin03.htm>
- Zetkin, Clara. 1929. “Lenin on the Women’s Question”. *Marxist Internet Archive*. Приступљено 10.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1920/lenin/zetkin1.htm>
- Zetkin, Clara. 2015. *Selected Writings*, ed. Philip S. Foner. Chicago: Haymarket Books.

*

Дорнеман, Лујза. 1959. *Клара Цеткин*. Београд: Народна књига.

Коллонтай, Александра Михайловна. 1909. *Социальные основы женского вопроса*. Электронная Библиотека "Научное Наследие России". Приступљено 10.11. 2019. <http://books.e-heritage.ru/book/10072576>

Лер-Софронић, Нада. 2019. „Још нам треба стари Маркс“. *Књиженство* 9: <https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.11>

Маркс, Карл и Фридрих Енгелс. [1848] 1945. *Комунистички манифест*. Београд: Борба.

Секундарна литература:

Alexander, Kirsty, Catherine Eschle, Jenny Morrison, and Mairi Tulbure. 2019. "Feminism and Solidarity on the Left: Rethinking the Unhappy Marriage Metaphor." *Political Studies* 67(4): 972–91. doi:10.1177/0032321718817479.

Al-Hibri, Azizah. 1981. "Capitalism Is an Advanced Stage of Patriarchy: But Marxism Is Not Feminism". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 165–193. Montréal: Black Rose Books.

Antić, G. Milica & Ksenija H. Vidmar. 2006. "The Construction of Woman's Identity in Socialism: The Case of Slovenia". In: *Gender and Identity. Theories from and/or Southeastern Europe*, Jelisaveta Blagojević, Katerina Kolozova & Svetlana Slapšak, eds., 291–307. Belgrade: Women's Studies and Gender Research Center.

Arruzza, Cinzia. 2013. *Dangerous Liaisons: The marriages and divorces of Marxism and Feminism*. Pontypool: Resistance Books, IIRE & Merlin Press.

Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans*. New York: Cambridge University Press.

Blagojević, Una. 2019. "Women Intellectuals – Praxis – the Korčula Summer School: 1963–74". In: *Left Feminist Theory and Historiography Between the Legacy of State-Socialist Emancipation and Today's Crises*, 2019. Prague: Academic Conference Center. Приступљено: 15.12.2019. <http://stream.flu.cas.cz/media/una-bлагоjevic-women-intellectuals-praxis-the-korc>.

Bobičić, Nađa. 2020. „Feminizam i marksizam: metafore braka (od 1979. do danas)“. *Antropologija* 20(1): 9–26.

Bogdanić, Luka. 2015. „Čemu Praxis? Ili o historijskom porijeklu i mjestu Praxisa“. U *Aspekti Praxisa. Refleksije uz 50. obljetnicu*, ur. Borislav Mikulić i Mislav Žitko, 24–45. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Bonfiglioli, Chiara. 2008. "Belgrade, 1978. Remembering the conference «Drugarica žena. Žensko Pitanje – Novi Pristup?» / «Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach? » thirty years after". Master's thesis, University of Utrecht.

Bonfiglioli, Chiara. 2012. "Revolutionary Networks: Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945–1957)." PhD diss., University of Utrecht.

Bonfiglioli, Chiara. 2014. "Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia". *Aspasia* 8: 1–25.

Bonfiglioli, Chiara. 2016a. „O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju“. *Slobodni filozofski*. Приступљено 7.10.2019. <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiara-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html>

- Bonfiglioli, Chiara. 2016b. "The first UN world conference on women (1975) as a cold war encounter: Recovering anti-imperialist, non-aligned and socialist genealogies". *Filozofija i društvo* 27(3): 521–541.
- Bonfiglioli, Chiara. 2017. "On Vida Tomšič, Marxist Feminism, and Agency". In: *Ten Years After: Communism and Feminism Revisited*, ed. Francisca de Haan. *Aspasia* 10, 145–151.
- Bosanac, Gordana. 2004. „Žensko pitanje i feminizam: Kritika Hegelove filozofije slobode i imenovanje "muškog mišljenja"“. U: *Izabrana djela Blaženke Despot*, ur. Gordana Bosanac, 33–36. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu; Ženska infoteka.
- Bosanac, Gordana. 2006. "Blaženka Despot". In: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminis. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Francisca De Haan, Krassimira Daskalova & Anna Loutfi, eds., 114–117. Budapest; New York: Central European University Press.
- Bosanac, Gordana. 2008. „Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji“. *Filozofska istraživanja* 28(3/111): 625–637.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrti; Žene u crnom.
- Božinović, Neda. 1998. „Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2*, ur. Latinka Perović, 505–533. Beograd: Centar za savremenu istoriju.
- Brener, Džoana i Nensi Holmstom. [2013] 2017. „Savremene socijalističko-feminističke strategije“. U: *Feminizam: teorija i praksa*, Ćincija Aruca, Džoana Brener i Nensi Holmstom, 39–73. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Brodsky Farnsworth, Beatrice. 1976. "Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra Kollontai". *The American Historical Review* 81(2): 292–316.
- Brown Heather. 2014. "Marx on Gender and the Family: A Summary". *Monthly Review*. Приступљено: 10.9.2019. <https://monthlyreview.org/2014/06/01/marx-on-gender-and-the-family-a-summary/>
- Brown, Heather. 2012. *Marx on Gender and the Family. A Critical Study*. Leiden, Boston: Brill.
- Bryson, Valerie. 2004. "Marxism and feminism: can the 'unhappy marriage' be saved?". *Journal of Political Ideologies* 9(1): 13–30.
- Burcar, Lilijana. 2014. „Izkrivljanje in degradacija samoupravnega socializma v imenu liberalnoga feminizma in novodobnega »antifa«“. *Borec LXVI* 706–708: 54–82.
- Burcar, Lilijana. 2015. *Restavracija kapitalizma: repatriarhalizacija družbe*. Ljubljana: Sophia.
- Carver, Terrell. 1998. *The Postmodern Marx*. State College, PA: Pennsylvania State University Press.
- Carver, Terrell. 2009. "Marxism and Feminism: Living with Yout 'Ex'". In: *Karl Marx and Contemporary Philosophy*, ed. Andrew Chitty, 255–268. Hampshire: Palgrave Macmillan.

- Cock, Jacklyn & Meg Luxton. 2013. "Marxism and feminism: 'Unhappy marriage' or creative partnership?". In: *Marxisms in the 21st Century*, eds. Michelle Williams and Vishwas Satgar, 116–142. Johannesburg: Wits University Press.
- Cordero, Laura Fernández. 2019. "Feminism: A Revolution Marx Wouldn't Miss for the World". *Verso*. Приступљено 19.9.2019. <https://www.versobooks.com/blogs/4231-feminism-a-revolution-marx-wouldn-t-miss-for-the-world>
- Cvetković, Slavoljub. 1998. „Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao deo klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* – 2, ur. Latinka Perović, 309–316. Beograd: Centar za savremenu istoriju.
- Čakardić, Ankica. 2013. „Žensko pitanje i politička ekonomija – od jugoslavenskog samoupravljanja do neoliberalne štednje“. U: *Kriza, odgovori, levica: prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković, 287–308. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu.
- Čakardić, Ankica. 2019a. *Ustajte prezrene na svijetu*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Čakardić, Ankica. 2019b. „Opasne veze marksizma i feminizma: slučaj praksisovke Blaženke Despot“. Izlaganje na *Radionica: Feminizam o filozofiji, filozofija o feminizmu*. Centar za istraživanje žena u filozofiji pri Institutu za filozofiju i Centar za ženske studije u Zagrebu, 2019. Приступљено: 10.12.2019. <https://zenstud.hr/2019/11/29/radionica-feminizam-o-filozofiji-filozofija-o-feminizmu/>
- Čaušević, Jasmina. 2020. „O Nadi Ler-Sofronić“. *Bona*. Приступљено 7.5.2020. <https://bonamag.ba/2020/05/06/o-nadi-ler-sofronic/>
- De Haan, Franciscia. 2007. "Editorial. ASPASIA Statement of Purpose". *Aspasia* 1: vi.
- De Haan, Franciscia. 2017. "Ten Years After. Communism and Feminism Revisited". *Aspasia* 10: 102–111.
- Degač, Đurđica. 2015. „Praxis i rodna tematika: raskol između akademskog polja i prakse“. U *Aspetki Praxisa. Refleksije uz 50. obljetnicu*, ur. Borislav Mikulić i Mislav Žitko, 126–138. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dobnikar, Mojca, & Nela Pamuković. 2009. *Jaz ti one ... za nas. Dokumenti jugoslovenskih feminističnih srećanj 1987–1991. Dokumenti jugoslovenskih feminističkih susreta 1987–1991. Dokumenti jugoslovenskih feminističkih skupova 1987–1991. Dokumenti od jugoslovenskite feministički srećavanja 1987–1991. Dokumentet e takimeve feministe jugosllave 1987–1991*. Ljubljana: Društvo Vita Activa; Zagreb: Centar za žene žrtve rata – ROSA.
- Draper, Hal & Anne G. Lipow. 1976. "Marxist Women versus Bourgeois Feminism". *Socialist Register* 13: 179–226.
- Draper, Hal. 1970. "Marx and Engels on Women's Liberation". *International Socialism* 44 (July/August): 20–29.
- Dugandžić Živanović, Danijela. 2011. „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“. *Profemina* 2: 125–152.

- Dugandžić, Andreja i Tijana Okić, ur. 2016. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
- Duhaček, Daša. 2014. *Studije roda: od Deklaracije o pravima žene i građanke do Drugog pola*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu; Centar za studije roda i politike.
- Dunayevskaya, Raya. 1981. *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*. New Jersey: Humanities Press.
- Dunayevskaya, Raya. 1983. "Marx's "New Humanism" and the Dialectics of Womens Liberation in Primitive and Modern Societies". *PRAXIS International* 3(4):369–381.
- Džagouz, Anamari. 2006. *Queer teorija: uvod*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
- Ehrlich, Carol. 1981. "The Unhappy Marriage of Marxism And Feminism: Can It Be Saved?". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 109–133. Montréal: Black Rose Books.
- Federici, Silvia. 2018. "Marx and Feminism". *tripleC* 16(2): 468–475.
- Ferguson, Ann and Nancy Folbre. 1981. "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 313–338. Montréal: Black Rose Books.
- Ferguson, Susan. 2016. "Social Reproduction: What's the big idea?". *Pluto Books*. Приступљено 07.02.2020. <https://www.plutobooks.com/blog/social-reproduction-theory-ferguson/>
- Fraad, Harriet. 2015. "The Happy Marriage of Antiessentialist Class Analysis and Feminist Exploration of the Household." *Rethinking Marxism* 27(3): 448–453, doi:10.1080/08935696.2015.1042698
- Fraser, Nancy. 2018. "Marx and Feminism". *Rosaluxnyc*. YouTube video, 7:24. <https://www.youtube.com/watch?v=w0448ptj4lc>
- Funk, Nanette. 2014. "A very tangled knot: Official state socialist women's organizations, women's agency and feminism in Eastern European state socialism". *European Journal of Women's Studies* 21(4): 344–360.
- Gaido, Daniel & Cintia Frencia. 2018. "'A Clean Break': Clara Zetkin, the Socialist Women's Movement, and Feminism". *International Critical Thought* 8(2): 277–303.
- Ghodsee, Kristen. 2015. "Untangling the knot: A response to Nanette Funk". *European Journal of Women's Studies* 22(2): 248–252.
- Gimenez, Martha E. 2005. "Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited". *Science & Society* 69(1), 11–32.
- Gimenez, Martha. [1987] 2009. "Marxist and non-Marxist elements in Engels' views on the oppression of women". In: *Engels Revisited New Feminist Essays*. ed. Janet Sayers, Mary Evans, and Nann eke Redclift, 37–56. Oxon, New York: Routledge.
- Gregorina, Andreja. 2016. „Žensko i klasno – zaboravljeni historijat“. *Slobodni filozofski*. Приступљено 5.11.2019. <http://slobodnifilozofski.com/2016/12/zensko-klasno-zaboravljeni-historijat.html>

- Harding, Sandra. 1981. "What is the Real Material Base of Patriarchy and Capital?". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 135–163. Montréal: Black Rose Books.
- Hartmann, Heidi. 1981a. "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 1–41. Montréal: Black Rose Books.
- Hartmann, Heidi. 1981b. "Summary and Response: Continuing the Discussion". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 363–373. Montréal: Black Rose Books.
- Hartmann, Heidi. 1983. „Nesrećni brak marksizma i feminizma: ka progresivnijem zajedništvu“. *Marksizam u svetu* 9(3): 179–217.
- Hearn, Jeff. 1991. "Gender: Biology, nature, and capitalism". In: *The Cambridge Companion to Marx*, ed. Terrell Carver, 222–245. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holt, Alix. 1977. "Social Democracy and the Women Question". In: *Selected Writings of Alexandra Kollontai*, trans. Alix Holt, 29–38. Westport, Conn: Lawrence Hill and Company.
- Honeycutt, Karen. 1976. "Zetkin, Clara: A Socialist Approach to the Problem of Woman's Oppression". *Feminist Studies* 3(3/4): 131–144.
- Hunt, Tristram. 2010. "Introduction". In: *The Origin of the Family, Private Property and the State*, F. Engels. EPUB e-book. London: Penguin Books.
- Hutton, Sarah. 2020. "'Context' and 'Fortuna' in the History of Women Philosophers: A Diachronic Perspective". In: *Methodological Reflections on Women's Contribution and Influence in the History of Philosophy*, eds. Sigridur Thorgeirsdottir & Ruth Edith Hagenhuber, 29–42. Dordrecht: Springer.
- Ilišin, Vlasta. 2005. „Emancipacija i novi socijalni pokreti“. U: *Izabrana djela Blaženke Despot*, ur. Gordana Bosanac, 37–38. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu; Ženska infoteka.
- Jacobsen, Corinne. (s. a.) "Clara Zetkin: The Crossroad of Socialism and Feminism". *Digital Narratives*. Приступљено 10.9.2019. <https://narratives.digital/narrative/clara-zetkin-crossroad-socialism-and-feminism>
- Jagentowicz Mills, Patricia. 1996. "Introduction". In: *Feminist Interpretations of G. W. F. Hegel*, Patricia Jagentowicz Mills ed., 1–24. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Jaggar, Alison. 1983. *Feminist Politics and Human Nature*. Sussex: The Harvester Press.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2011. „O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije“. *Profemina* 2: 39–51.
- Jancar-Webster, Barbara. 1990. *Women & Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver: Arden Press.
- Jancar-Webster, Barbara. 1999. "Women in the Yugoslav National Liberation Movement". In: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Sabrina P. Ramet, 67–88. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

- Jelušić, Iva. 2015. "Making a Partisan: Founding Narratives on the Participation of Women in the People's Liberation Struggle in Yugoslavia". Master's thesis. Central European University.
- Jeraj, Mateja. 2006. "Vida Tomšič". In: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminis. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Franciska De Haan, Krassimira Daskalova & Anna Loutfi, eds., 575–579. Budapest; New York: Central European University Press.
- Jorgić, Kristina. 2018. „Pitanje ženske emancipacije između marksizma-lenjinizma i prakse KPJ“. *Genero* 22: 1–20.
- Joseph, Gloria. 1981. "The Incompatible Menage à Trois: Marxism, Feminism, and Racism". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 91–107. Montréal: Black Rose Books.
- Kašić, Biljana i Sandra Prlenda. 2015. "Yugoslav Feminists in Socialism: Disrupting the Mainstream Narratives". *Genero* 19: 27–48.
- Katz, Vera. 2011. „O društvenom položaju žena u Bosni i Hercegovini 1942.–1953.“. *Prilozi* 40: 135–155.
- Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju.
- Krader, Lawrence. 1974. "Introduction". In: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, trans., ed. and intr. Lawrence Krader, 1–85. Assen: Van & Comp. B. V.
- Krader, Lawrence. 1980. *Etnologija i antropologija u Marxa*. Zagreb: Stvarnost.
- Lonzi, Carla. 1996. "Let's Spit on Hegel". In: *Feminist Interpretations of G. W. F. Hegel*, Patricia Jagentowicz Mills ed., 275–298. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Lóránd, Zsófia. 2018. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. London: Palgrave Macmillan.
- Lukić, Jasmina. 2017. "One Socialist Story, or How I Became a Feminist". In: *Ten Years After: Communism and Feminism Revisited*, ed. Franciska de Haan, 135–145.
- Maconachie, Moira. [1987] 2009. "Engels, sexual divisions, and the family". In: *Engels Revisited New Feminist Essays*, Janet Sayers, Mary Evans, and Nann eke Redclift, eds., 98–112. New York: Routledge.
- Milić, Anđelka. 1998. „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2*, ur. Latinka Perović, 551 –559.
- Milić, Anđelka. 2011. „Marksistički i socijalistički feminizam“. U: *Uvod u rodne teorije*, ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov, 153–172. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije ACIMSI; Mediterran Publishing.
- Mitrović, Marijana. 2011. „Genealogy of the Conferences on Women's Writing at the Inter University Center (Dubrovnik) from 1968 to 1990“. *Profemina* 2: 157–166.
- Okić, Tijana. 2016. „Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a“. U: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Andreja Dugandžić i Tijana Okić, 147–189. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.

- Pantelić, Ivana. 2011a. *Partizanke kao građanke*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Evoluta.
- Pantelić, Ivana. 2011b. „Partizanke i Antifašistički front žena Jugoslavije (1942–1953)“. *Profemina* 2: 81–97.
- Pejanović, Snežana. 1984. *Društvena jednakost i emancipacija žene*. Gornji Milanovac: Dečje Novine; Beograd: Prosvetni pregled.
- Petrov, Ana, & Andrija Filipović. 2017. “Introduction: Towards Yugoslav Studies”. *AM: Journal of Art and Media Studies* 13: 1–4. doi: 10.25038/am.v0i13.186
- Petrović, Jelena. 2011. „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“. *Profemina* 2: 59–80.
- Prlenda, Sandra. 2011. „Lomeći valove: feminizam u socijalizmu“. *Profemina* 2: 153–156.
- Rajković, Ana. 2019. „Štrajkovi žena u historijskoj perspektivi u međuratnoj Jugoslaviji“. Izlaganje na *Feminizam i levica: nekad i sad – istorija i praksa sporova i kontroverzi*. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu – Institut za sociološka istraživanja, 2019.
- Ramet, Sabrina P. 1995. *Social Currents in Eastern Europe*. Durham: Duke University Press.
- Ramet, Sabrina P. 1999. “In Tito's Time”. In: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Sabrina P. Ramet, 89–105. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Redclift, Nanneke. [1987] 2009. “Rights in women: Kinship, culture and materialism”. In: *Engels Revisited: New Feminist Essays*. Janet Sayers, Mary Evans, and Nanneke Redclift, eds., 113–144. New York: Routledge.
- Riddiough, Christine. 1918. “Socialism, Feminism, And Gay/Lesbian Liberation”. In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 71–89. Montréal: Black Rose Books.
- Rowbotham, Sheila. [1974] 2014. *Women, Resistance and Revolution*. EPUB e-book, “Chapter 3: Dialectical Disturbances”. London: Verso.
- Rowbotham, Sheila. 1971. “Introduction”. In: *Women Workers Struggle for Their Rights*. Alexandra Kollontai. 1919. Marxist Internet Archive. Приступљено 11.9.2019. <https://www.marxists.org/archive/kollontai/1919/women-workers/introduction.htm>
- Rowbotham, Sheila. 1973. *Hidden From History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against* London: Pluto Press.
- Sargent, Lydia. 1981. “New Left Women And Men: The Honeymoon is Over”. In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, ix–xxx. Montréal: Black Rose Books.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro, Sara Savić i Marijana Čanak, prir. 2008. *Životne priče žena „A što ću ti ja jedna pričat...“*. Novi Sad: Futura publikacije; Zavod za ravnopravnost polova; Ženske studije i istraživanja.
- Sayers, Janet, Mary Evans and Nanneke Redclift. [1987] 2009. “Introduction: Engels, socialism, and feminism”. In: *Engels Revisited. New Feminist Essays*. Janet Sayers, Mary Evans, and Nanneke Redclift, eds., 1–10. New York: Routledge.

- Schulte, Elizabeth. 2017. „Clara Zetkin, socijalizam i žensko oslobođenje“. *Bona*. Приступљено 10.9.2019. <https://bonamag.ba/2017/03/08/clara-zetkin-socijalizam-i-zensko-oslobodenje/>
- Shelton, Beth Anne & Ben Agger. 1993. “Shotgun Wedding, Unhappy Marriage. No-Fault Divorce? Rethinking the Feminism-Marxism Relationship”. In: *Theory On Gender: Feminism on Theory*, ed. Paula England, 25–42. New York: Aldine de Gruyter.
- Simic, Ivan. 2018. *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*. London: Palgrave Macmillan.
- Sklevicky, Lydia. [1989] 2013. “Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia”. In: *Current Issues in Women's History*, eds. Arina Angerman, Geerte Binnema, Annamieke Keunen, Vefie Poels & Jacqueline Zirkzee, 93–108. London, New York: Routledge.
- Sklevicky, Lydia. 1984a. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata (I)“. *Polja* 308: 415–417.
- Sklevicky, Lydia. 1984b. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata (II)“. *Polja* 309: 454–456.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka.
- Slapšak, Svetlana. 2000. „Žene XX veka (7)“. *Vreme*, 11. mart. Приступљено 11.10.2019. https://www.vreme.com/arhiva_html/479/26.html
- Smith, Sharon. 1997. “Engels and the Origin of Women's Oppression”. *International Socialist Review* 2. Приступљено 19.9.2019. https://www.isreview.org/issues/02/engles_family.shtml
- Smith, Sharon. 2014. “Women's liberation: The Marxist tradition”. *International Socialist Review*. Приступљено 11.9.2019. <https://isreview.org/issue/93/womens-liberation-marxist-tradition>
- Stojaković, Gordana. 2012a. „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu“. U: *Rod i levica*, ur. Lidija Vasiljević, 13–39. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK).
- Stojaković, Gordana. 2012b. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Stojaković, Gordana. 2014. „Vida Tomšić – zašto je ukinut AFŽ“. *AFŽ arhiv*. Приступљено 30.9.2019. <http://www.afzarhiv.org/items/show/353>
- Tesija, Jelena. 2014. “The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953–1961”. Master's thesis. Central European University.
- Tronto, Joan C. 2015. “Hunting for Women, Haunted for Gender: The Rhetorical Limits of the *Manifesto*”. In: *The Cambridge Companion to The Communist Manifesto*, eds. Terrell Carver & James Farr, 134–152. Cambridge: Cambridge University Press.

- Vogel, Lise. 1981. "Marxism And Feminism: Unhappy Marriage, Trial Separation Or Something Else?". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 195–217. Montréal: Black Rose Books.
- Vogel, Lise. 1996. "Engel's *Origin*: Legacy, Burden and Vision". In: *Engels Today. A Centenary Appreciation*, ed. Christopher J. Arthur, 129–152. London: Palgrave Macmillan.
- Vušković, Lina i Sofija Trivunac. 1998. „Feministička grupa Žena i društvo“. U: *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, Marina Blagojević, ur., 47–62. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Wiesinger, Barbara N. 2009. „Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945.“. *Historijska traganja* 4: 201–226.
- Witt, Charlotte. 2004. "Feminist History of Philosophy". In: *Feminist Reflections on the History of Philosophy*, eds. Lilli Alanen & Charlotte Witt, 1–16. Dordrecht: Springer.
- Young, Iris. 1981. "Beyond the Unhappy Marriage: a Critique of the Dual Systems Theory". In: *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, 43–69. Montréal: Black Rose Books.
- Zaharijević, Adriana. 2015. „Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?“. *Sociologija* 52(1): 72–89.
- Zaharijević, Adriana. 2017. "The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in 'the East'". In: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*, Dijana Jelaća, Maša Kolanović i Danijela Lugarić, eds., 263–284. London: Palgrave Macmillan.

*

- Ђорђевић, Александра. 2017. „Другарице и (не)пријатељице – учешће Антифашистичког фронта жена Југославије у раду Међународне демократске федерације жена 1945–1950“. *Архив, часопис Архива Југославије* 1–2: 146–162.
- Секулић, Нада. 2012. „Оснивање студија рода на Филозофском факултету у Београду. Разговор са проф. Анђелком Милић“. *Социолошки преглед* 46(3–4): 783–796.

Биографија ауторке

Нађа Бобичић је рођена у Подгорици 1988. године. На Филолошком факултету Универзитета у Београду завршила је основне студије Опште књижевности са теоријом књижевности 2011. године и мастер студије на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности 2012. године, с темом рада *Портрет модернистичке даме у прози Вилијама Фокнера*, под менторством проф. др Биљане Дојчиновић.

На Факултету политичких наука Универзитета у Београду и Центру за студије рода завршила је једногодишњи додипломски програм женских студија 2013. године, а затим мастер студије културологије – теорије културе и студије рода 2016. године, с темом *Феминистички приступи епистемологијама незнања*, под менторством проф. др Даше Духачек. Докторске студије културологије – студије културе и медија уписала је 2015. године.

Током мастер и докторских студија на Факултету политичких наука користила је стипендију „Жарана Папић“ Реконструкције Женски фонд. У звање истраживачице приправнице на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Родна равноправност и култура грађанског статуса: историјска и теоријска утемељења у Србији* (бр. 47021) изабрана је 2018. године.

Чланица је програмског одбора научне конференције *Феминизам и левица: некад и сад – историја и пракса спорова и контроверзи*, одржане на Филозофском факултету Универзитета у Београду 15–17. XI 2019. у организацији Института за социолошка истраживања.

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторке: Нађа Бобичић

Број индекса: 6/2015

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис ауторке

У Београду, _____

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског
рада**

Име и презиме ауторке: Нађа Бобичић

Број индекса: 6/2015

Студијски програм: Студије културе и медија

Наслов рада: Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода

Менторка: Проф. др Даша Духачек

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис ауторке

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве.)

Потпис ауторке

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.